श्री ढोकेश्वर कॉलेज
टाकळी ढोकेश्वर
तेजोऽसि तेजो मे देहि ।

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

०२४८८-२८२४१४ ०२४८८ - २८२८००

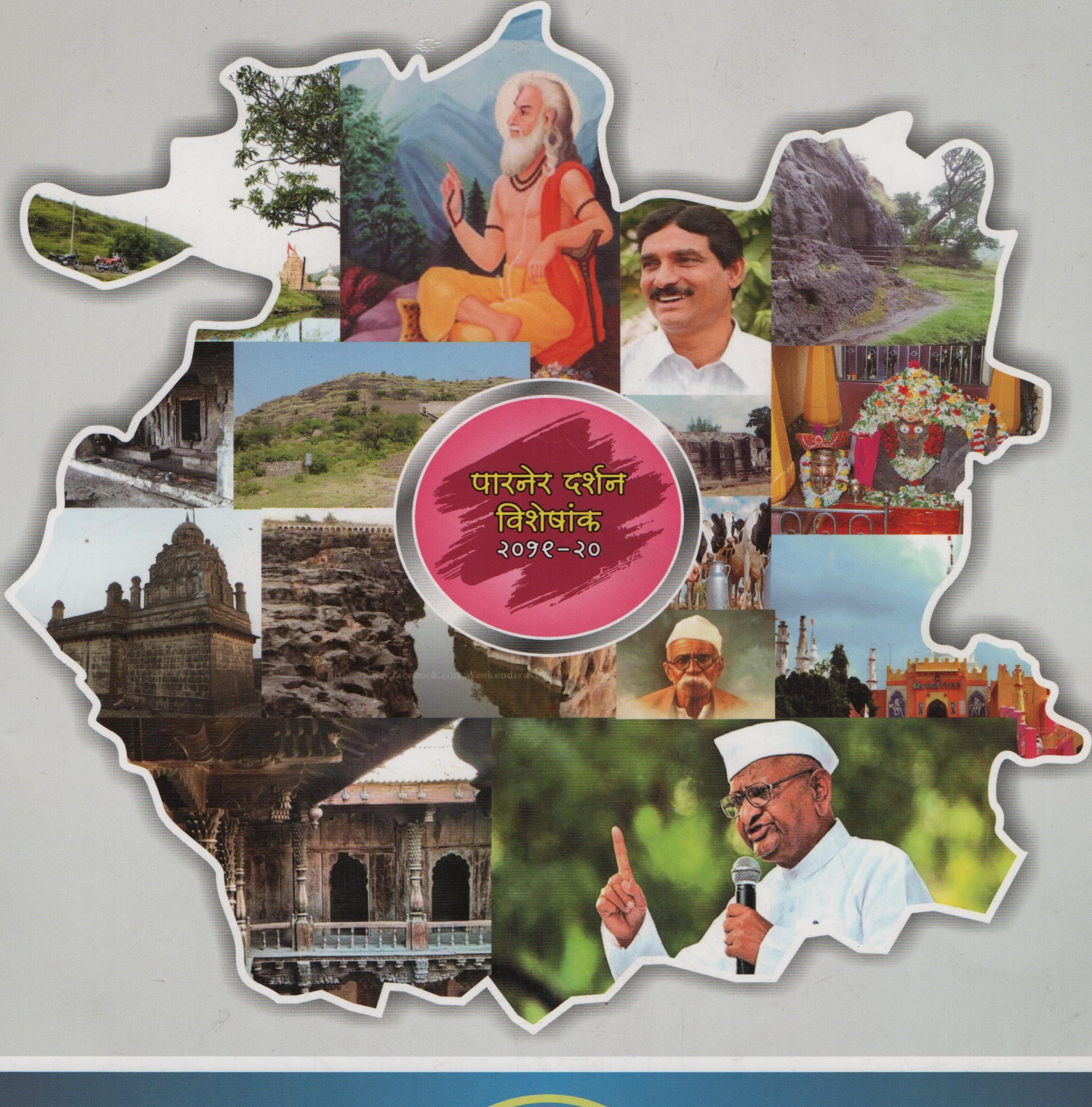

ज्ञानज्योत

www.shridhokeshwarcollege.org tdcollege@gmail.com

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

ज्ञानज्योत

पारनेर दर्शन विशेषांक ...

२०१९ - २०

संपादक

प्राचार्य डॉ.श्री.लक्ष्मणराव श्री.मतकर

कार्यकारी संपादक

प्रा.श्री.लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे

संपादक मंडळ

प्रा. डॉ.विजय सुरोशी
प्रा. अनिल काळे
प्रा. एकनाथ जाधव
प्रा. नामदेव वाल्हेकर
प्रा. अंजली पांडुळे
प्रा. दुर्गा रायकर
प्रा. दादाभाऊ लोखंडे
प्रा. श्रीकांत आल्हाट
श्री. बाळासाहेब गिरी

वार्षिक नियतकालिक शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०

दि प्रेस रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स नियम, ८ फॉर्म ४ प्रमाणे आवश्यक माहिती

प्रकाशन स्थळ	:	अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे **श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर** ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४३०४ (महाराष्ट्र)
प्रकाशन काळ	:	वार्षिक
प्रकाशक व संपादक	:	**प्राचार्य डॉ.श्री.लक्ष्मणराव श्रीधर मतकर** श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर ता.पारनेर, जि. अहमदनगर फोन / फॅक्स : ०२४८८ - २८२४१४ ईमेल : tdcollege@gmail.com
कार्यकारी संपादक	:	**सह.प्रा.लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे**
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
मालकी	:	श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर ता.पारनेर, जि. अहमदनगर
मुद्रक	:	प्रतीक प्रिंटर्स, अहमदनगर
फोटो सेटींग	:	एस.पी.क्रीएशन्स / ९५२७५८५९३०
मुखपृष्ठ	:	संपादक मंडळ

मी प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव श्री.मतकर असे जाहीर करतो की,
वर दिलेली माहिती माझ्या समजुतीप्रमाणे बरोबर आहे.

सदर अंकात व्यक्त करण्यात आलेल्या साहित्यातील मतांशी संपादक मंडळ व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज, अहमदनगर.

- कार्यकारी मंडळ -

(०१ एप्रिल २०१८ ते ३१ मार्च २०२१)

मा.आ.श्री. नंदकुमार भाऊसाहेब झावरे पा.
अध्यक्ष

मा.श्री. रामचंद्र हरिभाऊ दरे
उपाध्यक्ष

मा. श्री. गेणूजी दगडुजी खानदेशे
सचिव

मा.ॲड.श्री. विश्वासराव दत्तात्रय आठरे पा.
सहसचिव

मा.डॉ.श्री. विवेक प्रभाकर भापकर
खजिनदार

मा.डॉ.श्री. मोहनराव गंगाराम हापसे
विश्वस्त

मा.ॲड.श्री. रामनाथजी लक्ष्मणराव वाघ
विश्वस्त

मा.ॲड. दिपलक्ष्मी संभाजीराव म्हसे
विश्वस्त

मा.श्री. सितारामजी वि. खिलारी
विश्वस्त

मा.डॉ.श्री. चंद्रकांत कृष्णराव मोरे
विश्वस्त

मा.श्री. मुकेश माधवराव मुळे
विश्वस्त
(६ सप्टेंबर २०१९ पासून)

मा.श्री. जयंत रामनाथ वाघ
विश्वस्त
(२१ सप्टेंबर २०२० पासून)

श्रध्दांजली

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेचे ज्येष्ठ विश्वस्त,
अहमदनगर जिल्हा परिषदेचे माजी अध्यक्ष,
अखेरच्या श्वासापर्यंत सामाजिक कार्यात सक्रीय असणारे आदरणीय

ॲड. रामनाथजी वाघ तथा अण्णा

यांचे वार्धक्याने निधन झाले. महाविद्यालयाचे प्राचार्य, सर्व शिक्षक व शिक्षकेत्तर वृंद आणि विद्यार्थ्यांकडून स्वर्गीय अण्णांना

भावपूर्ण श्रध्दांजली

या शैक्षणिक वर्षात मायभूमीच्या रक्षणार्थ धारातीर्थी पडलेले शूरवीर, साहित्यिक, विचारवंत, राजकारणी, शास्त्रज्ञ, गायक, संगीतकार, नाट्य-चित्र अभिनेते, संस्थेतील व महाविद्यालयातील शिक्षक, सेवक, विद्यार्थी आणि त्यांचे आप्तेष्ठ, संस्थेवर प्रेम करणारे स्नेही आणि नैसर्गिक आपत्तीत लोप पावलेले जे देश बांधव दिवंगत झाले त्या सर्वांना **'ज्ञानज्योत' ची** भावपूर्ण श्रध्दांजली ...

प्राचार्यांचे मनोगत ...

सर्वांना सविनय नमस्कार ...

शैक्षणिक वर्ष २०१९ - २०२० या शैक्षणिक वर्षातील **'पारनेर दर्शन'** या संकल्पनेतून साकार झालेला **''ज्ञानज्योत''** हा विशेषांक आपल्या हाती देताना मनस्वी आनंद होत आहे. याचे महत्त्वाचे कारण असे की, भारत देशाच्या जडण घडणीत प्राचीन, मध्ययुगीन, अर्वाचीन आणि २१ व्या शतकातील काळात पारनेर तालुक्याने भरीव योगदान दिलेले आहे.

'विख्यात पाराशरक्षेत्र' म्हणून प्राचीन काळी ख्याती पावलेला हा आजचा पारनेर तालुका आहे. याच तालुक्यामध्ये पराशर ऋषींनी **'पराशर गीता'**, **'ऋषीस्मरण'** आणि **'कृषीस्मरण'** ग्रंथ निर्माण करुन तत्वनिष्ठा, व्रतनिष्ठा आणि कृतीनिष्ठ विचारांचे भारताला योगदान दिलेले आहे मध्ययुनीन काळात समजतारक अभंग वाड्मयाची निर्मिती करुन जगद्गुरु संत तुकाराम महाराजांचे निष्ठावंत शिष्य व थोर गुरुभक्त संत निळोबाराय महाराज यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून अंधश्रध्दा निर्मूलनाचे काम केले व खरा भक्तिमार्गाचा ज्ञानदीप प्रज्वलित केला. अर्वाचीन काळात थोर क्रांतिकारक सेनापती पांडुरंग बापट हे भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणपणाने लढले त्याचप्रमाणे त्यांनी वैज्ञानिक दृष्टीकोन भारत देशाला दिला. २१ व्या शतकामध्ये ग्रामविकासाची दिशा भारतासह संपूर्ण जगाला देण्याचे काम थोर समाजसेवक **'अण्णासाहेब हजारे'** हे करत आहेत.

पारनेर तालुक्याचा हाच वारसा 'अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज' संस्थेने स्वीकारुन तालुक्यामध्ये सहा माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालये आणि तीन महाविद्यालये सुरु करुन पारनेर या दुष्काळी तालुक्यात ज्ञानगंगेचा प्रवाह आणून ज्ञानाचा हिरवागार मळा निर्माण केलेला आहे. याचाच भाग म्हणजे १९९४ साली सुरु झालेले श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर हे आहे. गेल्या पाव शतकामध्ये या महाविद्यालयाने विद्यार्थ्यांना सुसंस्कृत नागरिक घडविण्याचे काम तर केलेच पण समाजासाठी शिक्षण, कला, क्रीडा, उद्योग व्यवसाय, कृषी या क्षेत्रासाठी हजारो विद्यार्थी दिलेले आहेत. या महाविद्यालयात अभ्यासक्रमाबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीन व्यक्तिमत्व विकासासाठी विद्यार्थी विकास मंडळ, मराठी वाड्मय मंडळ, विज्ञान मंडळ, सांस्कृतिक मंडळ, वाद विवाद व वक्तृत्व, निर्भय कन्या अभियान, राष्ट्रीय सेवा योजना, एन.सी.सी. स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र विस्तार व्याखाने, कार्यशाळा, चर्चासत्रे, शैक्षणिक सहली, आजी - माजी - विद्यार्थी पालक मेळावा या कार्यक्रमांचे वर्षभर आयोजन केले जाते. याशिवाय विद्यार्थ्यांच्या विचारांना लेखणीतून साकार करण्यासाठी 'ज्ञानज्योत' या वार्षिक अंकाची निर्मिती केली जाते. यामध्ये दरवर्षी एक नवीन विषय घेऊन विद्यार्थ्यांच्या सुप्त विचारांना प्रकट करण्यासाठी व्यासपीठ निर्माण करुन दिले जाते ; म्हणूनच यावर्षी 'पारनेर दर्शन' हा विषय घेऊन या अंकाची निर्मिती केलेली आहे. विद्यार्थ्यांनी अक्षरबद्ध केलेल्या लेखणीतून **'पारनेरी संस्कृती'** चा खजिना या निमित्ताने संकलित झालेला आहे. या खजिन्यामध्ये प्राचीन, मध्ययुगीन, ऐतिहासिक, अर्वाचीन काळातील पारनेरचे दर्शन, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक अशा विविध अंगी लेखनीतून वाचकांना घडेल असे मला वाटते हे महाविद्यालय ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना भविष्यकाळात गरुड झेपेच्या दिशेने निश्चितच घेऊन जाईन.

सदरचा **'पारनेर दर्शन'** हा **'ज्ञानज्योत'** चा विशेषांक कार्यकारी संपादक प्रा.लक्ष्मण कोठावळे व संपादक मंडळाचे सर्व सदस्य यांच्या विशेष सहकार्याने प्रकाशित करु शकलो या सर्वांचे मनापासून अभिनंदन आणि महाविद्यालयाच्या भावी वाटचालीस लाख लाख शुभेच्छा ...!

डॉ. लक्ष्मणराव श्री.मतकर
प्राचार्य,
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर
ता.पारनेर, जि.अहमदनगर.

संपादकीय ...

प्रिय विद्यार्थी मित्रहो,

आपल्या महाविद्यालयाचा २०१९-२०२० या शैक्षणिक वर्षाचा 'ज्ञानज्योत' हा 'पारनेर दर्शन' या एकाच विषयाला वाहिलेला विशेषांक आपल्या हाती देताना परमानंद होत आहे. याचे महत्त्वाचे कारण असे आहे की, आपल्या पारनेरी संस्कृतीचा आध्यात्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, शैक्षणिक, कृषी, सहकार, उद्योगव्यवसायांचा वारसा जपण्यामध्ये व जोपासण्यामध्ये पारनेर तालुका महाराष्ट्रामध्ये अग्रेसर आहे.

प्राचीन काळामध्ये 'पराशरगीता' ग्रंथ निर्माण करुन पराशर ऋषींनी याच पारनेर तालुक्यामध्ये आध्यात्मिक ज्ञानाने बीजारोपन केले. पुढे हा वारसा संत निळोबाराय महाराजांनी अभंग आणि कीर्तनाच्या माध्यमातून जपला आणि जोपासला आहे. एकविसाव्या शतकामध्ये हाच वारसा डॉ. नारायण महाराज जाधव हे जोपासत आहेत.

नगरेंचि रचावी । जळाशये निर्मावी ।
महावने लावावी । नानाविंधे ।।

या संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथातील १४ व्या अध्यायातील २३३ क्रमांकाच्या ओवीचा प्रयोग थोर समाजसेवक अण्णासाहेब हजारे यांनी राळेगणसिध्दी गावात ग्रामविकासाचे बीजारोपन करुन जगाला दिशा दिली. हाच समाजसेवेचा वारसा जपण्याचे काम पारनेर तालुक्यातील अनेक गावांमध्ये सध्या चालू आहे.

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी हा वारसा जपावा आणि जोपासावा हा हेतू नजरेसमोर ठेवून या अंकाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. या अंकाच्या निमित्ताने पारनेर तालुक्यातील आध्यात्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, शैक्षणिक, भौगोलिक, कृषी, विविध व्यवसाय या विषयांवर विद्यार्थ्यांनी अभ्यास करावा, लोकसाहित्याचा मागोवा घ्यावा हा मानस आहे. विद्यार्थ्यांनी विविध विषयांवरील विचारपुष्प लेखमालेमधून पारनेरचे दर्शन घडविलेले आहे. त्यामुळे या अंकाचे स्वागत सर्वच स्तरातून होईल असे मला वाटते.

पारनेरी संस्कृतीचे दर्शन घडविणाऱ्या 'ज्ञानज्योत' चा ज्ञानयज्ञ पूर्ण करण्यासाठी मी केवळ निमित्तमात्र आहे. हे सारे आपल्या पर्यंत पोहोचविण्यासाठी अनेकांचे सहकार्य आणि मार्गदर्शन लाभलेले आहे. यामध्ये माननीय संस्था पदाधिकारी, विश्वस्त, सभासद, सदस्य, निमंत्रित, महाविद्यालयाचे प्राचार्य, 'ज्ञानज्योत' अंकाचे संपादक मंडळ, शाखाप्रमुख, विभागप्रमुख, प्राध्यापक, शिक्षकेतर सेवकवृंद, विद्यार्थी-विद्यार्थीनी या सर्वांचे मी मनापासून आभार मानतो. सर्वांप्रती ऋण व्यक्त करतो. प्रतीक प्रिंटर्स, अहमदनगर यांनी वेळेत अंक तयार केला म्हणून त्यांचाही मी आभारी आहे. शेवटी विनयाने एवढेच म्हणावेसे वाटते की ...

'फोडिले भांडार, धन्याचा हा माल ।
मी तो हमाल भार वाही ।।

प्रा. लक्ष्मण कोठावळे
कार्यकारी संपादक

अभिनंदनीय ...

डॉ.प्रा. गोकुळ मुंढे
पीएच.डी. पदवी प्राप्त
सा.फु.पुणे विद्यापीठ

प्रा. आशा आयनर
सेट उत्तीर्ण

प्रा. स्वाती ठुबे
सेट उत्तीर्ण

यशवंत - गुणवंत ...

जगदाळे ज्ञानदेव
तृतीय वर्ष विज्ञान - प्रथम

कु. ढोकळे रोहिणी
तृतीय वर्ष विज्ञान - द्वितीय

शेख तय्यब
तृतीय वर्ष विज्ञान - तृतीय

कु. कोकाटे कोमल
तृतीय वर्ष वाणिज्य - प्रथम

कु. रकटे पूजा
तृतीय वर्ष वाणिज्य - द्वितीय

कु. दरेकर दामिनी
तृतीय वर्ष वाणिज्य - तृतीय

डोंगरे दत्तात्रय
तृतीय वर्ष कला - प्रथम

माने प्रतीक
तृतीय वर्ष कला - द्वितीय

वाघुंडे अजय
तृतीय वर्ष कला - तृतीय

यशवंत - गुणवंत ...

घोडेकर सुजय
द्वितीय वर्ष विज्ञान - प्रथम

गुंड तुषार
द्वितीय वर्ष विज्ञान - द्वितीय

देशमुख सुभाष
द्वितीय वर्ष विज्ञान - तृतीय

कु. गोडसे छाया
द्वितीय वर्ष वाणिज्य - प्रथम

कु. आहेर सुवर्णा
द्वितीय वर्ष वाणिज्य - द्वितीय

ढोमे अमोल
द्वितीय वर्ष वाणिज्य - तृतीय

निमसे कोंडिभाऊ
द्वितीय वर्ष कला - प्रथम

गडगे अमोल
द्वितीय वर्ष कला - द्वितीय

कु. गागरे सुरूची
द्वितीय वर्ष कला - तृतीय

कु.चेमटे प्रियंका
प्रथम वर्ष विज्ञान - प्रथम

औटी आकाश
प्रथम वर्ष विज्ञान - द्वितीय

कु. घनवट स्वप्नाली
प्रथम वर्ष विज्ञान - तृतीय

कु. ठाणगे प्रतिक्षा
प्रथम वर्ष वाणिज्य - प्रथम

कु. जगताप आरती
प्रथम वर्ष वाणिज्य - द्वितीय

कु. दळवी सायली
प्रथम वर्ष वाणिज्य - तृतीय

कु. गुंजाळ स्नेहलता
प्रथम वर्ष कला - प्रथम

कु. आंबेकर योगिता
प्रथम वर्ष कला - द्वितीय

कु. भांड मनिषा
प्रथम वर्ष कला - तृतीय

विविध उपक्रम : क्षणचित्रे

वनस्पती विभाग आयोजित Floriculture and landscape gardening या बी.व्होकेशनल कार्यक्रमाचे उद्घाटन करताना विश्वस्त मा.सिताराम खिलारी, के.एन.धुमाळ, मा.प्राचार्य

राज्यशास्त्र विभाग अंतर्गत - पत्रकारिता कार्यशाळेत लोकमतचे निवासी संपादक श्री.विनोद गोळे यांचे स्वागत करताना मा.प्राचार्य

वाणिज्य महोत्सव प्रसंगी मार्गदर्शन करताना मा.श्रीधर बर्वे

रस्ता सुरक्षा अभियान अंतर्गत स्वयंसेवक व कार्यक्रम अधिकारी

पर्यटनातील संधी या विषयावर बोलताना श्री.भूषण देशमुख व व्यासपीठावर उपस्थित श्री.सुधीर लंके (निवासी संपादक, लोकमत) इतर मान्यवर

संविधान दिनानिमित्त मार्गदर्शन करताना प्रा.विरेन्द्र धनशेट्टी

राष्ट्रीय विज्ञान दिन प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्रमुख पाहुणे अशोक गांगड सर

वाणिज्य विभाग आयोजित वाणिज्य विषयातील संधी यावर मार्गदर्शन करताना श्री.विकास जाधव

विविध उपक्रम : क्षणचित्रे

वार्षिक स्नेहसंमेलन प्रसंगी पोवाडा सादर करताना प्रमुख पाहुणे
शिवशाहीर कल्याण काळे

भूगोल दिनानिमित्त मार्गदर्शन करताना प्रसिध्द शास्त्रज्ञ प्रा.बी.एन.शिंदे

मराठी वाङ्मय मंडळ उद्घाटन प्रसंगी संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या प्रतिमेचे पूजन करताना
डॉ.लक्ष्मीकांत येळवंडे, प्राचार्य, मराठी विभाग प्रमुख लक्ष्मण कोठावले, डॉ.विजय सुरोशी

वाणिज्य विभाग आयोजित कार्यक्रमात विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना
श्री.दिलीप भनगडे (द्यानसाधणा कॉलेज)

महाविद्यालयीन राष्ट्रीय छात्र सेना दल

गणित विभाग आयोजित कार्यक्रमात मार्गदर्शन करताना
प्रा.संध्या बेलकर

हिन्दी दिनानिमित्त मार्गदर्शन करताना प्रा.गायकवाड सर

विज्ञान मंडळ आयोजित मॉडेल स्पर्धेचे परीक्षण करताना
पर्यवेक्षक श्री.अशोक गांगड सर

विविध उपक्रम : क्षणचित्रे

आंतरराष्ट्रीय मराठी भाषा दिनानिमित्त विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना मराठी विभाग प्रमुख प्राध्यापक लक्ष्मण कोठावळे

'वन्यजीव सप्ताह' प्रसंगी श्री.प्रतापराव जगताप यांचे स्वागत करताना मा.प्राचार्य व इतर मान्यवर

प्रथम वर्षात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे महाविद्यालयात स्वागत करताना मा.प्राचार्य

आंतरराष्ट्रीय योगदिनानिमित्त योगासने सादर करताना महाविद्यालयातील मा.प्राचार्य, प्राध्यापक व इतर

'निर्भय कन्या अभियान' प्रसंगी पोलिस निरीक्षक मा.बाजीराव पोवार यांचे स्वागत करताना डॉ.भाऊसाहेब खिलारी व प्राचार्य

'फिट इंडिया' कार्यक्रम प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ.अशोक शिंदे समवेत महाविद्यालयाचे प्राचार्य व मान्यवर

प्राणीशास्त्र विभागाच्या कार्यशाळेत मार्गदर्शन करताना प्राध्यापक सुधीर वाघ

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने 'मतदार राजा जागा हो, लोकशाहीचा धागा हो' हे पथनाट्य सादर करताना रा.से.यो. स्वयंसेवक

विविध उपक्रम : क्षणचित्रे

महाविद्यालयाच्या वार्षिक स्नेहसंमेलन प्रसंगी विविध गुणदर्शन सादर करताना विद्यार्थी

वाणिज्य विभागातर्फे आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना श्री.सतिष लंके व्यासपीठावर मा.प्राचार्य

कला शाखेच्या कोकण दर्शन शैक्षणिक सहलीतील सहभागी विद्यार्थी व प्राध्यापक

गणित विभाग आयोजित कार्यक्रमात पाहणी करताना प्रमुख पाहुण्या संध्या बेलकर व मा.प्राचार्य

महाविद्यालयाच्या वार्षिक स्नेहसंमेलन प्रसंगी विविध गुणदर्शन सादर करताना विद्यार्थी

इनक्युबेशन सेंटर व स्पर्धा परीक्षा उद्घाटन प्रसंगी मार्गदर्शन करताना उद्योजक मा.बाळशीराम नवले

राष्ट्रीय सेवा योजना स्वच्छतेची शपथ घेताना स्वयंसेवक

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने आयोजित विशेष श्रमसंस्कार शिबीरात श्रमदान करताना रा.से.यो. स्वयंसेवक

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

लालटाकी रोड, अहमदनगर - ४१४ ००१. फोन : (०२४१) २३२९६४९, २३२४८५०

— कार्यकारी मंडळ (गव्हर्निंग कौन्सिल) —

(दि. ०१/०४/२०१८ ते ३१/०३/२०२१)

अ.नं.	नांव	हुद्दा
१.	मा.श्री. नंदकुमार भाऊसाहेब झावरे पाटील	अध्यक्ष
२.	मा.श्री. रामचंद्र हरिभाऊ दरे	उपाध्यक्ष
३.	मा.श्री. गेणूजी दगडूजी खानदेशे	सेक्रेटरी
४.	मा.ॲड. विश्वासराव दत्तात्रय आठरे	सहसेक्रेटरी
५.	मा.डॉ. विवेक प्रभाकर भापकर	खजिनदार
६.	मा.डॉ. मोहनराव गंगाराम हापसे	सदस्य
७.	मा.ॲड. दिपलक्ष्मी संभाजीराव म्हसे	सदस्या
८.	मा.श्री. सिताराम विठ्ठलराव खिलारी	सदस्य
९.	मा.डॉ. चंद्रकांत कृष्णराव मोरे	सदस्य
१०.	मा.श्री. मुकेश माधवराव मुळे	सदस्य
११.	मा.श्री. जयंत रामनाथ वाघ	सदस्य
१२.	मा.ॲड. माणिकराव नामदेवराव मोरे	सदस्य
१३.	मा.ॲड. वसंतराव शाहूराव कापरे	सदस्य
१४.	मा.प्रा.श्री. अर्जुराव तात्याभाऊ पोकळे	सदस्य
१५.	मा.सौ. अरुणा अशोकराव काळे	सदस्या
१६.	मा.डॉ. अभय गेणूजी खानदेशे	सदस्य
१७.	मा.श्री. रावसाहेब मारुती शेळके	सदस्य
१८.	मा.श्री. राहुल नंदकुमार झावरे पाटील	सदस्य
१९.	मा.डॉ.बाळकृष्ण देवराम मरकड	सदस्य
२०.	रिक्त	रिक्त
२१.	प्राचार्य डॉ. रंगनाथ किसन आहेर	सेवक स्विकृत सदस्य
२२.	मा.श्री. बाळासाहेब खासेराव सुर्वे	सेवक स्विकृत सदस्य
२३.	मा.प्रा.श्री. उमाजी रमाजी ठुबे	स्विकृत तज्ञ सदस्य

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

ता.पारनेर, जि. अहमदनगर ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

— महाविद्यालय विकास समिती —

(दि. ०१/०४/२०१८ ते ३१/०३/२०२१)

(College Development Committee)

अ.नं.	सदस्याचे नाव	पद
१.	मा.श्री. नंदकुमार भाऊसाहेब झावरे पाटील	अध्यक्ष
२.	मा.श्री. गेणुजी दगडूजी खानदेशे	सचिव
३.	मा.श्री. रामचंद्र हरिभाऊ दरे	सदस्य
४.	मा.ॲड. विश्वासराव दत्तात्रय आठरे	सदस्य
५.	मा.डॉ. विवेक प्रभाकर भापकर	सदस्य
६.	प्रा.डॉ. विजय निवृत्ती सुरोशी (विभाग प्रमुख)	सदस्य
७.	प्रा. अनिल चंद्रभान काळे (अध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्य
८.	प्रा. प्रकाश महादु गावित (अध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्य
९.	प्रा.श्रीमती शांता रंगनाथ गडगे (अध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्या
१०.	श्री. मुरलीधर चिंधू खाडे (अध्यापकेतर कर्मचारी)	सदस्य
११.	प्रा. अनिल चंद्रभान काळे (समन्वयक महाविद्यालय अंतर्गत गुणवत्ता हमी समिती)	सदस्य
१२.	महाविद्यालय विद्यार्थी परिषदेचे सभापती	सदस्य
१३.	महाविद्यालय विद्यार्थी परिषदेचे सचिव	सदस्य
१४.	प्राचार्य डॉ. लक्ष्मणराव श्री. मतकर	सदस्य सचिव

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

०२४८८-२८२४१४   ०२४८८ - २८२८००

ज्ञानज्योत

www.shridhokeshwarcollege.org

tdcollege@gmail.com

अंतरंग ...

- मराठी विभाग ..
- हिंदी विभाग ..
- इंग्रजी विभाग ..
- विभागीय अहवाल ..

ज्ञानज्योत

मराठी विभाग ...

आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने ।
शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करु ।।१।।
शब्दचि आमुच्या जीवाचे जीवन ।
शब्द वाटू धन जन लोका ।।२।।
तुका म्हणे पहा शब्दचि हा देव ।
शब्देचि गौरव पूजा करु ।।३।।

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	विद्यार्थ्याचे नाव
१.	पारनेरचे सिध्दांत महर्षी - पराशर	कु.शिवानी राजेंद्र फलके
२.	पारनेर तालुक्यातील कीर्तनमहर्षी वै.बबन महाराज पायमोडे	खिलारी प्रसाद भानुदास
३.	पारनेर तालुक्यातील महावैष्णव वै.नाना महाराज वनकुटेकर	ठाणगे स्वप्निल लक्ष्मण
४.	तुकाराम महाराज शास्त्री महामुनी वेदांताचार्य	कु.महामुनी राधिका अशोक
५.	थोर गुरुभक्त संत निळोबाराय महाराज	भांड प्रदिप आबा
६.	पारनेरी संस्कृतीचे दर्शन	चव्हाण प्रफुल्ल नंदकुमार
७.	पारनेर तालुक्यातील धार्मिक स्थळांचे दर्शन	भगत चैतन्य पांडुरंग
८.	श्री क्षेत्र कोरठण स्वयंभू श्री खंडोबा देवस्थान	निमसे कोंडीभाऊ
९.	श्री ढोकेश्वर लेणी	रोकडे दिपक बाळासाहेब
१०.	पळशीचा राजवाडा	कु.खरात गितांजली दत्तात्रय
११.	वडगाव दर्या देवी	आल्हाट सचिन बबन
१२.	समाजसेवक अण्णासाहेब हजारे	कु.क्षिरसागर प्रतिक्षा आनंदराव
१३.	ऐतिहासिक पारनेर	वाळुंज शशी गंगाधर
१४.	पारनेर तालुक्यातील औषधी वनस्पती	कु.औटी अपेक्षा अनिल
१५.	ऐतिहासिक टाकळी ढोकेश्वर	शेंडगे वैभव बाळासाहेब
१६.	श्री क्षेत्र कोरठण खंडोबा	कु.शिंदे पुनम अशोक
१७.	सिध्देश्वर मंदिर	राऊत सात्विक सोपान
१८.	जगप्रसिध्द रांजणखळगे	गुंड अशोक मच्छिंद्र
१९.	श्री ढोकेश्वर लेणी	कु.आहेर सोनाली शांताराम
२०.	ऐतिहासिक पळशी	कु.माने संचिता गोरक्ष
२१.	पारनेर तालुक्यातील स्वातंत्र्य सैनिक सेनापती बापट	सोमवंशी ऋषिकेश अंकुश
२२.	तमाशा सम्राट - चंद्रकांत ढवळपुरीकर	कु.वाघ सोनाली पोपट
२३.	पारनेर तालुक्यातील आदर्श भूषण - श्री.सिताराम (अण्णा) खिलारी सर	कु.जगताप आरती बाळासाहेब
२४.	पारनेर तालुक्यातील पर्यावरण व सेंद्रिय शेती	कु.आंबेकर योगिता श्रीकांत
२५.	वडगाव दर्या	कु.ठुबे प्रतिक्षा बाळू
२६.	पारनेर तालुक्यातील दुग्धव्यवसाय	डोंगरे गणेश गोरख
२७.	पर्यटन विकासाची संधी	कु.नवले प्रतिक्षा बाळासाहेब
२८.	जामगावचा राजवाडा	कु.आंबेकर योगिता श्रीकांत

पारनेरचे सिध्दांत महर्षी - पराशर

परमेश्वराने निर्माण केलेले विश्व अनंत आहे. कल्पनातीत आहे. अशा या विश्वामध्ये अनेक देश आहेत. पण भारताइतका सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक दृष्ट्या पुढारलेला देश शोधूनही सापडणार नाही. आध्यात्मिक ज्ञान संस्कृतीचा गुरु म्हणून भारत देशाची ओळख विश्वामध्ये आहे. ही ओळख जगाला करुन देणारे ऋषी म्हणजे वसिष्ठ आहेत. वसिष्ठांच्या पत्नीचे नाव अरुंधती आहे. वसिष्ठ मुनींचा आध्यात्मिक ज्ञानाचा अधिकार पाहून भगवान रामचंद्रही त्यांना शरण गेले होते.

रामासी जरी का श्रीराम ठावे असता ।
तरी का शरण जाता वसिष्ठांशी ।।

श्रीरामचंद्राचे गुरु असणाऱ्या वसिष्ठ मुनींचा शक्ती हा मुलगा होता. या शक्तीचा विवाह वसिष्ठ मुनींनी अदृश्यंती या कन्येबरोबर लावून दिला होता. एकदा वसिष्ठ मुनी भगवान शंकराच्या दर्शनासाठी निघाले होते. तेंव्हा त्यांची सुनबाई अदृश्यंती मामंजींना म्हणाली ''मलाही तुमच्या बरोबर येऊ द्या'' त्यावेळी वसिष्ठ मुनी सुनबाईंना जीवन जगण्याचा सिध्दांत सूत्ररुपाने सांगत होते. त्यावेळी अदृश्यंती गरोदर होती. वसिष्ठ मुनी जीवनाचा सिध्दांत सांगत असताना सूनबाईंच्या उदरातील गर्भ होकार देत होता. हे जेंव्हा वसिष्ठ मुनींच्या लक्षात आले तेंव्हा वसिष्ठ मुनी अदृश्यंतीला म्हणाले, '' अगं सूनबाई तुला मुलगा होणार आहे'' यथावकाश अदृश्यंती प्रसूत झाली ही वार्ता वसिष्ठांना समजली वसिष्ठांनी आपल्या नातवाला मांडीवर घेतले. आजोबाकडे पाहूण नातू डोलू लागला व नातवाकडे पाहून आजोबा डोलू लागले. त्यावेळी वसिष्ठ मुनींनी आपल्या नातवाचे नाव 'पराशर' ठेवले.

वसिष्ठ मुनींनी बारा वर्षे आपल्या नातवाला तत्कालीन परंपरेचे आध्यात्मिक शिक्षण दिले. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर वसिष्ठ मुनींनी पराशरांना तीर्थयात्रा व ग्रंथनिर्मिती करण्याची आज्ञा केली. असे हे पराशर ऋषी तीर्थयात्रा करीत करीत दंडकारण्यात आले. रामायण काळात प्रभूरामचंद्रांनी जिथे वास्तव्य केले. तेथे शिवलिंगाची स्थापना केली होती. अशा या दंडकारण्यामध्ये काशी क्षेत्रातील ऋषीमुनी काही काळ वास्तव्यासाठी मनकर्णिका नदीवर स्नानासाठी व विश्रांतीसाठी आले होते. ते स्थान पराशर ऋषींनी पाहिले निसर्गरम्य स्थान मनकर्णिकेचा निर्झर पाहून याठिकाणीच आपण वास्तव्य करुन ग्रंथनिर्मिती करावी असे पराशर ऋषींना वाटले म्हणून त्यांनी आश्रमाची उभारणी केली. मनकर्णिका तीरी आणि सिध्देश्वर मंदिर परिसरात त्यांनी ॐ नमो शिवाय या मंत्राचा जप, तप, अनुष्ठान व यज्ञ केला. या पराशरांच्या तपाने ही भूमी पावन झाली म्हणून पुढे या गावाला (तालुक्याला) पारनेर हे नाव पडलेले आहे.

पराशरांनी आपल्या या वास्तव्याच्या कालखंडात जगाच्या कल्याणासाठी 'पराशर गीता' ग्रंथाची निर्मिती केली. यामध्ये त्यांनी प्रमुख दहा सिध्दांत सांगितले आहेत ते पुढीलप्रमाणे

१. सत्यसिध्दांत - पराशरांनी सत्य सिध्दांताची चर्चा करुन समाजाला बौध्दिक खाद्य दिले आहे. सत्यसिध्दांताचे त्यांनी तात्विक सिध्दांत, व्यवहारिक सिध्दांत व कौटुंबिक सिध्दांत असे प्रकार पाडलेले आहेत. जीवनात सत्य सिध्दांत स्विकारलेला मनुष्य ज्ञानचर्चा करतो. हा सिध्दांत स्विकारल्यानंतर गप्प बसून चालत नाही. या सत्यसिध्दांताच्या पालनासाठी व्रतनिष्ठ समाज बनविला पाहिजे नाहीतर सत्यसिध्दांत पुष्कळ आहेत पण त्याप्रमाणे वागणारा समाज नसेल तर या सिध्दांताला अर्थ नाही. सत्यसिध्दांताचे पालन करण्यासाठी व्रतनिष्ठ समाज निर्माण झाला पाहिजे म्हणजे हा सिध्दांत सत्यंम शिवम् सुंदरम् होईल.

२. व्रतसिध्दांत - पराशरांनी दुसरा सिध्दांत सांगितला तो म्हणजे व्रतसिध्दांत. सत्यसिध्दांताचे व्रत घेतलेली व्रतनिष्ठ माणसे तयार झाली पाहिजेत. यासाठी मानवी मनामध्ये असणारी बुध्दीशक्ती जागृत करणे आवश्यक आहे. बुध्दीशक्तीच्या जोरावर शरीरशक्ती आणि वित्तशक्ती यांचा प्रवाह सुरु करुन त्यामध्ये सुसमन्वय साधला पाहिजे. यासाठी व्रतनिष्ठा महत्वाची आहे. असा पराशरांचा आग्रह होता. भौतिक शक्तीचा प्रवाह व्रतनिष्ठ लोकांना शिकविण्यासाठी उपयोगात

आला पाहिजे. म्हणजे सत्वगुणसंपन्न समाजाची निर्मिती होईल. ही सत्वगुणसंपन्नता येण्यासाठी व्रतनिष्ठ सिध्दांताची आवश्यकता आहे.

३. तत्वसिध्दांत – पृथ्वीमाता सर्व सजीवांना अन्न, वस्त्र, निवारा यांचे दान करते म्हणून पृथ्वीला 'अवनी' हे एक नाव आहे. तत्वसिध्दांत प्रवृत्त करणारे बुध्दिशक्ती, शरीरशक्ती व वित्तशक्ती हे तीन प्रवाह आहेत. तत्वनिष्ठेशिवाय हे तीनही प्रवाह एकत्र बांधले जाऊ शकत नाही. म्हणून जीवनामध्ये तत्वनिष्ठा सिध्दांताला विशेष महत्व आहे. तत्वनिष्ठ समाज निर्माण झाला तर पृथ्वीचे नंदनवन होण्यास वेळ लागणार नाही. समाजामध्ये तत्वनिष्ठा रुजली की समाज दीन, दुबळा, लाचार राहणार नाही.

४. जीवन पुष्ट होण्यासाठी आग्रह धरा – पराशरांचा चौथा सिध्दांत आहे जीवन पुष्ट म्हणजे समृध्द होण्याची दृष्टी विकसीत झाली पाहिजे. आता तू गीताग्रंथ वाच म्हणजे मृत्यूनंतर तुला चांगली सद्गती प्राप्त होईल असे लोकांना सांगण्यापेक्षा गीतेमध्ये श्रीकृष्णाचे जीवन कसे आहे त्या प्रमाणे आपले जीवन पुष्ट करण्याचा प्रयत्न कर असा विचार समाजामध्ये रुजविणे आवश्यक आहे. यावर पराशर ऋषींनी भर दिलेला आहे.

५. शक्तीपूजा – जीवनात तीन प्रकारच्या शक्तीपूजा माणसाने केल्या पाहिजेत त्या शक्तीपूजा म्हणजे महासरस्वती, महालक्ष्मी आणि महाकालीची उपासना होत. विद्या संपादन करण्यासाठी महासरस्वतीची उपासना विद्यार्थ्याने करावी. विद्यार्थ्यांनी जीवनाचे उत्तम ध्येय साध्य करावे. यासाठी गुरुगृही अध्ययनासाठी जावे लागते. भगवान श्रीकृष्ण महासरस्वतीची उपासना करण्यासाठी सांदिपनी ऋषींच्या आश्रमात राहिले होते. वैभव व धनप्राप्त करण्यासाठी गृहस्थाश्रमी माणसाने सत्यमार्गाने महालक्ष्मीची उपासना करावी हे वैभव रक्षण करण्यासाठी महाकालीची उपासना करावी.

६. प्रभावी नेतृत्व – पराशरांचा हा बुध्दिग्राम सिध्दांत आहे. जो बुध्दिवान तोच नेतृत्व करु शकतो व राजा बनू शकतो. लोकांना वाईटाकडून चांगल्याकडे वळविणे, विकारातून विवेकाकडे वळविणे, अज्ञानातून ज्ञानाकडे वळविणे यासाठी प्रभावी नेतृत्व असावे लागते. श्रीरामचंद्र आणि भगवान श्रीकृष्ण यांच्याकडे हे प्रभावी गुण होते. म्हणून समाजामध्ये त्यांना सर्वश्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले होते. जगाला बदलविण्याची ताकत ही नेहमी प्रभावी व चांगल्या नेतृत्वात असते.

७. तेजस्वी स्त्री शिक्षण – पराशरांचा हा अतिशय महत्वाचा सिध्दांत आहे. स्त्री शिकली तर पृथ्वीचे गोकुळ होण्यास वेळ लागणार नाही. भगवान श्रीकृष्णाने प्रथम गोकुळातील गोपींना लहानपणी श्रीकृष्णलीला करत करत शिकविले म्हणून गोकुळ बदलले अशा या गोकुळात आनंद असतो व सुख तसेच दुःख तेथे नसते. गोकुळातील यशोदा ही तेजस्वी स्त्रीशिक्षिका होती.

८. वैभवकांक्षी बना – जगामध्ये वैभव उभे करण्यासाठी वैभवकांक्षी समाज घडविण्याची आवश्यकता आहे. तेजस्वी गुण धारण करणारा मनुष्यच हे वैभव उभे करु शकतो प्रत्येक माणसाच्या मनामध्ये तेजस्वी विचारांची पेरणी केली तर तमोगुणी विचार भष्म होऊन जातील यासाठी वैभवकांक्षी बनले पाहिजे असे पराशर सांगतात.

९. हातात हात घालून काम करा – पराशरांनी नववा सिध्दांत सांगितला आहे की ज्ञानी पुरुष, शक्तीशाली पुरुष आणि वैभवशाली पुरुष यांनी सतत एकमेकांच्या हातात हात घालून काम केले पाहिजे. ज्याप्रमाणे एक काठी मोडता येते पण अनेक काठ्या एकत्र आल्यानंतर त्या मोडता येत नाही. तसे वाईटाचा नाश करण्यासाठी अनेक चांगले हात एकत्र आले तर वाईट प्रवृत्तीचा नाश होतो व चांगल्या प्रवृत्तीचे रक्षण होते.

१०. अढळ श्रध्दा – मानसाची गुरुवर, परमेश्वरावर अढळ श्रध्दा असावी वसिष्ठ हे पराशरांचे आजोबा आणि गुरुही होते. वसिष्ठांचा नातू शोभावा असे पराशर होते. ज्ञानामध्ये पूर्तता नाही पण अढळ श्रध्देमध्ये पूर्तता आहे. पराशर तत्वचिंतक होते. म्हणून सर्व ऋषींमध्ये त्यांना मान होता.

सिध्दांत महर्षी पराशरांचा मुलगा शोभावा असाच त्यांचा मुलगा महर्षी वेदव्यास होते. सर्व धर्माचे माहेरघर असणारा महाभारत ग्रंथ त्यांनी निर्माण केला. भारतीय संस्कृतीच्या व्यासपीठाची स्थापना केली. अशी ही वसिष्ठ – शक्ती – पराशर – वेदव्यास ही परंपरा पारनेर तालुक्याला लाभलेली आहे म्हणूनच पारनेरला प्रती काशी म्हटले जाते.

कु. शिवाणी राजेंद्र फलके
एफ.वाय.बी.ए. (मार्गदर्शक प्रा.लक्ष्मण कोठावळे)

पारनेर तालुक्यातील कीर्तन महर्षी - वै.बबन महाराज पायमोडे

संत निळोबाराय महाराजांनी महर्षी नारदमुनींचा गौरव एका अभंगात केलेला आहे.

नारद वैष्णवांचा शिरोमणी ।
नाचे कीर्तनी सर्वदा ।।१।।
देवोची त्याची पूजा करी ।
आणि नमस्कारी सर्वथा ।।२।।
दैत्यावरी बहुमान त्याचा ।
ऐसा कीर्तनाचा बडिवार ।।३।।
निळा म्हणे तिही लोकांत ।
कीर्तने विख्यात हरिभक्त ।।४।।

नारदमुनी हे वैष्णवांचे शिरोमणी असून ते कीर्तनामध्ये सदैव नाचतात म्हणून भगवंत त्यांची पूजा करतात व भेटल्यानंतर नमस्कारही करतात. कीर्तनसेवेमुळे त्यांना दैत्याघरीही मान मिळतो. म्हणून कीर्तनामुळे हरीभक्त तिन्ही लोकांमध्ये विख्यात आहेत. असे संत निळोबाराय महाराज म्हणतात. अगदी त्याचप्रमाणे प.पू.गुरुवर्य ह.भ.प.वै.बबन महाराज पायमोडे यांनी कीर्तनसेवेमुळे उभा महाराष्ट्र ढवळून काढलेला आहे.

ह.भ.प.वै.बबन महाराज पायमोडे यांचे गाव अहमदनगर जिल्हातील पारनेर तालुक्यातील टाकळी ढोकेश्वर आहे. त्यांचे आजोबा तुकाराम पायमोडे हे शेतकरी होते. परंतु त्यांना भजन, देवधर्म, पूजा, अर्चा, कथा, पुराण श्रवणाची आवड होती. बबन महाराजांचे वडील विठोबा पायमोडे हे मैलकामगार म्हणून नोकरीला होते. त्यांच्या मातोश्रींचे नाव सोनाबाई होते. सोनाबाईंना दोन मुले व एक मुलगी होती. बबन महाराज हे बहीण भावंडांमध्ये सर्वात धाकटे होते. अशा या पावन कुळामध्ये ३१ डिसेंबर १९३६ साली बबन महाराजांचा जन्म झाला. वडीलांचे निधन लवकर झाल्यामुळे प्रपंचाची धुरा सोनाबाईंवर पडली महाराजांना १४ एकर जमीन होती. बबन महाराजांचे सातवीपर्यंतचे शिक्षण टाकळी ढोकेश्वर या गावातील प्राथमिक शाळेमध्ये झाले.

प्राथमिक शाळेमध्ये असताना बबन महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब बांडे महाराजांच्या गावातील सहाखणी धाब्याच्या माळवदी घरात अभ्यास करावयाचे हा अभ्यास चिमणीच्या प्रकाशात असावयाचा. एकदा रात्री ९ वाजता घर उघडून अंथरुणावर अभ्यास करण्यासाठी बसणार तेवढ्यात उशीखालून 'फुस्स' असा नागाने आवाज केला. त्यावेळी दोघेही घाबरुन बाहेर पळाले. शेजारील लोकांनी दांडक्याने नाग मारला व त्याच्या तोंडात ढब्बू पैसा घालून अंत्यविधी केला. तेथून पुढे बबन महाराज व डॉ. बाळासाहेब बांडे रात्री अभ्यासाठी शाळेत जाऊ लागले. सातवी नंतर बबन महाराज जनता विद्यालय, कान्हूर पठार येथे माध्यमिक शिक्षणासाठी दाखल झाले. १९५२ साली जुनी ११ वी (आताची १० वी) पास झाले. घरातील आर्थिक परिस्थिती अभावी त्यांना शाळा सोडावी लागली. दोन पैसे मिळावे म्हणून त्यांनी गावात सायकलचे दुकान टाकले. त्यानंतर त्यांनी शिवणकाम सुरु केले. याच काळात बबन महाराजांचे शिष्य ह.भ.प. वसंत महाराज सैद हे सुध्दा शिवणकाम करीत होते. दोघांचीही दुकाने समोरासमोर होती. दोघेही बबन महाराज शिवणकाम करता करता भजन शिकले शालेय जीवनात असताना रविवार, दिवाळी आणि उन्हाळ्याच्या सुट्टीमध्ये शेळ्या चारण्यासाठी ते रानात जात. तेथे शेळ्या पाणी पिऊन झाडाखाली बसल्या की महाराज अभंग, गौळणी म्हणत.

लग्नाचे वय झाल्यानंतर त्यांच्या मातोश्रींनी बबन महाराजांचा विवाह लक्ष्मीबाई उर्फ माईसाहेब या कुलशीलवान कन्येबरोबर केला. गृहस्थाश्रमाच्या वेलीवर त्यांना ह.भ.प. बाळासाहेब आणि ह.भ.प. रविंद्र अशी दोन पारमार्थिक वारसा जपणारी मुले आहेत. धर्मकारणाबरोबरच बबन महाराजांनी टाकळी ढोकेश्वरमध्ये समाजकारण आणि राजकारणही जबाबदारीने केले होते. टाकळी ढोकेश्वरच्या विकास कार्यकारी सेवा सोसायटी मध्ये आणि ग्रामपंचायतमध्ये त्यांनी हिरीरीने सहभाग घेतला होता.

भारुडाच्या माध्यमातून, मनोरंजनातून परमार्थाचे

प्रबोधनही बबन महाराजांनी केले. आपल्या संवगड्यांना बरोबर घेऊन संत तुकाराम आणि राजा हरिश्चंद्र या भारुडांनी त्यांना लौकिक मिळवून दिला होता. एखाद्या यात्रेप्रसंगी तमाशा आणि भारुड सुरु झाले की लोक तमाशा सोडून भारुड पाहण्यासाठी गर्दी करीत होते. त्यामुळे तमाशा तर बंद पडेच पण तमाशागीरही भारुड पाहण्यासाठी येत होते.

१९६५ साली आत्मज्ञानी सद्गुरु वै.विठ्ठल बाबा पायमोडे यांनी बबन महाराजांना अनुग्रह दिला. हे विठ्ठलबाबा गावच्या बाहेरील महादेवाच्या मंदिरामागे नासाग्र दृष्टी लावुन ध्यानमग्न अवस्थेत बसले असताना त्यांना टेंभे स्वामींचे दर्शन झाले. याच टेंभेस्वामींचे शिष्य पुणे येथील योगीराज गुळवणी महाराज़ होते. त्यांच्या दर्शनासाठी विठ्ठलबाबा आणि बबनमहाराज टेंभेस्वामींबरोबर पुण्याला गेले. योगीराज गुळवणी महाराजांनी टाकळी ढोकेश्वरला दत्तमंदिर निर्माण करा असा आशिर्वाद दिला. गावातील पारमार्थिक लोकांच्या सहकार्याने दत्तमूर्ती मुंबईवरुन आणली तिची पूजा डॉ.पोळकाकांनी सुरु केली. वैशाख शुध्द सप्तमी इ.स. १६६९ रोजी योगीराज गुळवणी महाराजांच्या हस्ते दत्तमूर्तीची प्राणप्रतिष्ठापणा झाली. दिगंबरा दिगंबरा श्रीपाद वल्लभ दिगंबरा या भजनाने परिसर दुमदुमला.

गुळवणी महाराजांना बबन महाराजांनी घरी बोलावून दुध पिण्यास दिले. गुळवणी महाराजांनी एक घोट दुध घेतले बाकीचे दुध प्रसाद म्हणून बबन महाराजांनी प्राशन केले. त्यावेळी गुळवणी महाराजांनी बबन महाराजांना दिक्षा दिली. त्याचा परिणाम असा झाला की वयाच्या ३० व्या वर्षी ते घराच्या बाहेर पडले. त्यावेळी त्यांचा धाकटा मुलगा रवि सहा महिन्यांचा होता. तोही तापाने आजारी पडला होता. परंतु 'देव तारी त्याला कोण मारी' बाबांनी सर्वांना निमंत्रण दिले शेवटचे पुरणपोळीचे सहभोजन घेऊन घर सोडले. घराची जबाबदारी त्यांचे बालपणापासूनचे साथीदार सावळेराम पायमोडे व भिकाजी धुमाळ यांच्यावर सोपविली.

१९६९ साली घर व गाव सोडल्यानंतर ते प्रथम त्र्यंबकेश्वरला गेले. नऊ वर्षे भारतभ्रमण करुन थोर साधू संत, हिमालयाच्या कुशीतील ऋषिमुनींच्या सहवासात आनंदाचे क्षण वेचले ज्ञानाचे अमृत मिळविले हिमालयात ६ महिने उंबर व वृक्षांची फळे खाऊन साधना केली. नर्मदा नदिची रोमांचकारी परिक्रमा केली. प.पु.पांडुरंग शास्त्री आठवले यांच्या स्वाध्याय परीवारात काम केले. टाकळी ढोकेश्वर येथील दत्तमंदिरात ध्यान धारणेसाठी गुंफा केली. त्या गुंफेला वामन निवास हे नाव दिले. महाराजांनी संत साहित्याचा अभ्यास केल्यामुळे ते भारुड प्रवचन व कीर्तनातून समाजप्रबोधन करु लागले. श्री क्षेत्र पिंपळनेर ते पंढरपूर हा पायी दिंडी सोहळा सुरु केला. या कामी अण्णासाहेब हजारे यांनीही त्यांना सहकार्य केले. पंढरपूरमध्ये त्यावेळी वारकऱ्यांना कर भरावा लागे. बबन महाराजांनी त्यावेळी आंदोलन करुन हा कर रद्द केला. त्यावेळी श्री विठ्ठलाची पूजा करण्यासाठी मोठी कामगिरी बजावली.

बबन महाराज हे दिवसातून ४ ते ५ कीर्तन करीत होते. महाराष्ट्रसह, गुजरात, इंदूर येथेही त्यांची कीर्तने होत होती. १२ चातुर्मास केले ते अनुक्रमे असे ऋषीकेश १, ब्राम्हणगाव १, पारवा १, कर्नाटक १, नहसिंगपूर १, पंढरपूर ३, टाकळी ढोकेश्वर ३, भाविकांसाठी श्री क्षेत्र पिंपळनेर, आळंदी व पंढरपूर येथे देणगी व श्रमदानातून धर्मशाळा बांधल्या. टाकळी ढोकेश्वर येथे गेल्या ५७ वर्षापासून वर्षातून दोन वेळा अखंड हरिनाम सप्ताह चालु आहे.

वै.बबन महाराजांचा कीर्तनासाठीचा आवडीचा अभंग म्हणजे

स्वर्गीचे अमर इच्छिताती देवा ।
मृत्युलोकी व्हावा जन्म आम्हा ।।१।।
नारायण नामे होऊ जीवनमुक्त ।
कीर्तनी आनंदे गाऊ गीती ।।२।।
वैकुंठीचे जन सदा इच्छिताती ।
का येथे हरीचे दास ।।३।।
यमधर्म वाट पाहे निरंतर ।
जोडुनिया कर तिष्ठतसे ।।४।।
तुका म्हणे पावावया पैलपार ।
नाममंत्र सार भाविकांसी ।।५।।

मृत्युलोकी असणारा कीर्तनसोहळा स्वर्गी नाही व वैकुंठातही नाही. असे हे नामस्मरण मनुष्य देहामध्ये फक्त मृत्युलोकीच आहे. म्हणून आपण भाग्यवान आहोत. बाबांची रसाळवाणी, प्रभावी निरुपण, सुंदर शरीरबांधा व गौरवर्ण यामुळे समाज कीर्तन श्रवणामध्ये मंत्रमुग्ध होत होता. बाबा काल्याच्या कीर्तनासाठी संत निळोबरायांचा अभंग आवडीने घेत असत.

काला करिती संतजन । सवे त्यांच्या नारायण ।।१।।
वाटी आपुल्या निजहस्ते । भाग्याचा तो पाव येथे ।।२।।
लाही सित लागे हाती । दोष देखोनि पळती ।।३।।
निळा म्हणे क्षीरांचा बुंद । लागता पावे ब्रम्हानंद ।।४।।

सर्व संतजन एकत्र येऊन काला करतात आणि ते काला करत असताना श्री नारायण परमात्मा स्वत: त्यांच्या संगतीत राहतो. आपल्या स्वत:च्या हाताने सर्वांना काला देतो. जो भाग्यवान आहे त्यालाच तेथे प्रवेश मिळून देवाच्या हातचा काला मिळतो. संताच्या संगतीत देवाने वाटलेल्या काल्यातील एक लाही किंवा एखादे शीत जरी हाती लागले तरी त्याला पाहून सर्व दोष पळून जातात. श्री संत निळोबाराय महाराज म्हणतात एवढेच काय तेथील क्षीरांचा एक थेंब जरी प्राप्त झाला तरी ब्रम्हानंद प्राप्त होतो. बाबांची ही रसाळवाणी श्रवणाने भाविकांचे कान तृप्त होत होते.

अशा या पारनेर तालुक्यातील कीर्तन महर्षीचे २००९ सालच्या पौष तीथीला वैकुंठगमन झाले. त्यांच्या पुण्यतिथी निमित्त महाराष्ट्रातील आगळा वेगळा अखंड हरिनाम सप्ताह टाकळी ढोकेश्वर येथील वै.ह.भ.प.बबन महाराज पायमोडे स्मारकामध्ये शिष्यगण भक्तिभावाने साजरा करीत असतात.

खिलारी प्रसाद भानुदास
एफ.वाय.बी.एस्सी.

पारनेर तालुक्यातील महावैष्णव वै.नाना महाराज वनकुटेकर

संत तुकाराम महाराजांनी वैष्णवांची आचार आणि विचारप्रणाली सांगणारा एक अभंग रचलेला आहे.

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म ।
भेदाभेद भ्रम अमंगळ ।।१।।
आईका जी तुम्ही भक्त भागवत ।
कराल ते हित सत्य करा ।।२।।
कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर ।
वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ।।३।।
तुका म्हणे एका देहाचे अवयव ।
सुख दु:ख जीव भोग पावे ।।४।।

खरा वैष्णव सगळीकडे विष्णुरुप म्हणजे भगवतांचे रुप पाहतो. यामध्ये तो भेदाभेद करीत नाही. हे भागवत भक्त आपले व दुसऱ्यांचे सत्य हित करतात कोणाचाही द्वेष, मत्सर ते करीत नाहीत आपले व दुसऱ्याचे सुख दु:ख असे वैष्णव शरीरातील अवयवांप्रमाणे एक मानतात.

वरील अभंगाप्रमाणे उक्ती आणि कृतीने जगणारे पारनेर तालुक्यातील महावैष्णवांचे शिरोमणी सद्‌गुरु ह.भ.प. वै.नाना महाराज वनकुटेकर आहेत.

पंढरपूराच्या अग्नेय दिशेला मंगळवेढा गाव आहे. संत नामदेव समकालीन संत चोखामेळा याच मंगळवेढे गावचे संत होते. नाना महाराजांचे पूर्वज या मंगळवेढा गावामध्ये राहत होते. दामोदरपंत कांबळे हे नाना महाराजांचे पहिले पूर्वज म्हणून सांगता येतील. ते देशस्थ ऋग्वेदी वसिष्ठ गोत्री ब्राह्मण होते. त्यांच्या पत्नीचे नाव गंगाबाई होते. दामोदरपंत ग्रामजोशी म्हणजे तलाठी म्हणून काम करीत होते.

दामोदरपंत तलाठी म्हणून काम करीत असताना त्यांची नेमणूक अहमदनगर जिल्हा राहुरी तालुक्यातील डोंगरामध्ये असणाऱ्या ताहराबाद येथे झाली. त्यावेळी ताहराबाद येथे ताहीरखान नावाच्या सरदाराची जहागिरी होती. या गावापासून जवळच तामोरे नावाचे गाव आहे. तेथील ह.भ.प. मोरेश्वर बाबा हे पंढरीचे वारकरी होते. दामोदरपंत व मोरेश्वर बाबा नेहमी ताहराबाद ते पंढरपूर अशी वारी करीत होते.

दामोदरपंत व गंगुबाई यांनी छत्तीस वर्षे पंढरपूरची वारी केली. संसार परमार्थमय होता पण पूत्रसंतान नव्हते. पुढे योगायोगाने गंगुबाईला श्रावण वद्य द्वादशी शके १६३७ मध्ये दुपारी २ वाजता पुत्रप्राप्तीचा लाभ झाला या मुलाचे नाव महिपती असे ठेवले गेले. महिपती लहानपणापासून पंढरीची वारी व

संतांची चरित्रे वाचन व श्रवण करीत होते. महिपतींचा विवाह पारनेर तालुक्यातील जामगाव येथे झाला होता. श्रीधरपंत पोळ यांची कन्या सरस्वती ही कांबळे घराण्यामध्ये सून म्हणून नांदायला आली होती. महिपतींना दोन मुले होती. थोरल्या मुलाचे नाव विठ्ठलबुवा होते तर धाकट्या मुलाचे नाव नारायणबुवा होते. महिपतींनी भक्तविजय, संतविजय या भक्तिरसपूर्ण ग्रंथांची निर्मिती केली. आयुष्यभर परमार्थ करुन त्यांनी ताहराबादचे पंढरपूर करुन श्रावण वद्य द्वादशी शके १७१२ मध्ये दुपारी २ वाजता ताहराबाद येथे समाधी घेतली.

नाना महाराज हे संत महिपती ताहराबादकर यांचे ८ वे वंशज आहेत. नानांच्या पितृदैवताचे नाव म्हाळसाकांत गोविंद कांबळे हे होते. तर मातृदैवताचे नाव जान्हवी (आबईबाई) होते. म्हाळसाकांत यांना तीन मुले होती. थोरला बळवंत मधला गोविंद आणि धाकटा प्रभाकर यापैकी मधला गोविंदपंत म्हणजेच नाना महाराज होत.

नाना महाराज वनकुटेकर तथा गोविंद म्हाळसाकांत यांचा जन्म अधिक जेष्ठ शुध्द त्रयोदशी १२ जून १९२३ रोजी ताहराबाद ता. राहुरी, जि. अहमदनगर येथे झाला. नानांचे वडील म्हाळसाकांत कांबळे हे महसूल खात्यात तलाठी होते. नानांनी शाळेत असतानाच गीता, भागवत, ज्ञानेश्वरी, अभंगगाथा, महिपतींचे चरित्र व संतांची चरित्रे यांचे वाचन केले होते. इयत्ता सातवीत असताना नानांना कोल्हार येथील महादेवाच्या मंदिरातील साधूने श्री विठ्ठलाची मूर्ती दिली होती, त्यावेळी मार्गशीर्ष शुध्द एकादशी होती. नानांनी त्याचदिवशी मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केली आणि हरिभजनाचा मार्ग स्विकारला.

नाना महाराजांचा विवाह मु.पो. वनकुटे, ता.पारनेर येथे झाला. गोविंदपंत पोळ यांची कन्या इंद्रायणी ही नानांची धर्मपत्नी तिला इंद्रायणी, इंदिरा व ताई या नावानेही संबोधले जाई. ताई धार्मिक होत्या. नानांबरोबर त्याही गावोगावी नानांची प्रवचने कीर्तने ऐकण्यासाठी जात होत्या. हळूहळू नानांच्या सहवासाने अभंग गायन करु लागल्या. नानांना यमुना, प्रमिला, सुरेखा तीन मुली व एक मुलगा होता. मुलगा आठ वर्षांचा असताना त्याचे निधन झाले. प्रपंचात दु:खाचा आघात झाला तरी नानांनी कीर्तन प्रवचन ही सेवा अखंडपणे सुरु ठेवली.

नानांबरोबर सौ.ताईपण पंढरपूरची वारी करीत होत्या. सौ.ताई यांना पुढे कॅन्सरसारख्या दुर्धर आजाराशी सामना करावा लागला. अशाही परिस्थितीत सौ. ताई आषाढी वारीसाठी पंढरपूरला आल्या. पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिर कळसाचे दर्शन घेतले. श्री विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी बारीला उभ्या राहिल्या. योगायोगाने पंढरपूर येथील प्रभाकरपंत यांनी सौ. ताईंना श्रीविठ्ठलाचे दर्शन घडविले. श्री विठ्ठलाचे दर्शन झाल्यानंतर सौ. ताईंनी पंढरपूर येथेच देह ठेवला.

नाना महाराज हे आपल्याच आजोळी भक्ती प्रेमामुळे म्हणा किंवा मुलींच्या प्रेमामुळे वनकुटे येथेच मातीच्या घरात राहात होते. वनकुटे गावाविषयी त्यांना प्रेम आहे. वातावरण शांत असलेले दुर्गम भागातील गाव आहे. डोंगरावर असणाऱ्या तुकाई मंदिराच्या दर्शनासाठी नाना नेहमी जात होते. प्रतीपंढरपूर पळशी आणि दुजे पंढरपूर पिंपळनेरची वारीही नाना नेहमी करीत होते.

१९८० साली नाना महाराजांच्या मार्गदर्शनाखाली सोबलेवाडी ते ताहराबाद असा महिपती महाराजांचा दिंडी सोहळा सुरु झालेला आहे. हा दिंडी सोहळा नाना महाराजांचे पुतणे ह.भ.प. बाळकृष्ण महाराज कांबळे चालवित आहेत. हेच नाना महाराजांचे उत्तराधिकारी म्हणूनही सेवा करीत आहेत.

नाना महाराज या दिंडी सोहळ्यातील एक आठवण सांगतात. बरेच वर्षे या दिंडीत एक कुत्री दिंडीबरोबर येत होती. मुळा नदित सर्व माणसे होडीत बसत व पैलतिराला जात असत. परंतु ही कुत्री पोहून पैलकिनाऱ्याला येत होती. प्रवचन कीर्तन शांतपणे ऐकत होती. एकादशीच्या दिवशी भाकरी दिली तरी खात नव्हती नाना महाराजांची भूतदया यावरुन दिसून येते.

नाना महाराजांनी साठ-सत्तर वर्षे पारनेर तालुक्याला कीर्तन - प्रवचनांच्या माध्यमातून भक्तीमार्गाला लावले. त्यांच्या रसाळवाणीने समाज मंत्रमुग्ध होत होता. कीर्तनासाठी नाना पायी, बैलगाडी व एस.टी.ने ५० वर्षे प्रवास करीत होते. पारनेर तालुक्यातील गावागावामध्ये त्यांचा शिष्यसंप्रदाय आहे. गारगुंडी, कान्हुरपठार, पारनेर, करंदी, सोबलेवाडी, कासारे, गोरेगाव, वडगाव सावताळ, वेशदरे, सुपा, कामरगाव, सावरगाव, नेप्ती, वनकुटे, पिंपळनेर, सांगवीसूर्या, जवळा, निघोज, राळेगणसिध्दी, पिंप्रीजलसेन, पाडळीदर्या या गावी नाना महाराजांची कित्येक दशके कीर्तने होत होती.

नाना महाराजांची राहणी अत्यंत साधी होती. धोतर, सदरा, टोपी, फेटा असा त्यांचा पोशाख होता. गावोगावी कीर्तन करत असताना ते संत तुकाराम महाराजांच्या एका अभंगावर आवडीने कीर्तन करत.

भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास ।
गेले आशा पाश निकारोनि ।।१।।

विषय तो त्यांचा झाला नारायण ।
नावडे जन धन माता – पिता ।।२।।
निर्वाणी गोविंद असे मागे पुढे ।
काहीच साकडे पडोनेदी ।।३।।
तुका म्हणे सत्य कर्मा व्हावे साह्य ।
घातलिया भस नरका जाणे ।।४।।

सद्‌गुरु कसा असावा याविषयी भरपूर चर्चा होते. पण भक्त कसा असावा याविषयीची लक्षणे सांगणारा हा अभंग महाराजांना लागू होतो. नाना महाराजांची आठवण सांगताना आपल्या देशाचे भूषण थोर समाजसेवक डॉ. अण्णासाहेब हजारे म्हणाले होते की ह.भ.प. छोटू नाना महाराज आणि माझा अनेक वर्षांचा संबंध आहे. पण नाना महाराज मला अजूनही समजले नाहीत कीर्तन, प्रवचनं अनेक महाराज करतात. गीता, ज्ञानेश्वरीवर सुंदर बोलतात पण प्रत्येकजण जीवनात गीता जगताना दिसत नाही. नानांच्या जीवनामध्ये ते मला पाहायला मिळाले. ते गीता सांगतात त्याप्रमाणे जगतात. भक्ती, ज्ञान, कर्म यांचा समन्वय म्हणजे नाना त्यांच्या पारमार्थिक आदर्शाचा प्रभाव माझ्याही जीवनावर झालेला आहे. मुळात मीच नाही तिथे माझे काय आहे ? येताना रिकाम्या हाताने आलो आणि जातानाही रिकाम्या हाताने जावयाचे आहे. ही जाणीव नानांना झाली म्हणून ते खरे भगवंताचे भक्त आहेत.

नाना महाराजांनी आयुष्यभर कीर्तन, प्रवचनातून, समाजोध्दाराचे महान कार्य केले. वारकरी संप्रदयाची पताका खांद्यावर घेऊन अज्ञानी समाजाला अंधश्रध्देपासून श्रध्देकडे वळविले. नाना म्हणजे महात्मा, नाना महाराज म्हणजे महावैष्णव. आपल्या हजारो शिष्यांना तुळशीमाळा घालून त्यांचे जीवन उजळून टाकले. अशा या प.पू.नाना महाराजांचे आषाढ वद्य नवमी १२ जुलै २०१२ रोजी वयाच्या ८९ व्या वर्षी वैकुंठगमन झाले. नाना महाराजांच्या पवित्र जीवनाकडे पाहिल्यानंतर

'दिव्यत्वाची जेथे प्रचिती ।
तेथे कर माझे जुळती ।।'
असाच अनुभव येतो.
नाना महाराजांचे थोडक्यात जीवनवर्णन
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती ।
देह कष्टवती परोपकारे ।।
... याच शब्दात करता येईल

कु.औटी अपेक्षा अनिल
एफ.वाय.बी.ए.

तुकाराम महाराज शास्त्री महामुनी वेदांताचार्य

पराशरांच्या तपोभूमीने पावन झालेल्या पारनेर तालुक्यामध्ये ऋषिमुनी, साधुसंतांची मोठी परंपरा आहे. या परंपरेची धुरा वाहणारे पारनेर तालुक्यातील आध्यात्मिक क्षेत्रातील एक रत्न म्हणजे वै.ह.भ.प. तुकाराम महाराज शास्त्री महामुनी वेदांताचार्य हे आहेत. त्यांची जन्मभूमी पारनेर तालुक्यातील कर्जुलेहर्या ही आहे.

शास्त्रीजींचा जन्म कर्जुहर्या येथे २ एप्रिल १९३७ साली झाला. आईला नवसाने पुत्रप्राप्ती झाली व शास्त्रींचा जन्म झाला. बालपणीच आईवडील देवाघरी गेल्याने मोठे भाऊ रंगनाथ बापू महामुनी यांनी त्यांचा सांभाळ केला. रामायण, ज्ञानेश्वरीचे सर्व संस्कार भावाने त्यांच्यावर केले. त्यामुळे शाळेमध्ये ते नेहमीच प्रथम येत असत.

१९५३ च्या एप्रिल महिन्यात शास्त्री ७ वी पास झाले. नंतर २ ते ३ वर्षाचा काळ गेला व या काळातच शास्त्रींनी जागृत दैवत हरेश्वर मंदिरात धार्मिक पाठांतर, संस्कृत ग्रंथ वाचन, साधना त्यांनी सुरु ठेवली.

२२ नोव्हेंबर १९५६ सालापासून शास्त्रीजींच्या धार्मिक, सांस्कृतिक शिक्षणाला सुरुवात झाली. निमदरी ता.जुन्नर या ठिकाणी रामदास बाबा मनसुख यांच्या मार्गदर्शनाखाली शास्त्रीजींचे धार्मिकतेचे आणि आध्यात्मिकतेचे शिक्षण सुरु झाले. पहिल्यांदाच घराच्या बाहेर पडल्यामुळे घरातील सर्वांनाच अतिव दु:ख झाले होते परंतु शास्त्रीजींच्या

गुणवत्तेला या ठिकाणी वाव मिळणार असल्याने घरातील सर्वांनीच शास्त्रीजींचा विरह सहन केला आणि मग निमदरीलाच शास्त्रीजींनी पखवाज, गीतासंथा, संस्कृतच्या ग्रंथाचा सखोल अभ्यास केला.

पुढे १९५९ च्या काळात कार्तिकी यात्रेच्या निमित्ताने शास्त्रीजी आळंदीला गेले आणि ते तेथेच रमले आळंदी येथील जोग महाराजांच्या वारकरी शिक्षण संस्थेत त्यांनी प्रवेश घेतला. तेथे चार वर्षांचा अभ्यासक्रम तीन वर्षांतच त्यांनी पुर्ण केला. त्यांच्या अभ्यासूवृत्तीमुळे ते सतत प्रथम येत असत तेथेच शास्त्रीजी उत्तम कीर्तनकार व प्रवचनकार झाले. ह.भ.प. मामासाहेब दांडेकर वारकरी संप्रदायाचे अर्ध्वयू यांनी शास्त्रीजींचा गौरव करुन त्यांना बक्षीसही दिले.

वारकरी शिक्षण संस्थेचा कोर्स पूर्ण झाल्यानंतर संस्थेमधील साधुवृत्तीचे महाराज नथुसिंग महाराज यांच्या प्रेरणेने शास्त्रींची गाथा पाठ करण्याकरिता भंडारा डोंगरावर गेले तेथे अल्पावधीतच गाथा मुखोद्‌गत केली. भंडारा डोंगरावर कोणतीही सोय नसताना निष्काम वृत्ती, सेवाभाव व वैराग्य वृत्तीमुळे त्यांनी गाथा आणि इतर धार्मिक ग्रंथांचे पठण केले.

गाथेचा एक वर्षाचा अभ्यास अडीच महिन्यात पूर्ण केल्यामुळे आणि प्रभावी वाणी, वक्तृत्वावर प्रभुत्व, संस्कृत प्रचूर व्याख्यान, ओघवती शैली, संदर्भीय दाखले यामुळे शास्त्रींचे नाव संपूर्ण महाराष्ट्रात गाजले. तथापि कीर्तन सेवेत न रमता वेद, धर्म, संस्कृत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात कीर्तन सेवा करत करत शास्त्रीजी ऋषिकेश येथे शिक्षण घेण्यासाठी गेले. तिथल्या संस्कृत परिक्षेत ३० विद्यार्थ्यांपैकी २ विद्यार्थी पास झाले. त्यात तुकाराम महाराज शास्त्री महामुनी हे होते. ऋषिकेश येथील धार्मिक, अध्यात्मिक, वाङ्मयाच्या स्पर्धा तब्बल २० वेळा जिंकून शास्त्रींनी स्वत:च्या कामाचा ठसा उमटविला.

ऋषिकेशमधील परमार्थ निकेतन या ठिकाणी लघुसिध्दांत कौमुदी नंतर काशी विद्यापीठाचा एक वर्ष प्रथमा, दोन वर्ष पूर्ण मध्यमा, दोन वर्ष उत्तर मध्यमा, दोन वर्ष शास्त्री, तीन वर्षी आचार्य पदवी व पदव्युत्तर परीक्षा अंतर्मुख होऊन दिल्या व त्यात शास्त्रीजी उत्तिर्णही झाले. १९६४ साली प्रथमा व १९६५ मध्ये पूर्व माध्यम प्रथम खंड व १९६६ मध्ये द्वितीय खंड शास्त्रीजी यशस्वी झाले. ऋषिकेश विद्यापीठात प्रतिपदेला दरवर्षी व्याख्याने होतात. त्यामध्ये महामुनी शास्त्रीजींनी 'शीतोष्ण सुख दु:खेषु' या विषयावर उत्तम असे व्याख्यान शास्त्रींनी दिले व ऋषीकेशला आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविला. १९६६ मध्ये शास्त्री व १९७३ मध्ये वेदांताचार्य या उच्च पदव्या महाराजांना मिळाल्या. काशी विद्यापीठासारख्या उच्च कोटीच्या विद्यापीठाचे शिक्षण शास्त्रींना मिळाले खरोखरच ते भाग्यवान आहेत.

हिमालय पदयात्रा शास्त्रींनी अत्यंत खडतर परिस्थितीमध्ये केली बद्रीनाथ, केदारनाथ, गंगोत्री, जमनोत्री, उत्तराखंडातील चार धाम यात्रा केली. योग साधना केली, तपोसाधना केली. योग विषयात प्रभुत्व मिळविले. वेंदाताचार्यांनी आपल्या स्वत:च्या कर्जुलेहर्या गावच्या विकासासाठीही मोठे योगदान दिले. संपूर्ण कर्जुलेहर्या गाव व्यसनमुक्त केले. शेजारील कासारे गावही व्यसनमुक्त केले. महाराष्ट्रातील ग्रामिण भागात दारुबंदी संदर्भात प्रबोधन केले. पारनेर शेजारील ७ तालुके निवडले त्यातून प्रबोधनाची पार्श्वभूमी तयार केली. प्रत्येक गावात दिंडी, हरिपाठ, कीर्तन इ. उपक्रम राबविला. त्यातून शास्त्रींना मानणारा एक विशेष शास्त्रीय कीर्तन ऐकणारा संप्रदाय तयार झाला. शास्त्रींनी धर्मसंमलेन, भक्ती संमेलन, साधक संमेलन अशी अनेक संमेलने आयोजित केली. आंतरराष्ट्रीय क्षितीजावर चमकत असलेले प्रतीजेजुरी श्री कोरठण खंडोबा देवस्थान, पिंपळगाव रोठा येथील पशुहत्या बंद केली. कर्जुलेहर्या येथे शिक्षणाच्या प्रचारासाठी हरेश्वर शिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यासाठी कै. विष्णू पा.शिंदे यांना पाठबळ दिले. त्यातूनच हरेश्वर शिक्षण संस्थेची स्थापना झाली. गावामध्ये सामुदायिक विवाह चळवळ उभी केली.

अशाप्रकारे पारनेर तालुक्यातील अध्यात्मिक क्षेत्रातील योगदान महत्वपूर्ण आहे त्यांच्या या अगाध कार्याला पारनेरकरांचा नेहमीच प्रणाम.

कु.महामुनी राधिका अशोक
एस.वाय.बी.कॉम

थोर गुरुभक्त संत निळोबाराय महाराज

भारत देशाच्या जडणघडणीमध्ये संतांचे योगदान अतिशय महान आहे. या संतांच्या मांदियाळीमध्ये शेवटचे संत म्हणजे संत निळोबाराय महाराज आहेत. थोर गुरुभक्त आणि निष्ठावंत शिष्य म्हणून त्यांची ख्यातील आहे. अशा या संत निळोबरायांचे पूर्वज शिरुर (घोडनदी) तालुक्यामध्ये भगवान रामलिंगाची भक्ती करीत होते. शिरुर नगरीच्या पश्चिम दिशेला घोडनदीच्या काठावर हे रामलिंग मंदिर आहे. त्रेतायुगात प्रभू रामचंद्र लंकेला जात असताना त्यांनी स्वहस्ते या शिवलिंगाची स्थापना केली असे वर्णन 'श्रीनिळा चरित्र' या ग्रंथात आलेले आहे.

मागे त्रेतायुगात । रविवंशी श्री रघुनाथ ।
देव करावया बंदमुक्त । दंडकारण्यात आले पै ।।
ते वेळी सीतारंग । लंकेशी गेला जेणे मार्गे ।
तेंव्हा पूजन केली लिंगे । स्थळी स्थळी स्थापिती ।।
तेंव्हा अश्वनदीचे जळी । स्नान करोनी वनमाळी ।
केला सितकेचा चंद्रमौळी । तये स्थळी स्थापिला ।।
(श्री निळाचरित्र अ. १३,५१,५२,५३)

संत निळोबारायांचे मूळ गाव शिरुर आहे. या गावची एक पौराणिक कथा आहे. रुरु नावाचा एक दैत्य होता. ब्रम्हदेवाच्या करदानामुळे त्याने देवावर चाल केली. त्यावेळी देवांचे रक्षण नीलपर्वतावर तप करीत असलेल्या शंकराच्या जटेपासून निघालेल्या शक्तीने केले. शक्तीने रुरुला ठार केले. परंतु मृत्यूसमयी तो शंकराला म्हणाला हे गाव माझ्या नावाने ओळखावे. माझ्या नावाच्या पुढे शिव व नंतर रुरु असे नाव द्यावे म्हणून शिरुर नगरीचे मूळ नाव 'शिवरुरु' असे आहे. श्रीरामचंद्रांनी स्थापन केलेले शिवलिंग हे रामलिंग म्हणून हे मंदिर दगडी बांधकामाचे असून शिल्पकलेचा एक उत्तम नमुना आहे.

संत निळोबारायांचा कुलवृत्तांत –

निळोबारायांच्या घराण्याचे मूळ आडनाव 'देखने' आहे. हे आश्वलायन शाखेचे देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण होते. पुढे हे घराणे 'मकासरे', 'मकाशीर' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या घराण्यांचे पहिले पूर्वज बाबाजी उर्फ बापदेव मकाशीर होते. त्यांचे पुत्र लहोजी व तानाजी होते. लहोजीचा खापरपणतु गणेशपंत होता. गणेशपंतांच्या मुलाचे नाव मुकुंदपंत होते. मुकुंदपंतांच्या पत्नीचे नाव लक्ष्मी होते.

निळोबारायांचा जन्म आणि विवाह –

निळोबारायांच्या जन्माबद्दल ठोस पुरावा उपलब्ध नाही. पण उपलब्ध कागदपत्रांआधारे भाद्रपद शुध्द नवमी इ.स. १६७६ साली मुकुंदपंत आणि लक्ष्मी यांना पुत्र झाला. त्याचे नाव त्यांनी नीळकंठ ठेवले. त्या काळातील पध्दतीप्रमाणे निळकंठाचा व्रतबंध ५ व्या वर्षी झाला. आध्यात्मिक शिक्षण वडिलांकडून मिळाले. शालेय शिक्षणही निळोबारायांनी घेतले होते. निळोबारायांचा विवाह वैशाख महिन्यामध्ये इ.स. १६९४ साली वाळकी ता.जि.अहमदनगर येथे झाला. त्यांच्या पत्नीचे नाव मैनावती होते. मैनावतीच्या आईचे नाव गोदाबाई व वडिलांचे नाव अप्पाजी होते. हा विवाह निळोबारायांचे कुलोपाध्याय शेषाचार्य, गंगाचार्य यांनी जमविला होता. विवाहानंतर एकाच वर्षाने निळोबारायांचे मातृ-पितृ इ.स. १६९५ साली हरपले. शिरुर येथे शेतसारा वसुलीचे काम व रामलिंगाची उपासना निळोबाराय निष्ठेने करीत होते. या दरम्यान त्यांच्या गृहस्थाश्रमामध्ये भिवबा, काशिनाथ ही दोन मुले आणि चंद्रभागा नावाची कन्या अशा तीन अपत्यांनी जन्म घेतला होता.

निळोबारायांचे पारनेरला वास्तव्य –

इ.स. १७०६ साली निळोबाराय पराशरांची तपोभूमी पारनेर येथे आले त्याचे कारण असे घडले की, शेतसारा वसुलीचे काम सोडून निळोबाराय चावडीवर न बसता रामलिंगाच्या मंदिरात बसतात अशी चुगली हवालदाराला एका माणसाने लावली होती. ते हवालदार निळोबारायांवर रागावला नोकरी सोडा म्हणाला. त्यामुळे निळोबारायांनी देवकार्यासाठी 'देवासी दौत दप्तर वाहिले' व पारनेरला वास्तव्यासाठी आले. तेथे भगवान नागेश्वराचा पुजारी वयोवृध्द झाला होता. तो पूजा सोडून आपल्या हंगा गावी गेला. त्यामुळे ही सेवा निळोबाराय करु लागले.

निळोबाराय व नारायण महाराज भेट –

इ.स. १७१० साली आषाढीवारीच्या निमित्ताने निळोबाराय पंढरपूर येथे आले. त्यावेळी चंद्रभागेच्या वाळवंटात

संत तुकाराम महाराजांच्या चरित्रावर नारायण महाराजांनी रसाळ कीर्तन केले. हे कीर्तन ऐकून निळोबाराय नारायण महाराजांबरोबर देहुला आले. संत तुकाराम महाराजांच्या वैकुंठगमन मंदिरात जाऊन संत तुकाराम महाराजांच्या मूर्तीचे दर्शन घेतले. संत तुकाराम महाराजांचे चिरंजीव नारायण महाराज व निळोबाराय यांनी दोन वर्ष तीर्थयात्रा केली. या काळात तुकाराम महाराजांचे सर्व अभंग निळोबारायांनी मुखोद्गत केले.

निळोबारायांना गुरुकृपा –

इ.स. १७१० ते इ.स. १७१२ अशी तीर्थयात्रा व संत तुकाराम महाराजांचे चरित्र व अभंग मुखोद्गत झाल्यानंतर आपण संत तुकाराम महाराजांना गुरु करावे म्हणून पारनेर येथे ४२ दिवस गुरु संत तुकाराम महाराजांचा धावा केला. अशी माहिती 'श्री निळाचरित्र' ग्रंथात आलेली आहे.

आप तुका पृथ्वी तुका । वायु तुका तेज तुका ।
आकाशी जाहला तुका । पंचतत्वे व्यापून तुका असे ।।
सांडुनी मज दासासी तुका । कैसा वैकुंठा गेला तुका ।
करुणस्त्वरे मारी हाका । तुका तुका म्हणोनी ।।
(श्री निळाचरित्र अ. ४ – १४५)

हा धावा ऐकून चराचर सृष्टी निर्माण विधाता देव त्यांच्या भेटीसाठी आला पण निळोबाराय त्या देवाला म्हणाले

येथ तुजलागी बोलाविले कोणी ।
प्रार्थिल्यावाचुनी आलासी कां ।।१।।
प्रल्हादाकारणे दैत्याशी दंडाया ।
स्तंभी देवराया प्रगटोनी ।।२।।
तैसापरी मजला नाही बा संकट ।
तरी का फुकट श्रम केला ।।३।।
निळा म्हणे आम्ही नोळखूचि ठेवा ।
तुक्याचा धावा करितसे ।।४।।

असे म्हणून निळोबारायांनी पुन्हा तुकारामांचा धावा सुरु केला. मग मात्र तुकाराम महाराज वैकुंठाहून आले व निळोबारायांना अनुग्रह दिला.

येऊनिया कृपावंते । तुकियास्वामी सद्गुरु नाथे ।।१।।
हात ठेविला मस्तकी । देऊनी प्रसाद केले सुखी ।।२।।
माझी वाढविली मती । गुण वर्णावया स्फुर्ती ।।३।।
निळा म्हणे मी बोलता । दिसे परी हे त्याची सत्ता ।।४।।

इ.स. १७१२ साली निळोबारायांना संत तुकाराम महाराजांचा गुरुकृपा, अनुग्रह साक्षात्कार झाल्यानंतर त्यांचा संत म्हणून लौकिक झाला. याच इ.स. १७१२ साली निळोबारायांची कन्या चंद्रभागा हिचा विवाह पारनेर येथे झाला. निळोबारायांनी ही कन्या जुन्नर तालुक्यातील बेल्हे गावातील अंताजी कुलकर्णी यांचे चिरंजीव माधव याला दिली होती.

पिंपळनेरी वास्तव्य –

इ.स. १७१४ च्या आषाढ महिन्यामध्ये संत निळोबारायांच्या वारीचा मुक्काम पिंपळनेर येथील पिंपळेश्वराच्या मंदिरात झाला होता. त्यावेळी पिंपळनेरचे रामचंद्र पाटील गाजरे यांना महारोगाने पछाडले होते. त्यावेळी रामचंद्र पाटलांचे चिरंजीव भूलाजी पाटील आपल्या वडिलांना घेऊन पिंपळेश्वराच्या मंदिरात आले. त्यावेळी संत निळोबारायांनी पाटलांच्या कपाळाला बुक्का लावला. राम कृष्ण हरी भजन म्हणा असे सांगितले. पुढे रामचंद्र पाटलांचा महारोग बरा झाला. संत निळोबारायांच्या कृपेमुळे आपला महारोग गेला म्हणून आता आपण निळोबारायांची सेवा करावयाचे असे रामचंद्र पाटलांनी ठरविले. यासाठी ते पारनेरला निळोबारायांकडे गेले. पाटलांच्या आग्रहास्तव संत निळोबाराय पिंपळनेर येथे वास्तव्यासाठी आले. पाटलांनी त्यांना माडी बांधून दिली. १५ बिघे जमीन इनाम म्हणून दिली.

थोर गुरुभक्त –

इ.स. १७१४ ते इ.स. १७४० अशी २६ वर्षे निळोबारायांनी नियमीतपणे पिंपळनेर ते पंढरपूर अशी वारी केली. महाराष्ट्रभर जगद्गुरु तुकाराम महाराजांची गुरुभक्ती कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजाला उक्ती आणि कृतीने सांगितली. त्यांनी आपल्या २३३ श्लोकांमधून गुरुंचा गौरव केलेला आहे.

नमो सद्गुरु तुक्या ज्ञानदीपा ।
नमो सद्गुरु सच्चिदानंद रुपा ।।१।।
नमो सद्गुरु भक्त कल्याणमूर्ति ।
नमो सद्गुरु भास्करा पूर्ण कीर्ति ।।२।।
मनुष्याकृती राघवे ख्याती केली ।
शिळा शिखरे सागरी तारीयेली ।।३।।
तुका स्वामी हा पूर्ण ब्रह्म प्रकाशी ।
जळी रक्षिले निर्जिव कागदाशी ।।४।।
महाराज हा जन्मला मृत्यूलोकी ।
दूजी उपमा नाढळे इहलोकी ।।५।।
भवसिंधुशी बांधिला सेतु जेणे ।

अनाथा दीनकारणे तुक्याने ।।६।।

या मोजक्या ओव्यांवरुन निळोबारायांची गुरुविषयीची निष्ठा प्रकट होते.

जगद्‌गुरु तुका अवतार नामयाचा ।
संप्रदाय सकळांचा येथोनिया ।।

अशा शब्दात ते गुरुची थोरवी व्यक्त करतात.

पिंपळनेर दुजे पंढरपूर –

संत निळोबाराय महाराजांना पांडुरंगाने स्वप्नात येऊन सांगितले की 'शिक्रापूर जवळील विठ्ठलवाडीच्या तळ्यात मी आहे. मला पिंपळनेरी नेण्यासाठी ये' मग निळोबाराय वारकऱ्यांसह तेथे गेले. विठ्ठलवाडीची मालकीन भागीरथीबाई होती. तिच्या देखत विठ्ठल-रुक्मिणी या मूर्ती तळ्यातून बाहेर काढल्या व पिंपळनेरला देव आणले.

देव घरा आला । भक्ति सन्मानाने पूजिला ।।१।।
पाहुणे र पंगती । संत द्विजवृंदे शोभती ।।२।।
पुढे आरंभूमी कथा । बुका माळा गंधाक्षता ।।३।।
निळा म्हणे ब्रह्मानंदे । उभयता नाचती आनंदे ।।४।।

निळोबारायांनी पांडुरंगाचे मंदिर बांधले व पिंपळनेरी उत्सव सुरु केला. १७४० ते १७४९ या दरम्यान त्यांना गुडघेदुखीचा त्रास सुरु झाला तरीही त्यांनी ९ वर्षे वारी केली. पण इ.स. १७४९ च्या आषाढी वारीला त्यांना गुडघेदुखीमुळे जाता आले नाही म्हणून निळोबारायांसाठी पांडुरंग पिंपळनेरी आले व भक्तांसाठी पिंपळनेरचे दुजे पंढरपूर केले.

मिळुनि नर नारी बाळा । पहा वैकुंठ सोहळा ।।१।।
टाळ मृदुंग वाजती । संत वैष्णव नाचती ।।२।।
देव उभे सिंहासनी । सन्मुख कर कटे ठेवुनी ।।३।।
निळा म्हणे पिंपळनेर । दुजे केले पंढरपूर ।।४।।

भक्त पुंडलिकानंतर दुजे पंढरपूर करणारे हे थोर गुरुभक्त, क्रांतीकारी संत जगाच्या कल्याणासाठी १५८२ अभंगाची गाथा निर्माण करुन फाल्गुन वद्य इ.स.१७५३ साली समाधिस्त झाले.

भांड प्रदीप आबा
एस.वाय.बी.ए. (मराठी)

पारनेरी संस्कृतीचे दर्शन

संस्कृतीचे निर्माते महामुनी वेदव्यास यांचे पिताश्री महर्षी पराशरऋषी यांची तपोभूमी म्हणजे पारनेर तालुका आहे. अशा या पारनेरची संस्कृती विविधतेने नटलेली आहे. त्या संस्कृतीचे दर्शन व्हावे यासाठीच हा लेखप्रपंच आहे.

१) चैत्र – चैत्र महिन्यामध्ये गुढीपाडवा, रामनवमी आणि हनुमान जयंती हा उत्सव मोठ्या भक्तीभावाने साजरा केला जातो. घरोघरी गुढी उभारुन मराठी नववर्षाचे स्वागत केले जाते. दारासमोर अंगण गायीच्या शेणाने सारवले जाते. रांगोळी काढली जाते. पुरणपोळीचा नैवेद्य गुढीला दाखविला जातो. या प्रसंगी प्रत्येक गावागावामध्ये हे नविन वर्ष कसे जाणार हे ब्रह्मवृंदांकडून पंचांग वाचन करण्याची परंपरा पाळली जाते. गुळ आणि कडुनिंबाचा पाला आरोग्यासाठी भक्षण केला जातो. निघोज, पिंप्रीजलसेन, वडझिरे, काकणेवाडी या गावांमध्ये श्रीरामनवमी उत्सवानिमित्त श्रीरामकथा व कीर्तनाचे आयोजन केले जाते. गांजीभोयरे व टाकळी ढोकेश्वर येथील बेटवस्तीमध्ये हनुमान जयंती उत्सव साजरा केला जातो.

२) वैशाख – अतिथीदेवोभव ही भारतीय संस्कृतीची परंपरा आहे. या परंपरेला अनुसरुन अक्षयतृतिया या दिवशी पितरांना संतुष्ट करण्यासाठी अतिथीला भोजन दिले जाते. या प्रसंगी जलकुंभामध्ये पाणी पिण्यासाठी दिले जाते. टाकळी ढोकेश्वर येथील दत्तमंदिरात या पर्वणीकाळात अखंड हरिनाम सप्ताहाचे आयोजन करण्यात येते.

वैशाख महिन्यामध्ये पूर्वीच्या काळामध्ये गावोगावी लग्नसमारंभाचे आयोजन केले जाते. वऱ्हाडासाठी बैलगाडी हे प्रमुख वाहन असावयाचे हळदीसमारंभ, घाना घालणे, लग्नगीते म्हणने, पिठलं भाकरीचे जेवण, नवरदेव परण्या काढणे, ढोललेझिम व मांडवडहाळे कार्यक्रम, उखाणे, म्हणी, फळ भरणे, वड्या भाकरी, जागरण गोंधळ हे कार्यक्रम केले जाण्याची

परंपरा आजही आहे.

३) ज्येष्ठ – या महिन्यामध्ये शेतीची नांगरणी केली जाते. यासाठी गावागावामध्ये पूर्वीच्या काळी इर्जिक घातली जात असे त्यांना सायंकाळी तेलची गुळवणीचे भोजन दिले जात असे. भल्या पहाटे ही इर्जिक शेतावर चाले.

४) आषाढ – या महिन्यामध्ये शेतीची पेरणी पूर्ण होऊन पिके शेतात डोलत असतात मग या तालुक्यातील वारकरी पांडुरंगाच्या दर्शनासाठी पंढरपूरला जातो त्याचप्रमाणे

निळा म्हणे दुजे ।
केले पंढरपूर ।।

अशा पिंपळनेर क्षेत्री संत निळोबारायांच्या दर्शनासाठी जातात. पळशी हे प्रतीपंढरपूर आहे. येथेही भाविक दर्शनासाठी जातता भजन कीर्तनामध्ये दंग होतात. आषाढ पौर्णिमा ही गुरुपौर्णिमा आहे म्हणून टाकळी ढोकेश्वर येथे गुरुपौर्णिमा या पर्वकाळात वै.ह.भ.प. आत्मज्ञानी सद्गुरु विठ्ठलबाबा पायमोडे यांचा पुण्यतिथी सोहळा मोठ्या भक्तिभावाने साजरा केला जातो.

५) श्रावण – श्रावण महिन्यामध्ये प्रत्येक सोमवारी भगवान शंकराच्या दर्शनासाठी हजारो शिवभक्त दर्शनासाठी जातात यामध्ये भगवान ढोकेश्वराची तिसऱ्या सोमवारी यात्रा असते. या यात्रेमध्ये महाप्रसादाचे आयोजन सर्व भाविकांसाठी असते. अखड हरिनाम सप्ताह, आखाडा असतो. मिठाईची दुकाने या यात्रेमध्ये असतात. याशिवाय सिध्देश्वर, हंगेश्वर या ठिकाणीही भाविक दर्शनासाठी जातात. नागपंचमी सणाच्या दिवशी नागोबाची पूजा करतात. फेराची गाणी म्हणतात व झोकाही खेळतात. श्रावणी आमवस्या या दिवशी बळीराजा बैलांची पूजा करतात व पोळा सण उत्साहात साजरा करतात.

६) भाद्रपद – भाद्रपद महिन्यामध्ये प्रत्येक गावामध्ये गणेश उत्सव साजरा केला जातो. यामध्ये भजन, कीर्तन, प्रवचन व समाजहिताचे कार्यक्रम घेतले जातात.

७) आश्विन – आश्विन महिन्यामध्ये देवीभोयरे या गावामध्ये अंबिका मातेचा नवराम उत्सव प्रसिध्द आहे. या महोत्सवात राज्यस्तरीय नाट्यस्पर्धा घेतल्या जातात. याशिवाय करंदी, निघोज, चिंचोली, जवळा, सांगवीसूर्या, राळेगणसिध्दी गावात नवरात्र उत्सव प्रसंगी आरतीचा कार्यक्रमही भाविकांसाठी मोठी पर्वणी असते.

७) कार्तिक – या महिन्यामध्ये भारतीय संस्कृतीमधील सर्वात मोठा सण दिवाळी साजरी केली जाते. दिवाळीत धनत्रयोदशी, वसुबारस, नरकचतुर्दशी, लक्ष्मीपूजन, पाडवा, भाऊबीज हे सर्व आनंदाने साजरे केले जातात.

८) मार्गशीर्ष – महाराष्ट्रातील प्रती जेजुरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पिंपळगाव रोठा येथील कोरठण खंडोबा देवाची यात्रा हे या महिन्यातील मुख्य आकर्षण असते. संपूर्ण महाराष्ट्रातून लाखो भाविक दर्शनासाठी येत असतात. खंडोबाची पालखी मिरवणूक, काठ्या आणि बैलगाडा शर्यंत या सर्वांचा मोठ्या प्रमाणात भाविक आस्वाद घेतात.

९) पौष – टाकळीढोकेश्वर येथे पौष महिन्यात वै.ह.भ.प. गुरुवर्य बबन महाराज पायमोडे यांच्या पुण्यतिथी निमित्त अखंड हरिनाम सप्ताह मोठ्या भक्ती भावाने साजरा केला जातो. महाराजांचे निष्ठावंत शिष्य हे मोठ्या श्रध्देने हा सप्ताह साजरा करतात. हरिपाठ, ज्ञानेश्वरी पारायण, प्रवचन, कीर्तन इ. कार्यक्रम होतात व अन्नदानही होते.

११) माघ – माघ महिन्यामध्ये जगद्गुरु संत तुकाराम महाराज अनुग्रह दिन असल्यामुळे पारनेर तालुक्यातील राळेगणसिध्दी, सांगवीसूर्या व हंगा येथे सप्ताहाचे कार्यक्रम होतात.

१२) फाल्गुन – या महिन्यामध्ये संत निळोबाराय यांचा पुण्यतिथी सोहळा फाल्गुन शुध्द द्वादशीला साजरा केला जातो. संपूर्ण महाराष्ट्रातून या ठिकाणी दिंड्या येत असताता. पंढरपूरला जसे आषाढी एकादशीला भक्तांची गर्दि दिसते त्याचप्रमाणे पिंपळनेर या ठिकाणी भाविक भक्तांची गर्दि दिसते.

चव्हाण प्रफुल्ल नंदकुमार
टी.वाय.बी.ए. (मराठी)

पारनेर तालुक्यातील धार्मिक स्थळांचे दर्शन

पारनेर तालुक्यातील प्रत्येक गावामध्ये धार्मिक स्थळे आहेत. त्यापैकी काही वैशिष्ट्यपूर्ण धार्मिक स्थळांचे दर्शन घडविण्याचा या लेखामध्ये प्रयत्न आहे.

दुजे पंढरपुर श्री क्षेत्र पिंपळनेर – संत निळोबाराय महाराजांची संजीवन समाधी असणारे श्री क्षेत्र पिंपळनेर हे राज्यातील 'ब' दर्जाचे पारनेर तालुक्यातील धार्मिक स्थळ आहे. हे स्थळ दुजे पंढरपूर संत निळोबाराय महाराजांनी केलेले आहे. इ.स. १७५३ साली फाल्गुन शुध्द २ ला संत निळोबाराय महाराजांनी समाधी घेतलेली आहे. या मंदिराचा अलिकडील काळात जिर्णोध्दार झालेला आहे. विठ्ठल रुक्मिणी मंदिराच्या जिर्णोध्दाराचे काम सध्या चालू आहे. आषाढी वारीसाठी पिंपळनेर ते पंढरपूर हा पालखी सोहळा गेल्या तीन वर्षापासून संत निळोबाराय संस्थानने सुरु केलेला आहे. दर महिन्याच्या शुध्द एकादशीला महाराष्ट्रातील हजारो वारकरी संत निळोबारायांच्या दर्शनासाठी येतात. फाल्गुन शुध्द २ ला संत निळोबाराय महाराजांच्या पुण्यतिथी सोहळ्यासाठी महाराष्ट्रातून सुमारे २०० दिंड्या येतात. लाखो वारकरी त्यात सामिल होतात. भजन, कीर्तन, हरीपाठ, भारुडाचे कार्यक्रम या सोहळ्यात साजरे केले जातात. या ठिकाणी वर्षभर अखंड विणा नामस्मरण चालू असते. वर्षभर भजन, कीर्तन, प्रवचने होत असतात. वारकरी संतामधील संत निळोबाराय हे अखेरचे संत आहेत.

प्रती पंढरपूर पळशी – टाकळी ढोकेश्वर पासून उत्तरलेला २० किलोमीटरवर दुर्गम भागात वसलेले पळशी हे ऐतिहासिक व धार्मिक दृष्टिने महत्वाचे गाव आहे. पळशी गावचे मूळ वतनदार रामराव पळशीकर यांचे चिरंजीव आनंदराव रामराव पळशीकर हे पेशव्यांचे सुभेदार होते पानिपतच्या तिसऱ्या युध्दात (१७६१) त्यांनी विशेष पराक्रम गाजविला व आनंदराव पळशीकर हे सरसेनापती त्यांनी गावाला भरभक्कम तटबंदी व गावाच्या आग्नेयेस श्री विठ्ठल मंदिर बांधले.

मंदिर बांधण्यासाठी उत्तर भारतातील कारागिरांना बोलावले होते. दगडावर अप्रतिम नक्षीकाम कोरुण हे मंदिर बांधले आहे. महाद्वारावर गणपती व सरस्वतीची मूर्ती आहे. महाद्वाराच्या चोहोबाजूला जय – विजय व मुस्लीम पध्दतीच्या नक्षीकाम केलेल्या सुरया आहेत. विठ्ठल रुक्मिणी व राही असे तिघांचे एकत्रित मंदिर महाराष्ट्रामध्ये फक्त पळशीचेच आहे. या मंदिराचे चार घुमट म्हणजे चार वेदांचे प्रतिक आहे. मंदिराचा षटकोनाकृती गोल आकार हा सहा शास्त्रांचे प्रतिक आहे. मंदिराच्या नऊ पायऱ्या म्हणजे नवविधा भक्तीचे प्रतीक आहे. मंदिराचे १८ खांब म्हणजे १८ पुराणांचे प्रतिक आहे. सभामंडपामधील कासव हे विवेक आणि इंद्रिय संयमाचे प्रतीक आहे. या मंदिरामध्ये अखंड विणा चालू असतो. वर्षभर भजन, कीर्तन, प्रवचन, काकडा, हरीपाठ हे धार्मिक कार्यक्रम होत असतात. हे पळशी गाव प्रतीपंढरपूर म्हणून भाविकांमध्ये श्रध्दयेय म्हणून मानले जाते.

प्रती जेजूरी कोरठण – महाराष्ट्राचे कुलदैवत गडगड सोन्याच्या जेजुरीमध्ये नांदणारा म्हाळसाकांत खंडेराय आहेत. तर प्रतीजेजुरी म्हणून ओळखला जाणारा पारनेर तालुक्यातील कोरठणचा म्हणजे पिंपळगाव रोठा येथील खंडेराय प्रसिध्द आहे. अनादी काळापासून खंडोबा देवाचा महिमा अगाध आहे. महाराष्ट्रात जेजुरीनंतरचे हे महत्वाचे ठाणे आहे. हे ठाणे स्वयंभू आहे. दरवर्षी पौष शुध्द पौर्णिमेपासून चंपाषष्ठीपर्यंत मोठा उत्सव असतो. पूर्वी या यात्रेमध्ये पशुबळीची प्रथा होती. परंतु ही पशूबळीची प्रथा ह.भ.प.वै. तुकाराम महाराज शास्त्री, महामुनी वेदांताचार्य यांनी बंद केली. आता तेथे अखंड हरिनाम सप्ताह होतो. महाराष्ट्रातील प्रसिध्द कीर्तनकारांची कीर्तने होतात. खंडोबाची शाही मिरवणूक होते. मानाच्या काठ्यांची मिरवणूक होते. जागरण गोंधळाचे कार्यक्रम होतात. 'येळकोट येळकोट जय मल्हार' म्हणून भंडारा व खोबरे उधळले जाते. तळी भरली जाते.

खंडोबा देवाची एक आख्यायिका आहे. शंकराने मार्तंड भैरवनाथ अवतार घेऊन मणी व मल्ल या राक्षसांचा वध केला निजधामास जाण्यासाठी समाधी अवस्थेत अनुष्ठान मांडले. या अवस्थेत असताना त्यांच्या अंगावर वारुळ तयार झाले. त्यामधून स्वयंभू तांदळा प्रकट झाला. म्हणून या स्थानाला

कोरठण खंडोबा म्हणतात. महाराष्ट्रातून लाखो भाविक या खंडेरायाच्या दर्शनासाठी येतात.

टाकळी ढोकेश्वर मधील मंदिरे – टाकळी ढोकेश्वर जवळील डोंगरात भगवान ढोकेश्वराचे कोरलेले अप्रतिम ढोकेश्वर हे शिवमंदिर आहे. ढोकेश्वरची लेणी वेरुळ अजिंठा येथील लेण्यासारखी आहे. सहाव्या शतकात निर्माण झालेल्या या लेणीला धार्मिक, ऐतिहासिक आणि पौराणिक दृष्ट्या महत्व आहे.

उंच डोंगरावर कोरलेली ही लेणी काळ्या कभिन्न पाषाणामध्ये आहे. साधारणपणे ३०० पायऱ्या चढून आल्यावर मध्यभागी एका पायरीवर शिलालेख आहे. या शिलालेखाच्या माहितीवरुन इ.स. ६०० च्या दरम्यान ही लेणी कोरली असावी असा अंदाज आहे. पायऱ्या चढत असताना उजव्या बाजूला छोटे हेमाडपंथी मंदिर आहे. मंदिरामध्ये छोट्या छोट्या शिवपिंडी आहेत. मुख्य सभामंडपाला मोठे दगडी खांब आहे. पूर्वाभिमुख व उत्तराभिमुख मंदिराला प्रवेशद्वार आहे. दोन्ही प्रवेशद्वारासमोर नंदी आहेत. मंदिराला कोरलेला प्रदशिक्षणामार्ग आहे. श्रावण महिन्याच्या तिसऱ्या सोमवारी ढोकेश्वरची यात्रा असते. या यात्रेला महाराष्ट्रातून लाखो शिवभक्त दर्शनासाठी येतात. भाविकांसाठी खिचडीचा महाप्रसाद असतो. अखंड हरिनाम सप्ताह असतो. दर सोमवारी व महाशिवरात्रीलाही शिवभक्त दर्शनासाठी येतात. याशिवाय टाकळीढोकेश्वर मध्ये विठ्ठल रुक्मिणीमंदिर, हनुमान मंदिर ह.भ.प.वै.बबन महाराज पायमोडे मंदिर, दत्त मंदिर, ब्रह्ममूर्ती विठ्ठलबाबा पायमोडे मंदिर, बनाई मंदिर, मुक्ताई मंदिर, मळगंगा मंदिर, बिरोबा मंदिर, दर्गा, चर्च, महानुभाव मंदिर अशी सर्वधर्म समभावाची मंदिरे आहेत.

चिरेबंदी सिध्देश्वर मंदिर – पराशर ऋषींनी या सिध्देश्वर मंदिराच्या पुर्वेकडील डोंगराच्या गुहेत तपश्चर्या केल्याचे उल्लेख पुराणांमध्ये आलेले आहेत. या गुहेला सीतामातेची न्हाणी म्हणूनही संबोधले जाते. पारनेर पासुन पश्चिमेला ५ किलोमीटर अंतरावर हे शिवमंदिर आहे. या मंदिराचे बांधकाम हेमाडपंथी आहे. दोन डोंगराच्या दरीमध्ये हे देखणे मंदिर आहे. या मंदिराला पश्चिम, दक्षिण व उत्तर दिशेला प्रवेशद्वारे आहेत. पावसाळ्यामध्ये हे ठिकाण अतिशय निसर्ग सौंदर्याने नटलेले असते. या मंदिराच्या शेजारी तळघर आहे. हे तळघर बळीराजा वामनाचे आहे. हा बळीराजा या तळघरात शिवलिंगाच्या स्वरुपातील भगवान शंकराची आराधना करण्यासाठी वसलेला आहे. अशी लोकश्रध्दा आहे. सिध्देश्वर मंदिराचे बांधकाम देखणे व चिरेबंदी आहे. सुर्योदयाची किरणे या शिवपिंडीवर पडतात.

श्रावण महिन्याच्या प्रत्येक सोमवारी हजारो शिवभक्त या सिध्देश्वराच्या दर्शनासाठी येतात. शेवटच्या सोमवारी व महाशिवरात्रीला खिचडीचा महाप्रसाद भाविकांसाठी वाटला जातो. महाशिवरात्रीला कीर्तन, भजनाचे कार्यक्रम होतात. 'सुर्योदय' या लघुपटाचे चित्रीकरण या ठिकाणी करण्यात आलेले आहे. यावेळी प्रसिध्द अभिनेते नाना पाटेकर व निळू फुले यांना हे मंदिर खूप आवडलेले होतो.

कर्जुलेहर्याचे हरेश्वर मंदिर – फार फार वर्षापूर्वी या गावामध्ये एक साधू तीर्थयात्रा करीत आला होता. या गावाजवळ असणाऱ्या ओढ्याकाठीच तो निवास करु लागला. रात्रंदिवस तो भगवान शंकराचा जप करीत होता. एके दिवशी या साधूला दृष्टांत झाला की या ठिकाणी मी प्रकट झालो आहे. मग त्या साधूने ओढ्याच्या पश्चीम दिशेला जमीन खणावयास सुरुवात केली त्यावेळी खोदकाम करीत असताना साधूला भगवान शंकराची स्वयंभू साळुंखा सापडली. नवनाथांनी आपल्या काळात या शिवपींडीची येथे स्थापना करुन उपासना केल्याचे उल्लेख नवनाथ ग्रंथामध्ये सापडतात.

कर्जुले हर्या या गावामध्ये ह.भ.प.वै. तुकाराममहाराज शास्त्री महामुनी वेदांताचार्य, ह.भ.प.डॉ. नारायण महाराज जाधव, ह.भ.प. बजरंग महाराज कर्जुलेकर या महात्म्यांनी कीर्तनाद्वारे समाजाला भक्ती मार्गाला लावण्याचे महान कार्य केलेले दिसते.

अशा प्रकारे पारनेर तालुक्यातील या आणि अशा इतरही अनेक धार्मिक स्थळांची माहिती आपणास सांगता येईल.

भगत चैतन्य पांडुरंग
एस.वाय.बी.ए.
मार्गदर्शक – प्रा.आल्हाट एस.जी.

श्री क्षेत्र कोरठण स्वयंभू श्री खंडोबा देवस्थान

भारत देशामध्ये अनादी काळापासुन महाराष्ट्र, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, गुजरात, गोवा इ. राज्यांमधील लोकांमध्ये श्री खंडोबा देवाला कुलदैवत मानले गेले आहे. भगवान शंकराने मनी आणि मल्ल या दौघाचा संहार करण्यासाठी मार्तंड भैरवाचा अवतार धारण केला. तो दिवस शुध्द चंपाषष्ठी होता. चंपाषष्ठीला श्री खंडोबा अवतार दिवस म्हणूनही महत्व आहे. पौष पौर्णिमेला श्री खंडोबाचे म्हाळसाबरोबर लग्न झाले म्हणुन या दिवसाला मोठा यात्रा उत्सव येथे भरला जातो. श्री कोरठण खंडोबा हा स्वंयभू रुपात असून महाराष्ट्रातील लाखो भाविकांचे कुलदैवत म्हणून प्रसिध्द आहे. महाराष्ट्रासह, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, गुजरात, गोवा इ. राज्यांमधून लाखो भाविका चंपाषष्ठी आणि पौष पौर्णिमा यात्रा उत्सवांना आर्वजुन येथे हजेरी लावतात. बीन टाकीचा देव म्हणून याला पूर्वी देवाच कोरठण आहे असे म्हणत. त्यानुसार कोरठण खंडोबा नाव प्रसिध्दीला आहे. स्वयंभू तांदळा रुपात श्री. खंडोबा, म्हाळसा व बाणाई दर्शन देतात. पुढे स्वयंभू बारा लिंगे आहेत. येथील देवस्थान म्हणून प्रसिध्द झाले आहे. भाविक कौल लावून आशिर्वाद मागतात व देवाचा कौल उजवा किंवा डावा होतो. त्यानुसार योजना व कार्य आखली जातात. सन १९८७ पर्यंत देवस्थान जवळ मोठ्या प्रमाणात बकरे बळीची प्रथा चालु होती. ग्रामस्थांनी त्याविरुध्द मोहीम उघडून हरिनाम संर्कितन करुन ती प्रथा बंद केली व देवस्थानचे विकास काम हाती घेतले.

सन १४९१ मध्ये पुरातन मंदिर बांधकाम केल्याचा शिलालेख आहे. समुद्रसपाटीपासुन ९५१ मिटर उंच विस्तीर्ण पठार भूप्रदेशावर विलोभनीय मंदिर मनाला खिळवुन ठेवते. सन १९९७ ला मंदिराचा जिर्णोध्दार ग्रामस्थांनी पूर्ण करुन महान तपस्वी ब्रह्मलीन प.पू.श्री गगनगिरी महाराज यांचे शुभहस्ते मंदिराला सुवर्ण कळस चढविण्यात आला तो दिवस शुध्द चंपाषष्टीचा होता म्हणून दरवर्षी चंपाषष्टीला मोठा आनंदोत्सव व धार्मिक पर्वणी साजरी होते. गेली १२ वर्ष ही परंपरा सलग चालू असून राष्ट्रसंत भय्यूजी महाराज इंदौर रामयणाचार्य ह.भ.प. रामराव ढोक महाराज नागरपुरकर तसेच महान संत तपस्वी साधुंनी या धार्मीक पर्वणीत हे सत्संग करुन लाखो भाविकांना दर्शन व परमार्थिक आनंद दिला आहे. वर्षभर वार्षिक यात्रा उत्सव पौषपौर्णिमेला ३ दिवस सोमवती अमावस्या वर्षातुन दोन ते तीन वेळा चंपाषष्ठी उत्सव. श्रावणातील हंगामा उत्सव. दर महिन्याची पौर्णिमा उत्सव. देवाची पालखी मिरवणुक व महाप्रसाद होतो. दर रविवारी व सुट्टीचे दिवसाला भाविक भक्त गर्दी करतात. वर्षभरातील एकुण संख्या १५ लाखावर जाते. भाविकांच्या देणगीतून अनेक विकासकामे करण्यात येत आहेत. वर्षाकाठी वाढणारी गर्दी लक्षात घेता देवस्थानचे नियोजनाला मर्यादा येतात. देवस्थानजवळ हवामान शुध्द व अल्हाददायक असते. देवस्थान जवळुन अहमदनगर व पुणे जिल्ह्यांचा भाग विहंगमयरित्या पाहता येतो. मंदिराला येणारे अहमदनगर व पुणे जिल्ह्यातील रस्ते आहे. यात्रेचे नेटके नियोजन व प्रशासनाचे सहकार्य यामुळे येथील यात्रा सुव्यवस्थीतपणे पार पडते. यात्रेला ५ लाखावर यात्रेकरु जमतात.

माळशेज घाटापासुन देवस्थान ७० कि.मी. अंतरावर असल्याने पर्यटकांची नेहमीच वर्दळ असते. देवस्थान जवळ शासनाने २० कोटीची प्रादेशिक नळपाणी योजना. ५ कोटीची प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना, पथदिवे, धर्मशाळा, स्वच्छता गृह,इ. सुविधा राबविल्या असुन त्यामुळे देवस्थानला महत्व प्राप्त झाले आहे. कोरठणचा खंडेराया हा मराठी चित्रपट प्रसिध्द करण्यात आला आहे. सर्व प्रकारचे प्रसिध्दी माध्यमांनी देवस्थानचे यात्रा व उत्सव यांना चांगली प्रसिध्दी मिळवून दिल्याने महाराष्ट्राबाहेर देवस्थानची महती व वैभव पसरले आहे.

देवस्थान ट्रस्ट मार्फत मंदिराची व्यवस्था व चांगल्या प्रकारे चालविले जात आहे. शासनाकडुन क वर्गातून ब वर्ग दर्जा मिळाल्यावर देवस्थानला मोठ्या सुविधा व योजना राबविणे शक्य होईल. कुलदैवत खंडोबाचे लाखो भक्त व यात्रेकरुनां सदैव रक्षण करणारे कोरठण खंडोबा देवस्थान मन:शांती व प्रसन्नता लाभण्यास एक निसर्गरम्य, शांत व दिव्य स्थान आहे. असे दर्शनानंतर प्रचिती आल्या शिवाय राहात नाही.

निमसे कोंडीभाऊ
टी.वाय.बी.ए. (इतिहास)

श्री ढोकेश्वरची लेणी

कल्याण-नगर रस्त्यावर नगरच्या अलीकडे ४० किलोमीटरवर टाकळी ढोकेश्वर गाव आहे. टाकळी ढोकेश्वर गावापासून ४ किलोमीटर अंतरावर डोंगरात ढोकेश्वराची पांडव लेणी आहेत. महामार्ग सोडून गावात जाणाऱ्या रस्त्याने गाव पार करुन पुढे गेल्यावर टाकळी ढोकेश्वरची लेणी असलेली छोटीशी टेकडी दिसते. लेणींपर्यंत जाण्यासाठी पायऱ्या बांधलेल्या आहेत. लेणी चढून जाताना एक कमान लागते. कमानीवर मोडी शिलालेख आहे. लेणींपासून पाऊण उंचीवर मध्य युगात बांधलेले प्रवेशद्वार आणि त्याच्या बाजूची तटबंदी दुरुनच आपले लक्ष वेधून घेते. पायऱ्यांच्या सुरुवातीलाच एक दगडी रांजण आडवा पडलेला दिसतो. येथूनच पुरावशेष आपले लक्ष वेधून घेऊ लागतात. पायऱ्या चढताना प्रवेशद्वाराच्या अलीकडे उजव्या बाजूला दोन समाधी मंदिरे आहेत. त्यावर दगडी फुलं कोरले आहेत. याच ठिकाणी एक शरभ शिल्पही पडलेले आहे. हा दरवाजा आणि त्याच्या बाजूची तटबंदी जेव्हा बांधली असेल तेव्हा प्रवेशद्वारावर शरभ शिल्प असणार, पण कालांतराने डागडुजी करताना ते मूळ जागेवरुन काढून टाकले असावे. लेणींच्या पायऱ्या चढताना नक्षीकाम केलेले दगड पायऱ्यांसाठी वापरलेले आढळतात.

टाकळी ढोकेश्वरची मुख्य लेणी प्रशस्त आहे. चार खांब असलेल्या या गुहेत महादेव मंदिराभोवती कोरण्यात आलेली ब्राह्मणी लेणी राष्ट्रकुटकालीन इ.स. ५५० ते ६०० या काळातील आहे. लेणीत शिरताना दोन्ही बाजूला शालभंजिकेच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. सभामंडप चार खांबांवर तोललेला आहे. लेण्यातील भिंतीवर गजलक्ष्मीचे शिल्प आहे. सभामंडपातील डाव्या बाजूला गणेशाची तर दुसऱ्या बाजुला वीरभद्राची मूर्ती कोरलेली आहे. भिंतीवर हातात फुले घेतलेल्या दोन द्वारपालांची शिल्पे असून, त्यांच्या डोक्यामागील सभामंडळ आणि त्यांच्या वर असलेले विद्याधर केवळ पाहण्याजोगे आहेत. सभामंडपात नंदी आहे. गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वाराच्या बाजूंना आयुधपुरुष मूर्ती आहेत. पैकी उजवीकडील द्वारपालानजीकची आयुधपुरुष मूर्ती पूर्णपणे भग्न झाली आहे. मात्र डावीकडील पूर्णपणे दग्गोचर आहे. ती आहे त्रिशुळपुरुषाची. आता ही मूर्ती ओळखायला अगदीच सोपी आहे कारण याने हाताची घडी घातली असून मस्तकी त्रिशुळ धारण केला आहे. साहजिकच हा त्रिशुळपुरुषाकडे निर्देश करतो. शिवाय हे शैव लेणे असल्याने द्वारपाल त्रिशुळधारी असणे हेही अगदी सुसंगतच. या आयुधपुरुषाच्याच बाजूला एक बैठी मूर्ती आहे तसेच त्याच्या खालच्या बाजूला कुठलासा प्रसंग शिल्पांकित केलेला आहे. या मूर्ती खडकाचे विदारण झाल्यामुळे नीटशा ओळखता येत नाही. उजव्या बाजूच्या द्वारपालाच्या वरचे बाजूस मात्र धनाची थैली घेऊन चालेला कुबेर सहजी ओळखू येतो. इतर दिक्पालांचा मात्र येथे अभाव आहे. सभामंडप आणि अंतराळ यांना विभाजीत करणाऱ्या स्तंभचौकटीवर गजान्तलक्ष्मी आणि उमा माहेश्वर आहेत.

गर्भगृहामध्ये शिवलिंगावर मानवी चेहरा असलेला तांब्याचा मुखवटा आहे. गाभाऱ्याभोवती प्रदक्षिणापथ कोरुन काढला आहे. या प्रदक्षिणा मार्गावर अनेक वीरगळ ठेवलेल्या आहेत. एक मोठा नंदीही आणि सर्पशिळा येथे ठेवलेल्या आहेत. मुख्य लेण्याच्या बाजूला पाण्याचे टाकेदेखील कोरलेले आहे. त्यात पाणी येण्यासाठी टेकडीच्या वरपासून दगडात पन्हाळी कोरुन काढलेली आहे. या टाक्याच्या वरच्या बाजूला दुसरे पाण्याचे टाके आहे. त्याला सीता न्हाणी या नावाने ओळखतात. या टाक्यापर्यंत जाण्यासाठी दगडात खोबण्या आहेत.

या लेण्या पाहताना तिथे सप्त मातृका आणि त्या बरोबर उजव्या हातास गणपती पाहायला मिळतो. मुळात सप्त मातृका म्हणजे काय हे समजून घेतले पाहिजे म्हणजे हे शिल्प सौंदर्य पाहताना आजून आनंद पल्लवित होतो. हिंदू धर्माच्या ऋग्वेद, मार्कडेय पुराण, चंडी महात्म्य, आणी शाक्त संप्रदायात ह्या सप्त मातृकांचा उल्लेख येतो.

चला तर पाहुयात या सप्त मातृता देवींची नावे आणि

त्यांची माहिती. सप्त मातृका पुढील प्रमाणे आहेत. १. ब्रह्मानी २. वैष्णवी, ३. माहेश्वरी, ४. इंद्राणी, ५. कौमारी, ६. वाराही, ७.चामुंडा . काही विद्वानांच्या मते ह्या शैव देवी आहेत. महाभारतात आणि पुराणांत यांची संख्या ही सात, अठरा, आणि बत्तीस अशी दिलेली आहे. नेपाळमध्ये अष्ट मातृकांची पूजा होते आणि पश्चिम भारतात सप्त मातृकांची पूजा होते. वराह मिहिरच्या बृहत्संहितेत आणी शुद्रकच्या मृच्छकटिक मध्ये या सप्त मातृकापूजनाचा स्पष्ट उल्लेख आहे. चालुक्य आणि कदंब राजवंश हे ह्या सप्त मातृकांचे उपासक आहे.

आता ह्या सप्त मातृका आपण त्यांच्या नावासहित समजावून घेऊ.

चामुंडा – देवी चामुंडाच्या शक्तींचे प्रतिनिधित्व करणारी. हिलाच चामुंडा किंवा चर्चिका असेही म्हणतात. ह्या देवीचा रंग हा महाकालीशी साधर्म्य दाखविणारा आहे.

नर मुंडाची माळा गळ्यात घालणारी आणि कृष्ण वर्ण असणारी ही देवी आपल्या चार भुजांमध्ये (भूजा –हातात) डमरु, तलवार, त्रिशूळ आणि पाणपत्र धारण करणारी आहे. मृत्यू झालेल्या शवांच्या सानिध्यात ही देवी अत्यंत भीतिदायक दिसते. तिचे वाहन कोल्हा आहे.

इंद्राणी – ही देवी इंद्राच्या शक्ती प्रदर्शित करणारी. हिलाच एन्द्री, महेंद्री, किंवा वज्रेश्वरी असेही म्हणतात. हिला चार भूजा आणि एक हजार नेत्र असून इंद्रासारखीच ही व्रज धारण करणारी आहे. ह्या देवीचे वाहन एरावत (हत्ती) आहे.

वाराही – भगवान विष्णूचा अवतार वराह, आणि यमदेवाच्या शक्ती प्रदर्शित्र करणारी. ही देवी आपल्या चार हातात दंड, नांगर, तलवार आणि पाणपत्र धारण करणारी आहे. हिलाच अर्ध नारी आणि अर्ध वराहच्या रुपातही दाखविले जाते. या देवीचे वाहन म्हैस आहे. पण शिल्पात हिचे वाहन वराहच दाखविलेले आहे.

वैष्णवी – भगवान विष्णूच्या शक्ती प्रदर्शित करणारी. हिला चार भुजा असून विष्णू सारख्याच या देवीच्या हातात शंख, चजर, गदा आणि कमळ आहे. ही देवी ऐश्वर्य प्रदर्शित करणारी आहे. ह्या देवीचे वाहन गरुड आहे.

ब्रह्मानी – ब्रह्मदेवाच्या शक्ती प्रदर्शित करणारी. ही पित वर्णाची (पिवळ्या रंगाची) असून हिला चार भुजा (हात) आहेत. ब्रह्मदेवा सारखेच हिचे आसन कमळाचे आहे. ह्या देवीचे वाहन हंस आहे.

माहेश्वरी – महादेवाच्या शक्ती प्रदर्शित करणारी. हिला चार भूजा असून हिलाच दुसरं नाव रुद्राणी असंही आहे ; जी महारुद्राच्या शक्ती प्रदर्शित करते. हिच्या हातात त्रिशूळ, डमरु आणि रुद्राक्षमाला आहे. महादेवासारखीच ही त्रिनेत्रधारी आणि त्रिशूळ धारण करणारी आहे. ह्या देवीचे वाहन ऋषभ आहे.

कौमारी – शिवपुत्र कार्तिकेयाच्या शक्ती प्रदर्शित करणारी. हिलाच कुमारी, कार्तिकी आणि अंबिका अशीही नावे आहेत. ही देवी आपल्या चार हातांत परशु, भाला, धनुष्य आणि मुद्रा धारण करणारी आहे. ह्या देवीचे वाहन मोर आहे. पण शिल्पात हिची कुमारीची मूर्ती दाखविलेली आहे.

तर अश्या या सप्त मातृका.

सगळ्यात महत्वाचे: शेवटची मूर्ती म्हणजे एकदम डावीकडील मूर्ती ही शंकराची असून त्याचे वाहन नंदी हे मूर्ती खाली दर्शविलेले आहे. लोक चुकीने ह्या आठव्या मूर्तीलाही देवी समजतात आणि परत परत मोजत आता ही आठवी मूर्ती कुठल्या देवीची ? असा विचार करत बसतात.

एका दिवसात विशेष ऐतिहसिक वास्तू पाहायची असल्यास हे एक उत्तम ठिकाण आहे.

दिपक बाळासाहेब रोकडे
एफ.वाय.बी.कॉम.
मार्गदर्शक – प्रा.पांडुळे ए.व्ही.

पळशीचा राजवाडा

अहमदनगर म्हणजे सुंदर ऐतिहासिक वाडे व अनेक अप्रतिम गढ्या असणारा जिल्हा. याच नगर जिल्हयात पारनेर तालुक्यातील पळशी या गावी होळकरांचे दिवाण रामाजी यादव कांबळे – पळशीकर यांचा भुईकोट किल्हा आहे. या छोट्याशा किल्ले वजा गढीचे खरे वैशिष्ट्य म्हणजे भान हरवून जाईल असे लाकडातील नक्षीकाम केलेला पळशीकरांचा वाडा.

आपल्या महाराष्ट्रात पळशी नावाची अनेक गावे आहेत. त्यामुळे गुगलच्या नकाशात मात्र हे गाव जरा प्रयत्नपूर्वकच हुडकुन काढावे लागते. पुणे –अहमदनगर रस्त्यावर शिरुर गाव ओलांडावे की एक रस्ता डाविकडे अण्णा हजारे यांच्यामुळे प्रसिध्द असणाऱ्या राळेगणसिध्दीकडे वळतो. या रस्त्यावर आधि पारनेर हे तालुक्याचे गाव गाठायचे. पारनेर नंतर हाच रस्ता पुढे २० किलोमीटर अंतरावर टाकळी येथील ढोकेश्वर लेणीजवळ नगर–कल्याण महामार्गाला मिळतो. आता टाकळीजवळ अलाच असाल तर ढोकेश्वराची कोरीव लेणी देखील वाकडी वाट करुन आवर्जून पहावीत अशीच आहे. टाकळी येथे नगर कल्याण महामार्ग सोडायचा की एक छोटा डांबरी रस्ता अनेक वळणे घेत वासुंदे गावामार्ग पळशीत पोहोचतो. गावानजिक पोहोचताच किल्ल्याची अजूनची सुस्थितीत असलेली तटबंदी आपले लक्ष वेधून घेते.

तसा पळशीचा हा किल्ला भुईकोट म्हणावा इतका मोठा नसला तरी गावाला चहुबाजुने दगडी तटबंदी, तटबंदीमध्ये अनेक बुरुंज आणि दोन दिशांना दोन भक्कम व अजूनही सुस्थीतील असणारे दरवाजे आहेत. पळशी गावाचा सर्व पसारा या दोन दरवाज्यांच्या आताच आहे. किल्ल्याचे मुख्य प्रवेशद्वार भव्य असून त्याला पहारेकरांच्या देवड्या आहेत. या मुख्य दरवाज्याला नुकतेच रंगकाम केलेले असून अनेक राजकीय पक्षांचे झेंडे व फ्लेक्स यामध्ये तो झाकोळून गेलेला आहे. दरवाज्याच्या दोनही बाजूंस शिलालेख कोरलेले असून ते नीट वाचता येण्यासारखे उत्तम स्थितीत आहेत. या भव्य दरवाज्यातून आत गेल्यानंतर गावातून फेरफटका मारत असताना नवीन झालेल्या सिमेंटच्या जंगलामध्ये उत्तम प्रकारचा दगड व चौकोनी विटांचे बांधकाम असलेले तीन चार वाडे आपले लक्ष वेधून घेतात. सध्या मात्र यापैकी एकच वाडा सुस्थितीत असून बाकी तीनही वाड्यांची पूर्णपणे वाताहत झालेली आहे. पण हा सुस्थितीतील वाडा वेळ देऊन नक्की पहावा असा अप्रतिम आहे.

पळशीकरांचा मुख्य वाडा म्हणजे काष्ठशिल्पाचा उत्कृष्ट नमुनाच. पूर्वी हा वाडा चार मजली होता असे सांगतात पण सद्यस्थितीत फक्त दोनच मजले तग धरुन उभे आहेत. वाड्याच्या मुख्य प्रवेशद्वारातून जाताच मधे चौक व चौसोपी वाडा आपल्या दृष्टीस पडतो. वाड्याच्या प्रत्येक खांबावर एकसंघ लागडात खूप सारे बारिक कोरीव काम केलेले आहे. या सर्वात परमोच्च बिंदू म्हणजे एकसंध लाकडात कोरलेली फुलांची परडी व अंबारीसह असणारा हत्ती. हे सर्व कितीतरी वेळ भान हरखून पाहात राहावे असेच आहे. पळशीकरांचे वंशज रामराव कृष्णराव पळशीकर यांच्या ताब्यात सध्या हा वाडा असून ते इंदूरला असतात. या वाड्याची देखभाल करण्यासाठी एक कुटूंब मात्र कायमस्वरुपी येथे राहते.

हा वाडा पाहून झाल्यावर किल्ल्याच्या मागील प्रवेशद्वाराने पळशी गावाचे भूषण असलेल्या विठ्ठल मंदिरात जायचे. हे मंदिर नदीकाठावर बांधलेले असून पाषाणात बांधलेल्या या मंदिरात अनेक शिल्पे व देवतांच्या मूर्ती कोरलेल्या असल्याने ते वैशिष्टपूर्ण आहे. या मंदिराचा गाभारा आणि मंदिराचे शिखर हे विलक्षण प्रेक्षणीय आहे. मंदिरातील विठ्ठलाची मुर्ती ही राही व रुक्मिणीसह असून शालिग्राम शिळेची बनवलेली आहे. या मंदिराला देखील चारही बाजूंनी तटबंदी असून चारही कोपऱ्यात छोटे बुरुंज वजा बांधकाम केलेले आढळते. हे मंदिर अंदाजे २५० वर्षापूर्वीचे असून ते १८ व्या शतकात येथील रामराव अप्पाजी पळशीकर यांनी बांधले असे सांगतात.

कु.खरात गितांजली
एफ.वाय.बी.ए.

वडगाव दर्या देवी

अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यात वडगाव दर्या या ठिकाणी दर्याबाई या दोन्ही बहिणींचे देवीचे मंदिर सुप्रसिध्द आहे. कान्हूर पठार जवळ हे गाव वसलेले आहे. नगर-कल्याण रोडवर टाकळी ढोकेश्वर जवळ वाफारेवाडी फाट्यापासून या तीर्थाच्या ठिकाणी पोहचता येते.

श्री क्षेत्र वडगाव दर्या हा एक रमणीय परिसर असून तो वृक्ष वल्लरींनी वेढलेल्या निसर्गरम्य एका दरीत वसलेला आहे. याचठिकाणी दर्याबाई व वेल्हाबाई या दोन्ही देवीचे मंदिर आहे. वडगाव दर्या हे गांवच मुळी दरीत वसलेले आहे. देवीचे देवालय हे डोंगराच्या कपारित कोरलेले आहे. दोन्ही देवीच्या मुर्ती या प्राचिन व स्वंयभू आहेत असे तेथील देवीचे पुजारी सर्वश्री मधूकर व दत्तात्रय बळवंत कांबळे गुरुजी यांनी सांगितले. दाट झाडीत खाली दरीत देवीच्या मंदिरात जाण्यासाठी शंभर सव्वाशे पायरी उतरुन जावे लागते. पायरी उतरताना परिसरातील माकडांची टोळी भक्तांजवळ प्रसाद ग्रहण करण्याकरिता येतात. त्यांना फुटाणे, शेंगदाणे, केळी आदि घेऊन जावे. माकडांपासून सावध रहावे कारण तुमच्या हातातील वस्तू ते लांबवतात. लहान मोठ्या माकडांच्या चित्कारांनी आवाज परिसरात घुमत असतो.

पायरी उतरुन आल्यानंतर उजवीकडे डोंगर कपारीत दर्याबाई व वेल्हाबाई यांची कळस विरहित शेजारी -शेजारी मंदिरे आहेत. मंदिराजवळ डोंगर कपारीतून वाहणारे झुळझुळ पाण्यात भाविक चिंब होतात. पावसाळ्यात डोंगर कपारीतून अखंड पाणी झिरपत असते. मंदिरासमोर भले मोठे पटांगण व शेजारी प्रशस्त पडवी विश्रांती करीता देवस्थानने बांधली आहे. स्थान कुंडात स्नान केल्याने खरुज नायटा सारखे त्वचेचे विकार दूर होतात अशी देवीची ख्याती आहे. देवीच्या मंदिरास दरवाजे नव्हते परंतू माकडांचा उपद्रव टाळण्याकरीता आता येथे लाकडी दरवाजे लावले आहेत. आत मंदिरात प्रवेश करताच दर्याबाई व वेल्हाबाई देवीच्या तांदळाकृती स्वयंभू मूर्ती आहेत. देवीच्या शेजारी महादेवाची पिंड आहे. मंदिरात सदैव पाणी झिरपत असते. तेथे पाणी साचवण्यासाठी मोठा ड्रम ठेवला आहे. तो नेहमीच भरुन वाहत असतो. दर्याबाईच्या शेजारी वेल्हाबाई मंदिरात जाण्यासाठी छोटा दरवाजा आहे. तेथून वाकुन जावे लागते. दोन्ही देवी बहिणी असून मोठ्या बहीणीने दर्याबाईने डोपराने तो दरवाजा निर्माण केला आहे अशी ख्याती आहे. मंदिराच्या डावीकडे भैरवनाथाचे मंदिर आहे. तेथे लवणस्तंभाचे प्रचंड उभे रांजण निसर्गाने तयार केलेले आहे.

या देवस्थानचे एक कुतुहल व विशेष म्हणजे दरिच्या वरील भागात एक मोठे शेत दिसते. ही शेती गांवकरी सहभागाने व देवीच्या भक्तिने करतात. या शेतीतील उत्पन्न देवीला व तेथील वास्तव्य करणाऱ्या वानर सेने करिता आहे. सर्व गावकरी आनंदाने व भक्तिने हे या शेतीची मशागत करतात. या कामात कुचराई करणारी शेतकऱ्यांच्या शेतीची नासाडी ही वानरसेवा करते. ही वानरसेना चांगलीच माणसाळलेली आहे. गांवात लग्न व अन्य धार्मिक कार्यात या वानरसेनेतील प्रमुख वानराला मानाचा फेटा, मुंडासे बांधण्याचा रिवाज आहे. वानरसेनेला पंगतीत जेवण्यासाठी आमंत्रित केले जाते. मानाचा फेटा नंतर हे वानर तुकडे - तुकडे करुनच आपल्या वानर बांधवात वाटून घेतात. या परिसरात सिताफळ, चिंच, जांभळ, करंजी, आंबा, बाभुळ, वड, पिंपळ आदि झाडांचा समावेश आहे. हा परिसर निसर्गाने नटलेला आहे. धबधब्याजवळ एक भुयार तयार झाले आहे. या भुयारात एक किलोमीटर पर्यंत सर्व प्राणी संचार करतात. १९५८ मध्ये हे भुयार दगड मातीने बुजले गेले आहे. परंतू अद्याप १५० फुटापर्यंत गुहा आहे.

नवरात्रात दहा दिवसांचा उत्सव असतो. तसेच माघ शुध्द पौर्णिमेस मोठी यात्रा असते. वडगाव दर्या येथील शुल्क यजुर्वेदिय शाखेचे ब्राह्मण मधुकर व दत्तात्रय कांबळे गुरुजी यांचेकडे देवीची पुजा व अभिषेक आदि धार्मिककार्य करण्याची जबाबदारी पुर्वपरंपरेने चालत आलेली आहे.

आल्हाट सचिन बबन
एफ.वाय.बी.ए.

थोर समाजसेवक अण्णासाहेब हजारे

अवघ्या महाराष्ट्रालाच नव्हे तर पूर्ण भारतभर समाजसेवक अण्णा हजारेंचे नाव परिचित आहे. अण्णांचे आंतर सामाजिक कार्य परिचित नसले तरी सर्वसामान्य माणसाला 'माहितीचा अधिकार' प्रप्त करुन देणारे म्हणून अण्णांचे नाव सर्वपरिचित आहे आणि हे एवढे मोठे व्यक्तिमत्व महाराष्ट्रातल्या अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर सारख्या दूर्गम तालूक्यातील राळेगणसिध्दी या गावातून उदयाला आल्यामुळे प्रत्येक महाराष्ट्रीयन माणसाला जसा अभिमान आहे त्यापेक्षा प्रत्यक्षात पारनेर तालुक्यातील नागरिकांना कणभर अधिक आहे.

अण्णा हजारे यांचे मूळ नांव किसन बाबुराव हजारे यांचा जन्म १५ जून १९३७ साली महाराष्ट्रातल्या अहमदनगर जिल्ह्यातील राळेगण सिध्दी गावात मराठ शेतकरी कुटूंबात झाला. त्यांच्या पित्याचे नाव बाबूराव तर मातेश्रींचे नाव लक्ष्मीबाई होते. त्यांचे बालपणी कौटूंबिक परिस्थिती अत्यंत हालाखिची होती. वडील रोजंदारी मजूर होते तर आजोबा ब्रिटीशांच्या फौजेत सैनिक होते. त्यांना लहान सहा भावंडे होती. आपल्या वडीलांच्या मृत्यूनंतर बाबुराव यांनी अहमदनगरच्या भिंगार येथे वास्तव्य केले. पण १९५२ साला दरम्यान ते आपल्या मूळ गावी राळेगणसिध्दी येथे गेले. कुटूंबाची आर्थिक स्थिती अत्यंत वाईट असल्यामुळे किसन यांना त्यांच्या आत्याने आपल्या सोबत मुंबईला नेले व प्राथमिक शाळेत दाखल केले. सातवी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यावर कुटूंबाच्या आर्थिक हातभारासाठी त्यांनी शिक्षण सोडून नोकरी शोधण्यास सुरुवात केली त्यासठी दादर भागात फुले विकण्याचा उद्योग सुरु केला त्यासाठी आपल्या दोन भावंडाना मुंबईत बोलावून त्यांना रोजगार उपलब्ध करुन दिला. अर्थात उद्योगातही समाधानकारक अर्थप्राप्ती होत नव्हती.

आजोबांची सैनिकी पार्श्वभूमी असल्यामुळे अण्णांना सैन्यात भरती होण्याचे आकर्षण होते. १९६२ च्या भारत-चीन युध्दानंतर युवकांना सेनादलात भरती होण्याच्या आवाहनाला प्रतिसाद देत त्यांनी सन १९६३ मध्ये मराठा रेजिमेंटमध्ये भरती झाले. सैन्यात असले तरी अण्णा ड्रायव्हर वाहन - चालक म्हणून कार्यरत होते. १९६५ च्या भारत पाकीस्तान युध्दा दरम्यान अण्णा खेमकरण सिमेवर तैनात होते. १२ नोव्हेंबर १९६५ साली सैनिकांच्या चौकीवर पाकीस्तानी सैन्याने केलेल्या बॉम्बहल्ल्यात चौकीवर हजर असणारे सर्वच्या सर्व सैनिक मारले गेले. डोळ्यादेखत घडलेल्या या घटनेचा अण्णांच्या मनावर खोल परिणाम झाला. त्यानंतर १३ वर्ष अण्णांनी सैनिक म्हणून भूमिका बजावली. यातील अनेक वर्ष त्यांनी जम्मु काश्मिर सिमेवर काम केले. सैन्यदलातील १५ वर्षांची सेवा पूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी सैन्यदलाच्या नियमांस अधिन राहून स्वेच्छा निवृत्ती घेतली.

सेवानिवृत्ती नंतर अण्णा आपल्या मायभूमित म्हणजेच राळेगणसिध्दी येथे आले. १९६५ च्या हत्याकांडाचे साक्षीदार असणाऱ्या अण्णांनी एकदा दिल्लीच्या रेल्वे स्टेशनवर स्वामी विवेकानंदाचे पुस्तक 'कॉल टू दि युथ फॉर नेशन' राष्ट्रासाठी युवकांना हाक - हे पुस्तक वाचल्यावर अण्णा अत्यंत प्रभावीत झाले. आपले उर्वरीत जीवन समाजकार्यासाठी समर्पित करण्याचा निर्धार त्यांनी केला. याच सुमारास गांधी विनोबांची शिकवण, स्वातंत्र्य संग्रामातील गांधीजीने महान कार्य त्यांचे आचार-विचार यामुळेही ते प्रभावित झाले. समाजकार्यासाठी सर्वस्व पणाला लावायचे असेल तर सांसारिक, प्रापंचिक मायाजालात अडकायलाच नको यासाठी त्यांनी १९७० साली आजीवन अविवाहीत राहण्याचा निर्णय घेतला.

समाज कार्याचा निर्धार करुन गावात आल्यानंतर त्या गावाचे भयानक स्वरुप त्यांच्या नजरेस पडू लागले. कर्जबाजारीपणा, दारिद्र्य, अज्ञान, सततची नापिकी, दुष्काळ, शिक्षणाचा आभाव, जातीयता आणि व्यसनाधिनता अशा असंख्य समस्यांनी गावाला नेस्तनाबूत केले होते. पिण्याचे पाणी दळणवळणासाठीचे रस्ते यांची अवस्था बिकट होती. संपूर्ण गावाला वैराण वाळवंटाचे रुप प्राप्त झाले होते. गावातील बहूसंख्य लोक रोजंदारी करत व आलेला सर्व पैसा व्यसनांमध्ये घालत हे सर्व संपवायचे तर

सर्व ग्रामस्थांना एकत्र आणावयास हवे, त्यांचे प्रबोधन करुन त्यांना व्यसनमुक्त करण्याची खूणगाठ अण्णांनी मनाशी बांधली. राळेगणसिध्दी गावाचे श्रध्दास्थान म्हणजे तेथील यादवबाबा समाधी मंदीर, काही दिवसांपूर्वी गावातल्या गावगुंडांनी याच मंदीराची लाकडे काढून हातभट्टीसाठी वापरली गावातील काही होतकरु तरुणांना एकत्रित करुन अण्णांनी सर्व ग्रामस्थानच्या मदतीने यादवबाबा मंदीराचा जिर्णोध्दार करविला, त्या मंदीराच्या परिसरात ग्रामस्थांची एकजूट केली. सर्व प्रथम ग्रामस्थांच्या श्रमदानातून पावसाचे पाणी साठविण्यासाठी मोठा बंधारा बांधण्यात आला, त्यामुळे पाणीटंचाई संपली, शासनाच्या गोबरगॅस योजनेतून घरोघरी गॅस बसविण्यात आले. वृक्षतोड बंद करण्यात आली. नशाबंदी, कुऱ्हाडबंदी, चराईबंदी, श्रमदान ही पंचसूत्री वापरुन ग्रामविकासाच्या विविध योजना राबविल्या गेल्या, अल्पावधीतच गावाचा कायापालट झाला, एक आदर्श गांव या दिशेने वाटचाल सुरु झाली. गावगुंडाना व गावाच्या प्रगतीत अडथळा निर्माण करणाऱ्यांना साम, दाम, दंड वापरुन थंड करण्यात आले. पावसाळ्यात ओढ्यानाल्यांमधून वाहून जाणारे पाणी अडविल्यामुळे ७५ ते ८०% जमीन ओलीताखाली आली आणि गाव दारिद्र्यमुक्त झाले.

यादवबाबा मंदीराजवळ गरीब व वंचितांच्या मुलांसाठी निवासी शाळा सुरु केली. वसतीगृहात राहणाऱ्या मुलांवर अधिकाधिक नैतिक संस्कार व्हावेत आणि येथूनच आदर्श नागरिक निर्माण व्हावेत यासाठी प्रयत्न केले जातात. स्वत: अण्णा या मुलांसाठी तयार केलेले वसतिगृहातील अन्न आजपर्यंत सेवन करीत आहेत.

सन १९९१ – ९२ पर्यंत राळेगणसिध्दी गाव एक आदर्श गाव म्हणून महाराष्ट्रभर नावारुपास आले. त्यानंतर अण्णांनी देशभरातील भ्रष्टाचार निर्मुलनासाठी मोठी मोहीम सुरु केली. अण्णांना भारतभरातील अनेक विद्वान आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांचा प्रतिसाद मिळाला एवढेच नव्हे तर अण्णा भ्रष्टाचार निर्मुलनाचे अग्रणी ठरले. महाराष्ट्रात भा.ज.पा चे सरकार सत्तारुढ असतांना काही मंत्र्यांच्या भ्रष्टाचाराविरोधी अण्णांनी आमरण उपोषण केले याचा परिणाम म्हणून शशिकांत सूतार, महादेव शिवांकर आणि महादेव घोलप यांना सत्तेपासून पायउतार व्हावे लागले.

महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक नागरिकाला शासनाच्या सर्व व्यवहारांची तसेच आपण वेळोवेळी शासनदरबारी केलेल्या अर्ज विनंत्याबद्दल माहीती मिळावी या माहितीच्या अधिकारासाठी १९९७ ते २००५ या कालावधीत अण्णांनी अनेक आंदोलने केली. सन २००३ मध्ये आझाद मैदानावर बारा दिवसांपर्यंत आमरण उपोषण केले. अखेरीस महाराष्ट्र सरकारला माहीतीचा अधिकार कायदा हे विधेयक संसदेत मंजूर करावे लागले. २००५ साली भारतीय संसदेने सूचना अधिकार अधिनियमास मंजूर केले.

सन २०१० – ११ पासून अण्णांनी जनलोकपाल विधेयकासाठी मोठ्या प्रमाणात आंदोलने उभारली. ५ एप्रिल २०११ ला हजारो समर्थकांसमवेत त्यांनी दिल्ली येथील जंतर – मंतर वर आमरण उपोषण आंदोलनास सुरुवात केली. या आंदोलनास अरविंद केजरीवाल, किरण बेदी, मेधा पाटकर, डॉ. प्रशांत भूषण यासारख्या अनेक प्रतिथयश व्यक्तिंनी प्रत्यक्ष अण्णांच्या आंदोलनात सहभाग घेतला. अण्णांचे हे आंदोलन सर्वार्थाने राष्ट्रीय आंदोलन ठरले आणि भ्रष्टाचार विरोधी भूमिका घेणाऱ्या विचारवंत कार्यकर्त्यांमध्ये अण्णांचे व्यक्तिमत्व गळ्यातील ताईत बनले.

अण्णांना मिळालेले विविध सन्मान –

- पद्मभुषण पुरस्कार (१९९२)
- पद्मश्री पुरस्कार (१९९०)
- इंदिरा प्रियदर्शिनी वृक्षमित्र पुरस्कार (१९८६)
- महाराष्ट्र सरकार का कृषि भुषण पुरस्कार (१९८९)
- यंग इंडिया पुरस्कार
- मैन ऑफ इ ईयर अवॉर्ड (१९८८)
- पॉल मित्तल नेशन अवॉर्ड (२०००)
- ट्रांसपेरेंसी इंटरनेशन इंटेग्रीटी अवॉर्ड (२००३)
- विवेकानंद सेवा पुरस्कार (१९९६)
- शिरोमणी अवॉर्ड (१९९७)
- महावीर पुरस्कार (१९९७)
- दिवालीबेन मेहता पुरस्कार (१९९९)
- जनसेवा अवॉर्ड (१९९९)
- विश्व बैंक का जित गिल स्मारक पुरस्कार (२००८)
- रोटरी इन्टरनेशनल मानव सेवा पुरस्कार (१९९८)
- बासवश्री प्रशस्ति (१९९८)

कु. गितांजली खरात
एफ.वाय.बी.ए.

ऐतिहासिक पारनेर

पारनेर हे गाव अहमदनगर जिल्ह्यातील एक ऐतिहासिक शहर आहे. पारनेर हे तालुक्याचे ठिकाण आहे. पारनेर तालुक्यात नगरपंचायत कार्यालय असुन सर्व सरकारी कार्यालये, पशुवैद्यकीय दवाखाना व ग्रामीण रुग्णालय आहेत. पराशर ऋषींच्या नावावरुन पारनेर या शहराला पारनेर असे नाव पडले. पराशर ऋषी हे महाभारताकर व्यासमूनी यांचे पिता होय. पारनेर शहरामध्ये महादेवाची बारा ज्योर्तिलिंगे आहेत. त्यामुळे पारनेर शहराला प्रतिकाशी म्हणुननही ओळखले जाते. पारनेरमध्ये राम मंदिर, हनुमान मंदिर, काळभैरवनाथ मंदिर, अशी मंदिरेही आहेत. मराठ्यांच्या इतिहासात पेशवाई युगाला सुरुवात झाल्यानंतर पारनेर ही पेशव्याचंया वर्चस्वाखाली गेले. याची साक्ष म्हणजे पारनेर मधील 'सरदार दाभाडे वाडा' होय. सरदार दाभाडे पहिल्या बाजीरावाचे सरदार होते. आज हा वाडा भग्न स्थितीमध्ये आहे. परंतु जे लाकडी कोरीव काम शिल्लक आहे. त्यावरुन या वाड्याच्या उच्च प्रतीच्या बांधकाम वैशिष्ट्यांची खात्री पटते. पारनेमधील कावरे व औटी यांच्यामधील भांडण मिटविण्यासाठी सरदार दाभाडे पारनेरला आले होते. नानासाहेब पेशव्यांच्या कालखंडात पेशव्यांच्या कान्हुरचा सुभेदार नारो बाबाजी अभ्यंकर याने पारनेरमधील संगमेश्वर, त्रिंबकेश्वर, सिध्देश्वर तसेच लक्ष्मीनारायण मंदिराचा जिर्णोध्दार केला होता. लक्ष्मीनारायण मंदिराचा शिलालेख आहे. नारो बाबाजी अभ्यंकर यांनीच शनिवार वाड्याच्या धर्तीवर कान्हुर पठार (पारनेरला आले होते. नानासाहेब पेशव्यांच्या कालखंडात पेशव्यांच्या कान्हुरचा सुभेदार नारो बाबाजी) येथे प्रति शनिवारवाडा आजही उभा आहे. या वाड्याला बुरुंज व तटबंदीच्या बांधकामासाठी माती, गुळ, लाकडाचा भुसा व राळ यांच्या मिश्रणाचा वापर केला असावा. पेशवे काळात नारो बाबाजी अभ्यंकर व लक्ष्मण महादेव करंदीकर यांचा शिलालेख येथे आहेत.

पळशी – ऐतिहासिक ऋणएानुबंधाचे लेणं शिरावर अभिमानानं बाळगणारं पळशी गाव. दुर्गम भागात वसलेले नगर कल्याण महामार्गापासुन उत्तरेला २० कि.मी. वर दुर्लक्षित, उपेक्षित दुर्गम भागात असले तरी या गावातील इतिहासाच्या स्थापत्य, कला वैभवाच्या कलाकृतीने, तर पळशीला आजच्या संगणकीय युगात वैभवाच्या परमोच्च शिखरावर नेऊन ठेवलं ती अप्रतिम कलाकृती म्हणजे पळशीचे विठ्ठल मंदिर होय. सदर विठ्ठल मंदिराच्या स्थापनेचे संदर्भ ऐतिहासिक शिवाजी महाराजांच्या सुरतेच्या लुटीतील काही रक्कम वापरली असल्याची माहिती पळशीकरांनी मुळ वतनदार रामराव पळशीकर यांचे कागदपत्रावरुन समजते. पळशी गावचे मुळ वतनदार रामराव पळशीकर यांचे चिरंजीव आनंदराव रामराव पळशीकर हे पेशव्यांकडे सुभेदार होते. पानिपतचे तिसऱ्या युध्दात (१७६१) त्यांनी विशेष पराक्रम गाजविला व आनंदराव पळशीकर सरसेनापती झाले. सुरतेची लुट उंटावरुन वाहुन नेली जात असताना पळशी मुक्कामी विद्वान जनांच्या सभेत या लुटीतील काही द्रव्य पळशीच्या विकासासाठी वापरण्याचा बेत केला. त्यानुसार पळशी गावाभोवती चोहीबाजुंनी भरभक्कम तटबंदी व गावच्या आग्रेयेस श्री विठ्ठल मंदिर बांधले. विठ्ठल मंदिर बांधण्यासाठी उत्तर हिंदुस्थानातील कलावंतांना पाचारण करुन त्यांचेकडून अप्रतिम अशी दगडी नक्षीकामाच सौंदर्य शब्दांकित करता येणे अशक्य. वेरुळ अजिंठ्यासारख्या कोरीव कामाची नक्षीकाम हे शिल्पांकित दगडी कलाकुसरीचे वैशिष्ट्ये. मंदिराच्या महाद्वारावर गणपती, सरस्वती ही दैवते, महाद्वाराच्या चोहोबाजुस, जय, विजय, मुसलमानी पध्दतीच्या, सुरया व नक्षीकाम आहे. नगार खाण्याचे रंगकाम व नक्षीकाम खास मुस्लिम पध्दतीत आहे. या विठ्ठल मंदिरात, विठ्ठल रुक्मीणी व राही या तिघांचे एकत्रित मंदिर संपुर्ण महाराष्ट्रात फक्त पळशीलाच आहे. हे आगळे वेगळे वैशिष्ट्य. सभा मंडपाच्या तीन बाजूंनी नऊ पायऱ्या नवविधा भक्तीची प्रतिक. सभा मंडपात अठरा स्तंभ जे सुंदर उंचीचे या स्तंभावरील कोरीव काम अप्रतिम देखणे मनात भरणारे आहे. हे अठरा खांब अठरा पुराणाचे प्रातिनिधीक स्वरुप आहे. सभा मंडपाच्या मध्यभागी दगडी कासव आहे. कासवाच्या पाठीवर उभे राहुन कर्मदृष्टीने विठ्ठलाचे दर्शन हेते. सभा मंडपाचे वरच्या भागाच्या सव्वाटन वजनाची काशाची घंटा आपली नजर वेधते. सभा मंडपाच्या आतील बाजुस श्रीकृष्ण हिंदुस्थानी कलाकारांच्या हस्त कौशल्याची उत्कृष्ट नमुना येथे पहावयास मिळतो. सभा मंडपातील हरणांच्या, वानरांच्या कोरीव मुर्ती रेखाटताना उत्तर हिंदुस्थानी कलाकरांनी जीव ओतुन काम केल्याचे दिसते. गाभाऱ्याच्या दरवाजाच्या दोनही बाजुंना रिध्दी–सिध्दी सहित गणपती व भैरवमुर्ती आहेत. दरवाजावर ६४ योगिनी आहेत. उंबऱ्यावर दोन किर्तीमुखे आहेत. गाभाऱ्यात पांडुरंगाची शाळीग्राम शाळेची मुर्ती आहे. मुर्तीच्या दोन्ही बाजुंना राही, रुक्मणीच्या संगमरवरी मुर्ती आहेत. पांडुरंगाच्या मुर्तीच्या

प्रभावळीकर मच्छ व कच्छादी दशावतार कोरलेले आहे. डोक्यावर शिवलिंग कोरलेले पायाजवळ सवत्स, धेनु, गोपाळ आहेत. मुर्तीच्या सिंहासनावर नारद, तुंबर, गंधर्व, यक्ष, किन्नर आदिंच्या कोरीव मुर्ती आहेत. मंदिराच्या शिखरावर आतील बाजुस व कोरीव कलाकुसरीची कोरीव कामे आहे. त्यावरुन नजर दुर जात नाही. मंदिरा भोवती असणारी भक्कम तटबंदी मंदिराच्या प्रवेशद्वारा वरील असणारे दुसऱ्या मजल्यावरील असणारी भक्कम तटबंदी मंदिर, कोरीव नक्षी कुठेही पहावयास मिळत नाही. मंदिरात असणाऱ्या हौदात. १९७२ सालीही पाणी आटले नव्हते. मुख्य मंदिराच्या शेजारी रामेश्वर मंदिर व घाट तसेच घाटावर असणारी सतीची मंदिरे ही आगळी वेगळी वैशिष्ट्ये येथे पहावयास मिळतात.

कोरठण – महाराष्ट्राचे कुळदैवत म्हणुन अनादिकाकाळापासुन श्री खंडोबा देवाची महिमाही अगाध आहे. जेजुरी या मुख्य ठाण्यासह खंडोबाची सात ठिकाणी प्रमुख ठाणी आहे. जेजुरी खालोखाल आता श्री क्षेत्र कोरठण खंडोबा हे अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्याचे पिंपळगाव रोठा येथील स्वयंभु ठाणे प्रसिध्दीला व वैभवाला आले आहे. कोरठण खंडोबा हा स्वयंभु असुन कोणत्याही शिल्पकाराने घडवलेला नसल्याने हा बिन टाक्याचा देव आहे. त्यालाच पुढे कोरठण नाव प्राप्त झाले. समुद्र सपाटीपासुन ९५५१ मी उंचीवर विस्तीर्ण पठार भुप्रदेश असलेल्या भागावर हे देवस्थान अनादिकापासून विराजमान आहे. या तीर्थक्षेताचे अक्षांश १९०, रेखांश ७४० आहे. येथील हवामान आल्हाददायक व शुध्द हवेसाठी प्रसिध्द आहे. पुणे व अहमदनगर जिल्हयांचा विस्तीर्ण भुप्रदेश या पठारावरुन विहंगमयपणे न्याहाळता येतो. महाराष्ट्राच्या कोणत्याही भागातून या तीर्थक्षेत्रापर्यंत येताना भुप्रदेशाची चढण–चढतच मंदिराच्या पायऱ्या पर्यंत यावे लागते. महाराष्ट्रासह, मध्यप्रदेशातील इंदोर, देवास, ग्वालियर, उज्जैन तसेच सुरत पर्यंत रहिवासी झालेल्या बहुतांश महाराष्अीयन भाविकांचे हे देवस्थान कुलदैवत आहे. म्हणुन भाविक भक्त या यात्रा महोत्सवात कुलधर्म कुलाचार म्हणून दर्शनसाठी या खंडोबा देवस्थानाला येतात. दरवर्षी पौष शुध्द पौर्णिमा पासुन या ठिकाणी मोठ्या उत्साहात तीन दिवस श्री क्षेत्र कोरठण खंडोबाचा वार्षिक यात्रा महोत्सवात भरत असतो. या तिर्थक्षेत्राचा महिमा व माहिती अहमदनगर जिल्ह्याचे पश्चिम सरहद्दीवर आणि पुणे जिल्ह्याचे उत्तर सीमेवर पारनेर तालुक्यातील पिंपळगाव रोठा या गावी उंच पठारावर ही खंडोबाची स्वयंभु रुपातील मुर्ती व विलोभनीय भव्य असे मंदिर व परिसर नजरेत भरतो. मंदिरासमोरुन १ कि.मी. अंतरावरुनच या मंदिराचे अनोखे वैभव गगनाला गवसणी घालणारा सुवर्ण कळस भाविकांचे मनमोहुन घेतो. या देवस्थानाला दररोज येथुनच जवळ असलेले जगप्रसिध्द असे वडगाव दर्याचे लवणस्तंभ निघोजचे आश्चर्यकारक रांजणखळगे, टाकळी ढोकेश्वरचे पांडवकालीन लेणी, मांडओहोळ धरण, माळशेज घाट या ठिकाणी भेट देणारे पर्यटक व भाविक या खंडोबालाही रोज भेटी देतात. श्री कोरठण खंडोबा हे देवाचे स्वयंभु रुप आहे. दगडी तांदळारुपातच बाणाई, म्हाळसा व मध्ये खंडोबा यांना आपण दर्शनाला पाहता क्षणीच भान हरपुन जाते. या स्वयंभू तांदळ्याचे पुढ्यातच बारा स्वयंभु लिंगे आहेत. त्यावर भंडाराचे पिवळे सोने सतत असते. पुर्वीच्या काळी या दगडी तांदळ्याला मुर्तीचा आकार देण्याचा प्रयत्न केला असता त्यावरुन रक्त येऊ लागले म्हणुन त्या खाचांमध्ये शिसे व सिमेंट भरुन बुजविण्यात आलेल्या आजही दिसतात. रोज सकाळी स्वयंभु रुपातील तांदळा व बारा लिंगाना शुध्द पाण्याचे स्नान घातले जाते. नंतर चंदन उगाळुन त्यात चांदीचे डोळे तांदळ्यावर बसविले जातात. त्यावर पगडी ठेवतात. पगडीवर फुलांची शेज लावली की देवाचे स्वरुप निर्माण हेते. चंदन गंधानेच देवाचे मुख्य आरेखित केले जाते. नित्यक्रम रोज नव्याने केला जातो. मंदिराजवळ सन १९८८ साली यात्रेतील बकरे बळी देण्याची प्रथा पुर्णपणे बंद करण्यात आली. ज़त्रेत कत्तलखान्याचे जागेवर भजन मंडप लावुन बकरे बळीच्या दिवशी अनोखा उपक्रम मुंबई येथील गगनगिरी महाराज भक्त व भजन मंडळाकडून राबविला जातो. त्याला यश मिळविले. गेली १८ वर्षे ही बळीची प्रथा पुर्णपणे बंद होऊन परिसरातील कासारे, पुणेवाडी या देवस्थानांनीही हा आदर्श घेऊन बकरे बळीची प्रथा बंद केली आहे. कोरठण यात्रेची वैशिष्ट्ये १) गगनाला गवसणी घालणाऱ्या उत्तुंग काठ्यांची मिरवणुक. २) दर्शनासाठी ४ लाखावर भाविक ग्रामीण व शहरी संस्कृतीचा मिलाप. ३) भाविकांनी फुलेले डोंगर ४) अनेक पालख्यांची मिरवणूक ५) बैलगाड्यांचे देवदर्शन.

जवळ्याचा जहागिरदार वाडा –

सन १८५७ च्या स्वातंत्र्य युध्दानंतर नगर जिल्ह्यातील जहागिरीची गावे विशेष गाजली. यामध्येच जवळ्याच्या जहागिरीचा समावेश होतो. १८ व्या शतकापुर्वीच जहागिरदार वाडा याची साक्ष देत आजही येथे भक्कमपणे उभा आहे. जवळे येथील पद्माजीराव यांना सन १८५७ च्या उठावानंतर २ वर्षांनी म्हणजेच ३१ जानेवारी १८५५ साली इनामी जहागिरी मिळाली. यापुर्वी जवळे हे संस्थान नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी या

संस्थानाला जोडले असावे. पुणे व नगर जिल्हयाच्या सरहद्दीवर हे गाव असल्याने राज्य कारभाराच्या दृष्टीने म्हणुन जवळे हे गाव निवडले असावे. जवळ्याच्या जहांगिरदारांचा मुळ पुरुष देवजी पद्मनजी यांनी सरदेशमुखी मिळाल्यानंतर आनंदराव कृष्णराव सोमवंशी यांना २ एप्रिल १८७२ ला जहागिरी मिळाली. जहागिरदारांचा वाडा म्हणुन ओळखला जाणारा ४ एकरवरील वाडा १८ व्या शतकापुर्वी बांधला असावा. जवळा गावाच्या उत्तरेला असणारा वाडा जहागिरदाराचे मुख्य कार्यालय होते. मुख्य दरवाजा रुंद, भव्य प्रवेशद्वार, शंभर मी. लांब रुंद असलेली ही कचेरी त्यावेळी होती. वाड्याच्या भोवती दार बुरुंज भव्य आहेत. ते आजही भक्कम आहेत. वाड्याच्या उजव्या बाजुला बुरुजातुन मध्यभागातुन एक खास तळघर पाडलेले आहे. या तळघराच्या भुयारातुन जाता येत होते. पुर्व दिशेला नदी तर दक्षिणेस कोर्टाची भिंत तर पश्चिमेला गुरांसाठी जागा होती. समोर घोड्यांचा पागा होता. उत्तरेस वाड्यातील त्यावेळी वाड्याच्या भोवती, जहागिरदाराच्या दरबारातील कारकुनी काम करणाऱ्यांचे स्वतंत्र वाडे होते. या वाड्याला सिंहगडासारख्या उंच दगडी पायऱ्या होत्या. वाड्या शेजारील बक्षीबागेत कलेक्टरांचे तंबु येत. घोडा, बग्गी येथे येत व महत्वाच्या खटल्याच्या दाव्यावर निकाल लावला जात असे. वाड्यात गोपालकृष्णाचे मंदिर तर पीराचे ठाणही आहे. या वाड्याची मालकी सोमवंशी घराण्यांकडे आहे.

वाळुंज शशी गंगाराम
एफ.वाय.बी.ए.

पारनेर तालुक्यातील औषधी वनस्पती

तुळस – (शास्त्रीय नाव ocimum sanctum ऑसिमम सॅक्टम इंग्लिश Holy Basil होली बेसिल) ही लेबियाटी म्हणजे पुदिन्याच्या कुळातील एक सुगंधी वनस्पती आहे. युरोप व आफ्रिका खंडामध्ये बहुतेक भुप्रदेशांत तुळशीची झाडे आढळतात. तुळशीची रोपे सर्वसाधारण ३० ते १२० सें.मी. उंचीपर्यंत वाढतात. हिची पाने लंबगोलाकार किंचित टोकदार व कातरलेली आणि एका आड एक असतात. तुळशीच्या तुऱ्यासारख्या फुलाला मंजिरी म्हणतात. तिच्यातूनच तुळशीच्या बिया मिळतात. वनस्पती शास्त्रज्ञांच्या म्हणण्यानुसार तुळस ही दिवसातले वीस तास ऑक्सिजन तर उर्वरित चार तास कार्बन डायऑक्साईड हवेत सोडते.

तुळशीच्या जाती –

१. औषधी तुळस – Fever plant of sierra leone
२. कापूर तुळस – Camphor basil (Ocimum Kilmandscharicum)
३. काळी तुळस / सहजा / पंजाबी तुळस – Hoary basil (ocimum americanum)
४. कृष्ण तुळस – Sacred basil (ocumum sanctum / tenuiflorum)
५. रान तुळस – Sweet basil (ocimum basilicum)
६.गम तुळस – Shrubby basil (ocimum gratissiumum)

हिंदू धर्मातील स्थान –

हिंदू समाजात तुळस या वनस्पतीला मानाचे स्थान आहे. तुळस मंगलतेचे, पावित्र्याचे प्रतीक आहे. हिंदू घरामध्ये घरोघरी. तुळशी – वृंदावनात, कुंडीत किंवा परसदारी जमीनवर तुळशीची रोपे लावलेले असतात. अनेक जण, विशेषत: हिंदू स्त्रिया नित्य–नेमाने तुळशीची पूजा करतात त्यासाठी रोज सकाळी परसदारी तुळशी वृंदावनात असलेल्या रोपाला हिंदू स्त्रिया प्रदक्षिणा घालतात व सायंकाळी तुळशीपुढे दिवा लावून प्रार्थना केली जाते. वारकरी संप्रदायात तुळशीला महत्वाचे स्थान आहे. वारकरी गळ्यात तुळशीची माळ घालतात. हिंदू धर्मात एखाद्याचा मृत्यू झाला तर मृतदेहावर तुलसीपत्र ठेवले जाते. त्याचा अर्थ सर्वस्वी त्याग करणे असा होतो.

औषधी उपयोग –

या वनस्पतीमध्ये कीटक आणि डास दूर ठेवण्याचे गुण आहेत. तुळशीचे दोन प्रकार आहेत, एक काळी तुळस व दुसरी हिरवी तुळस. आयुर्वेदामध्ये काळ्या तुळशीला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. औषधी गुणधर्माच्या बाबतीत काळी तुळस अत्यंत उपयुक्त आहे. लहान मुलाच्या खोकल्यावर किंवा टॉनिक म्हणून पानाच्या रसाचा उपयोग करतात. पचनामध्ये काळ्या तुळशीच्या रसाचा पाचक म्हणून उपयोग होतो. नायटा

झाल्यावर तुळशीच्या पाण्याचा रस करुन त्या जागी लावतात. कानाच्या दुखण्यावर उपाय म्हणून तुळशीच्या पानाचा रस उपयुक्त ठरतो. तुळस उष्णतेच्या त्रासापासून आराम देते. तुळशीचे बी पाण्यात २ ते ६ तास पाण्यात भिजवतात. भिजलेल्या बिया दुध, साखरेबरोबर खाल्यास उष्णता कमी होते. मधमाशीचा दंश झाल्यास तुळसीतही माती लावल्यास आराम पडतो. कीडा, मुंगी अगर डास चावल्यास तुळशीची ४, ५ पाने धुवून तळहातावर तंबाखूसारखी चोळतात व निघालेला रस दंशाचे जागी लावतात. त्याने आग होणे थांबते. तुळस मोठ्या प्रमाणात प्राणवायू सोडते. सकाळी व संध्याकाळभ तुळशीला प्रदक्षिणा घालण्याने आरोग्य उत्तम राहते.

अडुळसा –

अडुळसा फुल Ahatoda Zeylacia Medic असून शास्त्रीय नाव (Adhatodd Vasakanees) असे आहे. अडुळसा ही ॲकॅथेसी कुलातील सदाहरित झुडूप स्वरुपाची औषधी वनस्पती आहे. तिचे शास्त्रीय नाव ॲधॅटोडा व्हॅसिका आहे. भारत, श्रीलंका, म्यानमान व मलेशिया या देशात ती आढळते. ही वनस्पती महाराष्ट्रात कोकण आणि दख्खनच्या पठारावर शेताच्या कडेने लावतात. अडुळसा या लांबट असतात. ऑगस्ट ते नोव्हेंबर दरम्यान फांदीच्या टोकास फुलोरा येतो. फुले पांढरट रंगाची असतात. फळ लांबट व टोकदार असते. अडुळसाची मुळे, खोडाची साल, पाने, फुले व फळे औषधात वापरली जातात. कफ, दमा, खोकला आणि विविध श्वसन आजारांवर अडुळसा औषध मोठ्या प्रमाणावर वापरतात. साधारणपणे २००० वर्षांपूर्वी पासून या औषधी वनस्पतीचा उपयोग केला जात असावा. असे आयुर्वेदातील पध्दतीने अनेक औषधे तयार केली गेली आहेत. पानांचा रस अतिसारात गुणकारी असतो. त्याचा रस मध, सुंठ, मिरी व पिंपळी यांचे मिश्रण कफ व कास यावर देतात. पानांत बासिसाईन हे अहकलोइद आणि ॲडॅथोडिक आम्ल असते. ह्दयाच्या आजारांवरही या वनस्पतीचा उपयोग केला जातो.

सामान्य नावे –

मराठी अडुळसा, अडुसा, वासा वसाका, गुजराती– अडसोगे, अडुसो, अर्डुसी, हिंदी – अडाळसो, अस्शो, वसाका, कानडी, अडसला. अडुगुत्तडा, अडुसोगे, संस्कृत, सिंहिका, वसाका, अटरुप

वर्णन – १.२ ते २.८ मी उंचीचे दाट झुडूप फांद्या एकमेकांविरुध्द वर जाणाऱ्या पाने : १२.२० × ४.६ से.मी. दीर्घवर्तुळाकार सम वरील पाने गर्द हिरवी खाली पांढूर.

फुले – कक्षस्थ कशिगात, फांद्याच्या टोकांवर, पुष्पकोश नलिकाकृती पांढरा, गुलाबी रेषांसहित.

फळ – बोंड गदाकृती. अणकुचीदार,गोलाकार, आयताकृती नलिकाकृती फुले वेळ : ऑगस्ट नोव्हेंबर

अधिवास – बहुतेक ठिकाणी उत्पादित काही ठिकाणी पडीत जागेत वाढते.

स्थान – महाराष्ट्र राज्यभर कुंपणामध्ये दख्खन व कोकणात विपुल.

वर्णन – अडुळसा याची पाने मोठी भाल्याच्या आकारासारखी असतात. फळांना कवच असते. प्रत्येक फळामध्ये ४ बिया असतात. फुले पांढरी किंवा जांभळी असतात. अडुळशाचे मुळ स्थान भारत आहे. यात पांढरा व काळा अशा दोन जाती आहेत. यास पांढरी फुले येतात. झाड सुमारे २.५ ते ३ मीटर उंच वाढते.

उपयोग – मुळे, पाने व फुले स्वदेशी औषधात सर्दी, कफ श्वसननलिकेचा दाह आणि दरम्यान उपयोगी आहे. पानांचा रस आले किंवा मधाबरोबर जुनाट श्वसननलिकेचा दाह व दमा यात गुणकारी आहे. वाळविलेली पाने सिगारेट बनवून दम्यात वापरतात. पानांचा रस अतिसार व आमांशात वापरतात. पानांची भुकटी दक्षिण भारतात हिवतापात वापरतात. पाने संधिवातात पोटीस म्हणून सांध्यावर तसेच सूज आणि तंत्रिकाशूलात वापरतात. शुद्र दर्जाच्या जीवांना पाने विषारी, पानांचा अल्कोहोलामध्ये बनविलेला अर्क माश्या पिसू, गोम, डास व इतर किटकांना विषारी (वॅट) ही भारतात उगवणारी एक आयुर्वेदिक औषधी वनस्पती आहे. आयुर्वेदात या वनस्पतीचा वापर खोकल्यावर होतो. याचे फुलांची भाजीही करतात.

अडुळसाला भारतीय भाषांमधून या वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाते.

संस्कृत – अटस्प, हिंदी – आस्खा, आडसा, वासक, गुजराती – अडुरशी, कन्नड – आडसोने, तामिळ – आडाडोई, तेलगू – आदासार, आडापाकु, लॅटीन – Justicia adhatoda (Adhatoda Vasica)

कोरफड –

कोरफड ही एक औषधी वनस्पती आहे. हिला संस्कृतमध्ये कुमारी आणि इंग्रजीत ॲलो म्हणतात. हिच्यापासून कुमारी आसव हे परंपरागत आयुर्वेदिक औषध बनते.

कोरफडीचा रस आरोग्यादायी आहे. कोरफडीच्या रसा मध्ये व्हिटॅमिन 'ए', 'सी', 'बी', 'बी२', 'बी३', 'बी ६', फॉलिक ॲसिड हे घटक असतात तर मॅग्नेशियम, झिंक, लोह, कॅल्शियम, पोटॅशियम आणि सेलेनियम यांसारखी खनिजे असल्याने शरीराला पोषक घटकांचा पुरवठा होतो. त्यामुळे दररोजच्या आहारात कोरफडीच्या रसाचा समावेश करावा अशी काहीची शिफारस आहे.

कोरफड ही एकाच ॲलो नावाच्या कुळातल्या ५०० प्रजातीपैकी एक प्रजाती आहे. या कुळातच काही पुष्पवंत वनस्पती देखील येतात. सर्वात परिचित प्रजाती म्हणजे कोयां व्हेरा, ''खरी कोरफड'' होय मिश्रित फार्मास्युटिकल उद्दिष्टांसाठी तथा कथित ''कोरफड व्हेरा'' प्रमाण मानली जाते. ॲलो फेरो यासारख्या इतर प्रजातीची लागड आणि कापणी जणाला मधून केली जाते.

बहुतांश कोया प्रजातीमध्ये पान म्हणजे मोठा जाड, मांसल काटेरी दात असलेला दांडा असतो. फुलांचे फुल प्यूबल्युटर असतात. बहुतेक पिवळे, नारंगी, गुलाबी किंवा लाल असतात. आणि ते साधे किंवा पुष्कळ फांद्याचे, हिरव्या नसलेले दातांच्या शीर्षस्थानी असतात. घनतेने क्लर्स्टर्ड आणि लँडिग करतात. कोरफड जातीच्या अनेक प्रजाती दमठल्यारखे दिसतात, जमीनीच्या पातळीवर थेट उष्माघातामुळे, इतर जातीमध्ये एक पुष्कळ फांद्या किंवा खवलेला स्टेम असू शकतो त्यामधून मांसल पाने स्प्रिंग असतात ते राखाडी रंग ते तेजस्वी हिरव्या रंगाच्या असतात आणि काही वेळा स्ट्रीप किंवा चंचल असतात. दक्षिण आफ्रिकेचे मूळचे काही झाडच वृक्षाप्रमाणे (उष्ण प्रदेशातील) आहेत.

कोरफडीमुळे होणारे फायदे –

टांगलेले कोरफडीचे रोप मातीशिवाय नुसत्या हवेमध्ये जगू शकते. जमिनीत लावले असता कमी पाण्यात येते. पाणी नियमित घातल्यास पान दळदार व रसरशीत होते.

कोरफडीस संस्कृतमध्ये कुमारी, इंग्रजीत बार्बडोस ॲलो व शास्त्रीय परिभाषेत ॲलो बार्बडेन्सिस असे म्हणतात आणि विदर्भातील झाडीप्रांतात गवारफाटा असे म्हणतात. ही वनस्पती या कुळातील असून हिचे उत्पत्तिस्थान वेस्ट इंडीज आहे. हिच्या भारतीय जाती (ॲलोव्हेरा) आणि (ॲलोइंडिका) या आहेत.

उपयोग –

कोरफडीमध्ये ॲलोईन (२० ते २२%), बार्बालाई (४ ते ५%) तसेच शर्करा, एन्झाईम व इतर औषधी रसायने असतात. कोरफडीपासून कुमारी आसव बनवितात. हिच्या पानांत ॲलोईन व बार्बालाईन ही मुख्य ग्लुकोसाइडस असतात.

कडुलिंब –

लिंब (किंवा कडुनिंब, बाळंतालिंब ; शास्त्रीय नाव : Azadirachta indica ; कुळ : Meliaceae) हा भारतीय उपखंडातील पाकिस्तान, भारत, नेपाळ व बांगलादेश या देशात आढळणारा एक वृक्ष आहे. या वृक्षाची पाने कडू असल्याने त्याला कडुलिंब म्हटले जाते. या झाडामुळे प्रदुषण होत नाही.

Kadulim == वर्णन == कडुलिंब हा मोठा, ३०–६० फूट उंच वाढणारा छायादार वृक्ष आहे. याला साधारणतः ९ ते १५ इंच लांब देठ व त्यास सम अंतरावर हिरव्या रंगाची २–३ सेंटिमीटर लांबीची, टोकदार करवतीसारखे दाते असणारी ९ ते १५ पाने येतात. पानांच्या दोन्ही बाजू वेगवेगळ्या सुरु होतात. कडुलिंबाची फुले पांढरी, लहान व सुगंधित असतात. तर फळे आधी हिरवी व पिकल्यावर पिवळी होतात. जवळपास ३–४ मिलीमीटर लांब असलेल्या या फळांत प्रत्येकी एक बी असते. त्या बियांना निंबोळी किंवा लिंबोणी असे म्हणतात. कडुलिंबाच्या लाकडाचा वापर इमारतीच्या व पेट्या वगैरे बनविण्यासाठी होतो.

कडुलिंब हे संपूर्ण भारतात आढळणारे, नैसर्गिक रित्या उगवणारे, एक बहुपयोगी झाड आहे. याला लिंबाच्या रंगाची छोटी छोटी कडू चवीची फळे लागतात. म्हणून याचे नाव कडुलिंब. या झाडाची पाने, फळे, बिया, साल, मुळे सर्वच कडू असतात. याच्या अनेक उपयोगांमुळे हे सर्वाचे आवडते झाड आहे. कडु असल्यामुळे 'जंतुघ्न' हा याचा गुणधर्म पशु–पक्षी, पीक मानव या सर्वांसाठी वापरला जातो.

गुढीपाडव्याच्या शुभ दिवशी याची कोवळी पाने, फुले लहान कोवळी फळे, जिरे, मिरे, सैन्धव मीठ, ओवा, गुळ, हिंग, चिंच हे सर्व एकत्र वाटून त्याची गोळी करुन खातात कडुलिंबाचे झाड मोठे म्हणजे सर्वसाधारणपणे आठते दहा मीटर उंच वाढते. याचे खोड सरळ वाढते ; नंतर याला फांद्या फुटतात या झाडाची साल काळी व खडबडीत असते. याची पाने हिरवी, मध्यम आकाराची व लांबट असतात. पानाच्या कडेने नक्षी असते. एका काडीला दहाते बारा पाने येतात. पानाचा देठ बारीक असतो चव कडु असते.

कडुलिंबाच्या झाडाची छाया थंड असते. त्या छायेतील घर उन्हाळ्यात थंड राहते.

असा हे लक्षात घेऊन त्यात अनेक ठिकाणी हे घेतात.

गुणधर्म –

•उन्हाळ्यामध्ये गोवर, कांजिण्या. ह्या सारखे रोग उद्‌भवतात. अशावेळी रोग्याला कडुनिंबाच्या पानांच्या अंथरुणावर झोपवून मंत्र म्हणत असत.

•पूर्वी स्त्रियांना प्रसूतीनंतर तीन दिवस जेवणाच्या आधी कडुलिंबाच्या पानांचा रस देत असत. त्यामुळे मातेला दुधही जास्त येत असे. व्यालेल्या गाईलाही कडुनिंबाचा पाला खाण्यास देत असत.

•कडुलिंबामध्ये आयुर्वेदिक गुणधर्मही असतात व ते कडू, विपाकी, शीतवीर्य, लघू, मंदग्निकर खोकला, ज्वर, अरुची, कृमी कफ, कुष्ठ नाशक म्हणून वापरले जाते. हा जणू कल्पवृक्षच आहे.

धार्मिक महत्व –

मराठी वर्षाची सुरुवात चैत्र शुद्ध प्रतिपदा म्हणजे गुढीपाडवा या दिवशी होते. त्या दिवशी गुढी उभी करताना कडुलिंबाच्या झाडाची डहाळी वापरतात. तसेच त्या झाडाच्या फुलाची मिरपूड, मीठ, गुळ घालून केलेली चटणी खावी, अशी प्रथा आहे. हिंदूचे नवीन शालिवाहन वर्ष गुढीपाडव्यापासून सुरु आहे. चैत्र महिन्यात झाडांना नवी पालवी फुटते आणि उन्हाचा कडाका जाणवू लागतो. उन्हामुळे शरीरातील उष्णता वाढून नाना प्रकारचे आजार होतात. अशा आजारांचे प्रमाण कमी व्हावे आणि आपली प्रतिकारशक्ती वाढावी, आपले नवीन वर्ष आरोग्यपूर्ण जावे म्हणून आपल्या पूर्वजांनी पाडव्याला कडुलिंबाचे सेवन सांगितले आहे.

औषधी महत्व –

कडुलिंबाचा वृक्ष सगळ्या दृष्टीने औषधी आहे. याची पाने, काड्या त्याचा रस उन्हाळ्यात प्राशन केल्याने उन्हाचा त्रास होत नाही. काही लोक हा पेलाभर रस रोज पितात. त्यामुळे लठ्ठपणा कमी होतो. सडसडीत राहतात. कडुलिंबाच्या काडीने दात घासल्याने दात किडत नाहीत. दातांना बळकटी येते. तसेच मुळव्याध व पोटातील कृमींवर उपयोगी आहे. कडुलिंबाची वाळलेली पाने धान्यात घातल्याने धान्याला किड किंवा अळी लागत नाही. साबण सौंदर्य प्रसाधने यात तसेच दंतमंजन. पेस्ट यामध्ये पण कडुलिंबाचा वापर करतात.

कडुलिंबाची झाडे जिथे जास्त प्रमाणात असतात तेथील हवा शुध्द राहते. या झाडाच्या फळांचा रस काढून त्याचा वापर तेल काढण्यासाठी केला जातो. त्या तेलाचा उपयोग सांधेदुखी कमी होण्यासाठी करतात. मधुमेह या रोगामध्ये नीम अतिशय उपयुक्त आहे. यकृत विकारांमध्ये नीम त्याच्या कडू रसाने काम करते. रोज अर्धा कप नीम रस प्यायल्याने मधूमेह नियंत्रित करता येतो.

उपयोग –

•काड्या दात घासण्यास उपयोगी, लाकुड इमारतीसाठी

•आयुर्वेदानुसार, जंतुनाशक, सापाच्या विषावर, गर्मीवर रक्तदोषहारक, विषमज्वरावर, कृमिनाशक, दाहावर, महारोगावर, बाळंतरोगावर, अफूच्या उतारासाठी, जखमेवर, मुळव्याध, मधुमेह इ. अनेक रोगांवर.

•यापासून बनणाऱ्या औषधी, पंचनिंबचूर्ण, अनेक औषधामधील एक प्रमुख घटक.

•कडुलिंब या झाडाची पाने खोबरेतेलात काळी होईपर्यत उकळायची आणि ते तेल नियमितपणे लावल्याने केसांची वाढ जोमाने होते. केसांच्या अनेक समस्या दूर होतात.

•पोटात जंत झाले तर पानांचा रस काढून एक चमचा रसात थोडा (अगदी चिंचोक्या एवढाच) गूळ घालून तीन दिवस प्यायल्यास जंत बाहेर पडतात.

•अंगाला खाज सुटत असेल तर पानाचा रस सर्व अंगाला किंवा आंघोळीच्या गरम पाण्यात कडुलिंबाची पान ठेवून घालावी.

•ताप आल्यास सकाळ – संध्याकाळ कडुलिंबाच्या सालीचा काढा घेतात.

•कडुलिंबाची पाने जमखेवर कुटून लावल्यास जखम लवकर बरी होते. निबोण्याचे तेलही औषधी आहे.

•रक्त दुषित झाल्यावर त्वचेवर डाग पडतात. तेव्हा हे तेल लावतात. औषधी गुणधर्म आहेत. या झाडाचे साल मुळ, पान, बिया सर्वच औषधी आहेत.

•सर्वात महत्वाचा उपयोग म्हणजे कडुलिंब हे अत्युत्तम जंतुनाशक आहे. यांच्या पानांची पूड शेतात पसरवल्यास खत म्हणून उपयोगी तर पडतेच पण त्यापेक्षाही रोपांना किडी पासून दूर ठेवते.

कु.औटी अपेक्षा अनिल
एफ.वाय.बी.ए.

ऐतिहासिक टाकळी ढोकेश्वर

अनेक वेळा प्रसिध्द लेणी, मंदिरं याबद्दल खूप काही लिहिल जात प्रसिध्द पर्यटन स्थळांच्या यादीत देखील त्यांचा समावेश असतो. पण अनेकदा मुख्य मार्गांच्या आसपासची अशी अनेक ठिकाणं असतात. त्याबद्दल फारस काही ऐकायला मिळत नाही अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील टाकळी ढोकेश्वरची लेणी असे नाव घेताच क्षणभर वेरुळ, अजिंठ्याची आठवण करुन देणारी ही लेणी आहे. कल्याण–नगर रस्त्यावर नगरच्या अलीकडे ४० किलोमीटरवर आणि कल्याणपासून १७० किलोमीटरवर टाकळी ढोकेश्वर गाव आहे. महामार्ग सोडून गावात जाणाऱ्या रस्त्याने गाव पार करुन पुढे गेल्यावर टाकळी ढोकेश्वरची लेणी असलेली एक छोटीसी टेकडी दिसते. दगडाच्या पाषाणातून निर्माण झालेल्या दोन खडकाळ पर्वतामधील एक पर्वताच्या पूर्व दिशेस, त्रिभुज कक्ष असलेले एक सर्वात मोठे सभागृह म्हणजे ढोकेश्वर गुहा आहे. दोन मोठे चौरस खांब १८.२८ मी उंच आणि १३.७ मी रुंद आणि दोन भव्य अर्धस्तंभ समोरच्या दिशेला आहे.

ढोकेश्वरची ही लेणी म्हणजे पारनेर तालुक्याला लाभलेल एक वरदानच आहे. ही लेणी उंच डोंगरावर कोरलेली आहे. पायऱ्यांपासून काही उंचीवर मध्य युगात बांधलेल प्रवेशद्वार आणि त्याची बाजुची तटबंदी दुरुनच आपल लक्ष वेधून घेते. साधारणपणे ३०० पायऱ्या चढत आपल्याला उंच जावे लागते. पायऱ्यांच्या सुरुवातीलाच आपल्याला एक दगडी रांजन पडलेला दिसतो. पायऱ्या चढत असताना मध्ये एक शिलालेख आहे. तसेच उजव्या बाजूला दोन समाधी मंदिर आहेत. त्यावर फुलांसारखी नक्षी कोरलेली दिसते. पायऱ्या चढत असताना घुमटाकृती प्रवेशद्वारातून आपण उंच मंदिरात शिरतो व मंदिराचे सुंदर दृष्य आपल्याला पाहायला मिळते. समोरच प्रचंड असा सभामंडप चार खांबांमध्ये कोरलेला आहे. या खांबांनी संपूर्ण डोंगराच्या सभामंडपाचा भार पेलला आहे. मंदिराचा बोजा या खांबांवर आहे हे एक आश्चर्य मानायला हरकत नाही. मंदिराच्या मध्यभागी गाभाऱ्यात महादेवाची पिंड आहे. मंदिर गाभाऱ्याच्या मागच्या बाजुला 'यु' आकाराची अंधारी गुहा आहे. त्या गुहेतून प्रवेश करत असताना नागाच्या मुर्ती व महादेवाच्या पिंडी कोरलेल्या दिसतात तसेच इतर भिंतीवर हत्ती, मोर व बैल यांची छायाचित्रे कोरलेली दिसतात. ही भींतीवर कोरलेली छायाचित्रे आजही टिकून आहेत. मंदिर गाभाऱ्यातील महादेवाच्या पिंडीच्या पुर्वेला एक फार मोठा नंदी कोरलेला आहे. मंदिराच्या दक्षिण बाजूस एक पाण्याच्या विहिरीसारखी टाकी आहे. तसेच तेथे एक गुहा कोरलेली आहे त्यास 'सितेची न्हानी' असे म्हटले जाते. इ.स. १९५८ च्या कायद्या अन्वये प्राचीन वास्तु व स्थळे अवशेष कायद्याखाली राष्ट्रीय महत्वाचे म्हणून हे लेणे जाहीर केलेले आहे. या ठिकाणी महाशिवरात्र आणि श्रावण महिन्याच्या तिसऱ्या सोमवारी हौसी पर्यटक मोठ्या संख्येने भेट देतात. श्रावण महिन्याच्या तिसऱ्या सोमवारी येथे मोठी यात्रा भरते.

एका दिवसाच्या भटकंतीत काही तरी वेगळ पाहायचं असेल तर हा एक चांगला आणि उत्तम पर्याय म्हणता येईल.

शेंडगे वैभव बाळासाहेब
टी.वाय.बी.एस्सी. (रसायनशास्त्र)

श्रीक्षेत्र कोरठण खंडोबा (पिंपळगाव रोठा)

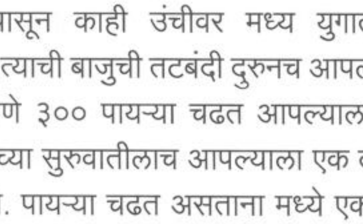

कुलदैवत श्री खंडोबाचे दर्शन घेण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रातून लाखो लोक येतात. जुन्या काळात हे ''लोहाच्या धक्क्शाशि वाय भगवंताची स्वत:ची उत्पत्ती असे म्हणतात. त्या नुसार हे नाव कोरठण खंडोबा असे ठेवले गेले. मराठीत 'कोरा–ठाणे' म्णहजेच ''कोर्तन – खंडोबा'' (स्वयंभू डाईटी)

येथे भाविकांना स्वयंभू रॉकी तांदळाच्या रुपात भगवान खंडोबाचे दर्शन होते. तसेच म्हाळसा आणि बानाई त्याच तांडला स्टोन किंवा रॉकी स्टोन मध्ये दिसतात. त्यांच्यासमोर बारा स्वयंभू लिंग आहेत. देवाचे स्थान हे एक अत्यंत संवेदनशील आहे आणि म्हणूनच ते देवाचे प्रसिध्द ठिकाण बनले आहे. कौल विचारुन सर्व लोक येथे दर्शनासाठी येतात आणि देवाला त्यांची इच्छा पूर्ण करावी अशी विनंती करतात, म्हणजेच उजव्या कौल किंवा डाव्या कौलद्वारे आणि

त्यानुसार ते त्यांच्या कामांची योजना आखतात. या ठिकाणी १९८.७ पर्यंत यात्रेच्या वेळी बोकड्यांचा बळी देण्याची प्रथा होती. गावकऱ्यांनी अशा प्रथेविरुध्द आंदोलन केले. म्हणुन हरिनाम संकीर्तन, सत्संग इत्यादी सुरु करुन येथील पवित्र स्थळाचा विकास त्यानंतर करण्यात आला व तो आजही चालू आहे.

श्री क्षेत्र कोरठण खंडोबाचे पुरातन मुळ मंदिर सन १४९१ मध्ये बांधले असल्याचा शिलालेख मंदिर गाभाऱ्याचे दरवाजावर दिसुन येतो. महाराष्ट्रासह अनेक राज्यांतील लाखो भाविकांचे श्रीखंडोबा हे कुलदैवत आहे. कोरठण खंडोबाचे मंदिर अहमदनगर आणि पुणे जिल्ह्यांच्या सरहद्दीजवळ पिंपळगाव रोठा (तालुका-पारनेर, जिल्हा-अहमदनगर) या गावाच्या पश्चिम दिशेला विराजमान आहे. येथील पुरातन मंदिरात श्री खंडोबा मूर्ती 'स्वयंभु तांदळा स्वरुपात' दर्शन देते. येथे खंडोबा-म्हाळसा व बाणाई यांचेही स्वयंभु स्वरुपात दर्शन घडते. स्वयंभु तांदळा पुढे १२ लिंगेही स्वयंभू रुपात आहेत. दरवर्षी महाराष्ट्रासह इतर राज्यांमधुनही लाखो भाविक कुलदैवत श्री कोरठण खंडोबाचे खंडोबा हे नाव प्रचलित झाले आहे.

दरवर्षी पौष पौर्णिमेला येथे तीन दिवस मोठा यात्रा उत्सव भरतो. श्रीमार्तंड भैरव अवतारात श्री खंडोबाचे श्रीम्हाळसाबरोबर लग्न झाले होते. म्हणून पौष पौर्णिमा ते द्रितीया असा तीन दिवसांचा वार्षिक यात्रा महोत्सव मोठ्या गर्दीत आणि उत्साहात संपन्न होत असतो. यात्रेच्या तीन दिवसात ६ लांखावर यात्रेकरु भाविक भक्त येथे कुलदैवताचे दर्शनाला व कुलधर्म कुलाचार करण्यासाठी येतात. यात्रा उत्सवातील देवाचा पालखी छबीना तसेच तिसऱ्या दिवशी सर्व मानाच्या पालख्यांची मिरवणुक व मानाच्या काठ्यांची मिरवणुक आणि मंदिरासमोर होणारी शासकीय पुजा हे क्षण महत्वाचे आहेत.

तसेच भगवान श्रीशंकराने श्रीमार्तंड भैरवाचा अवतार धारण करुन ६ दिवसांच्या लढाईनंतर मणी व मल्ल दैत्याचा संहार केला होता. तो दिवस शुध्द चंपाषष्ठीचा होता. म्हणून दरवर्षी चंपाषष्ठीलाही या देवस्थानावर मोठा धार्मिक महोत्सव संपन्न होतो. सन १९८८ साली ग्रामस्थांच्या सहकार्याने येथील बकरे बळी प्रथा बंद करण्यात आली. पुरातन मंदिराचा जिर्णोध्दार संकल्प, परमपूज्य महान तपस्वी ब्रह्मालीन श्री गगनगिरी महाराज, खोपोली जिल्हा रायगड यांचे आशीर्वादाने सन १९९४ साली करण्यात आला होता. देवस्थानचे विद्यमान अध्यक्ष ॲड. श्री. पांडुरंग गायकवाड यांच्या नेतृत्वाखाली ग्रामस्थ व भाविक भक्त देणगीदार यांच्या योगदानातून जीर्णोध्दाराचे नवीन कळस शिखर बांधकाम पूर्ण करण्यात आले. शुध्द चंपाषष्टी दि. ५ डिसेंबर १९९७ रोजी ब्रह्मलीन प.पु.स्वामी गगनगिरी महाराज यांचे शुभहस्ते सुवर्ण कलाशारोहन होऊन जिर्णोध्दार संकल्प पुर्ण झाला. या सोहळ्याला ३ लाखांवर भक्त जमले होते. श्री गगनगिरी महाराजांनी पिंपळगाव रोठा गावातून हत्तीवर शाही मिरवणूक निघाली होती. असा हा न भूतो न भविष्यती, दैदिप्यमान, नेत्रदिपक सोहळा या देवस्थानाच्या इतिहासात दि. ५/१९/१९९७ रोजी घडला गेला. तेव्हापासून देवस्थानचे वैभवाला प्रगतीला व विकासाला गती मिळाली. दरवर्षी चंपाषष्ठीचा धार्मिक उत्सव मोठ्या भक्तीभावाने ''सुवर्ण कळसाचा वर्धापनदिन'' म्हणूनही साजरा केला जातो. भजन कीर्तन, संतदर्शन, सत्संग, महाप्रसाद व खंडोबा गाणी स्पर्धा इ. कार्यक्रमांचा लाखो भाविक, भक्त लाभ घेतात.

यात्रा, चंपाषष्ठी, नवरात्र व चैत्र पौर्णिमा या उत्सवांच्या वेळी देवाचे शृंगार दर्शन घडते. या उत्सवांचे वेळी स्वयंभू तांदळा मुर्तीवर चांदीची सिंहासन पेटी ठेवतात. त्यावर देवाच्या चांदीच्या उत्सवमुर्ती विराजमान करुन साज शृंगार चढवितात. देवाचे हे शृंगार दर्शन मन प्रसन्न करते.

दर महिन्याचे पौर्णिमेला देवाचा पालखी सोहळा व महाप्रसाद कार्यक्रम सकाळी ९ ते ११ दरम्यान संपन्न होतो. सोमवती अमावस्या, श्रावणातील हंगामा उत्सव (कुस्त्यांचा आखाडा) नवरात्र व दसरा हे उत्सवही भक्तीभावाने साजरे होतात. दर रविवारी, तसेच पौर्णिमा व अमावस्या या दिवसांचा श्री खंडोबा दर्शनासाठी भाविकांची विशेष गर्दी होते. खोबरे भांडार घेऊन तळीभंडार करुन कुलदैवताचे दर्शन घेऊन भाविक आनंदाने सदा आनंदाचा येळकोट ! येळकोट जय मल्हार असा जयघोष करतात.

कोरठण खंडोबा हे स्वयंभू व जागृत देवस्थान असल्याची प्रचिती भाविकांना येते. रविवारी आरती नंतर दु. १२ वा. पर्यंत भाविक भक्त देवाला कौल लावून देवाचा आशीर्वाद घेऊन कार्य आरंभ करतात. देवस्थानमध्ये भाविकांना कुलधर्म, कुलाचार, जागरण - गोंधळ या विधींसाठी खासदार श्री. दिलीपव गांधी यांच्या निधीतून झालेला सभामंडप आहे. निवासासाठी भक्तीनिवास सुविधा आहे.

द्रेवस्थानला सन १९९८ साली जिल्हास्तरीय 'क' वर्ग, तीर्थक्षेत्राचा दर्जा मिळाला होता. सन २०१० मध्ये आमदार श्री.विजय औटी यांच्या मदतीने महाराष्ट्र शासनाकडुन देवस्थानला राज्यस्तरीय 'ब' वर्ग तीर्थक्षेत्र दर्जा मंजुर झाला. या विकास योजनेतून रु. १ कोटीचा निधी शासनाकडुन उपलब्ध करण्यात आला. त्यामधून भक्तनिवास इमारत, दर्शनवारी, वाहनतळ, कार्यालय, स्वच्छतागृह ही कामे पूर्ण होऊन सुविधा निर्माण झाल्या आहेत. तसेच भाविक भक्त

यात्रेकरु, देणगीदार यांचे देणगीतून अनेक सुविधा निर्माण झाल्या आहेत. त्यामध्ये स्वागतकक्ष, नवीन दर्शनमार्ग, संरक्षक भिंती, मंदिर रंगकाम, लोखंडी पुल, मंदिर पायऱ्या, पिण्याचे पाणी योजना, स्वागत कमानी, धर्मशाळा, प्रसादालय हॉल, सभामंडप, भक्त निवास इ. सुविधा आहेत.

सन २०१३ ते २०१५ अखेर या कालावधीमध्ये भाविक भक्तांच्या देणगीतून श्रीखंडोबा-म्हाळसा घोड्यावरील पितळी मुर्ती, मंदिर कळस शिखर बांधकाम आणि त्यावर सुवर्ण कळस हे वेगळे वैभव देवस्थानमध्ये निर्माण झाले आहे. त्यासाठी सर्व देणगीदारांनी दिलेले योगदान लाख मोलाचे आहे.

२००७ साली 'कोरठणचा खंडेराया' हा मराठी चित्रपट निघाला. त्याच्या व्ही.सी.डी. मंदिरात विक्रिसाठी उपलब्ध आहेत. तसेच 'कोरठणचा खंडेराया' आणि 'कोरठणचा राजा देव माझा' ही ऑडिओ सी.डी. देवस्थानावरील गाणी असुन, मंदिरात विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत. सन २०१४ साली ह.भ.प. रामायणाचार्य श्री रामराव महाराज ढोक यांच्या सुश्राव्य वाणीतून देवस्थानजवळ संपन्न झालेल्या सात दिवसाच्या तुलसी रामायण कथेच्या व्ही.सी.डी. देखील देवस्थानमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत.

येथील मंदिरातील स्वयंभु तांदळा पाषाणावर रोज सकाळी हातानी देवाचे स्वयंभु रुप साकारले जाते. हे जागतिक वैशिष्टय असावे. देवस्थानच्या वैभवात नवीन झालेल्या श्री खंडोबा म्हाळसा घोड्यावरील पितळी मुर्ती, मंदिर कळस शिखर व सुवर्ण कळस यामुळे वाढ होऊन भाविक व पर्यटकांना नवीन आकर्षण झाले आहे. शासनाच्या पर्यटन क्षेत्र विकास योजनेत समावेश करुन भाविक भक्त व पर्यटकांना सोयी सुविधा निर्माण होण्यासाठी विश्वस्त मंडळाचा प्रयत्न राहिल. भाविक भक्त, यात्रेकरु पर्यटकांनी देवस्थानला सढळ हस्ते देणगी स्वरुपात मदत करावी असे देवस्थानतर्फे निवेदन आहे.

या यात्रेत प्रसाद म्हणुन सदा आनंदाचा येळकोट असे म्हणुन खोबरं उधळलं जाते. त्यामुळे यात्रेत खोबरे आणि भंडाऱ्याची मोठ्या प्रमाणावर उलाढाल होते. या तिर्थक्षेत्राचा पर्यटन विकासाच्या ब वर्गात समावेश झालेला आहे. मात्र इथे येणाऱ्या भाविकांची गर्दी पाहता शासनानं या तिर्थक्षेत्राचे अ वर्गात समावेश करावा अशी मागणी देवस्थानने केली आहे.

कु.शिंदे पुनम अशोक
एफ.वाय.बी.एस्सी.

सिध्देश्वर मंदिर

नगर जिल्हा निजामशाहीचे अस्तित्व आपल्या अंगाखांद्यावर खेळवत अनेक वारसा स्थळांनी समृध्द असलेल्या या जिल्ह्यात काय नाही ! किल्ले, लेणी, मंदिरे यांची अक्षरश: रेलचेल या अहमदनगरमध्ये आहे. असेच एक आडवाटेवर असणारे मंदिर आहे ते नगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यात पण पारनेर गावापासून साधारण ५-६ किमी अंतरावर निसर्गाच्या सानिध्यात सिध्देश्वराचे एक सुंदर मंदिर वसले आहे. दोन डोंगर एकमेकांना जोडताना जी नैसर्गिक दरी तयार होते त्या दरिच्या अगदी बेचक्यात हे मंदिर आहे. त्यामुळे पावसाळ्यात या मंदिराचा परिसर अत्यंत खुलून दिसतो. सध्याचे मंदिर हे पेशवे काळातील आहे. परंतु मंदिराजवळ असणारे मूर्तीचे अवशेष तसेच तेथील चतुष्की हे सगळ पाहिल्यावर कदाचित जुने मंदिर यादवकाळातील असावे अस वाटते. पुढे कदाचित मुसलमानी आक्रमाणात ते पडले आणि मग तिथे पेशवे काळात याची उभारणी पुन्हा झाली असावी असे वाटते.

मंदिराच्या परिसरात अनेक ठिकाणी बांध घालून पाणी अडवलेले दिसून येते. अशाच एका बांधावरुन चालत मंदिराकडे जाता येते. तत्पूर्वी बांधावरुन उजवीकडे वळल्यास मराठा काळातील पक्क्या विटांनी बांधलेली एक धर्मशाळा दिसून येते. त्याच्या पुढे पुष्करणी असून तिच्या भिंतीत देवनागरी मधला एक शिलालेख कोरलेला दिसून येतो. या लेखाची तारीख ६ नोव्हेंबर १७६७ अशी येते. व्यंकटेश नावाचे एक सत्पुरुष येथे समाधिस्त झाले असा तो मजकूर आहे. धर्मशाळा बघुन आपण आता मंदिराकडे येतो. सध्या असणाऱ्या मंदिराला रंग देऊन त्याचे मूळपण घालवले असले तरी त्याच्या भव्यतेची कल्पना आपल्याला लगेच कळून येते. सिध्देश्वर मंदिराचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे वसई विजयातून मरठ्यांनी ज्या चर्च बेल्स आणल्या आणि आपल्याला देवांनादेण्यासाठी अर्पण केल्या, त्यातील एक घंटा येथे आपल्याला दिसून येते घंटेवर ख्रिश्चन धर्मियांचा क्रॉस कोरलेला दिसून येतो.

मंदिराचा इतिहास हा अत्यंत अल्हाददायक आहे. मंदिच्या मागच्या बाजूला आवारात गणपती, विष्णु, शंकर पार्वतीयांच्या जुन्या मुर्ती ठेवलेल्या दिसुन येतात. कदाचित

प्राचीन मंदिरात या मूर्ती असाव्यात असे वाटते. मंदिराच्या मागे असलेल्या दरीत उतरण्यासाठी पायऱ्या असून पक्षीनिरिक्षण करण्यासाठी ही उत्तम जागा आहे. मंदिराच्या शेजारी उत्तम बांधकाम असलेली पुष्करणी आहे.

जवळ असलेल्या पारनेर गावाला सुध्दा बराच इतिहास लाभला आहे. 'सेनापती बापट .' यांचा जन्म हा पारनेर गावातला मध्ययुगीन कालखंडात पारनेर गावाभोवती तटबंदी होती याचे पुरावे आज आपल्या बुरुजांच्या रुपाने दिसून येतात. पारनेर तालुका, सिध्देश्वर मंदिर, टाकळी ढोकेश्वरची लेणी, निघोजचे रांजणखळणे अशी उत्तम पर्यटन स्थळे येथे आहेत. अर्थात नेहमीप्रमाणे सरकार दरबारी उदासीनता असल्याने या परिसराचा व्हायला हवा होता तसा विकास झाला नाही. अन्यथा पारनेर तालुका हा एक महत्वाचे पर्यटन स्थह म्हणून महाराष्ट्रात प्रसिध्द होऊ शकतो.

राऊत सात्विक सोपान
एफ.वाय.बी.एस्सी.

जगप्रसिध्द रांजणखळगे

निघोज हे गाव तेथील रांजणखळग्यांमुळे जगभरात प्रसिध्द आहे. पुणे जिल्ह्यातील शिरुर आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर या दोन तालुक्यातील सिमेवरील तसेच अहमदनगर पासुन ७० कि.मी. अंतरावर असलेल्या निघोज येथील कुकडी नदीच्या पात्रात असलेल्या खडकात पाण्याच्या अव्याहत प्रवाहाने नैसर्गिकरित्या जे असंख्य खड्डे तयार झालेले आहेत तेच रांजणखळगे नैसर्गिकरित्या तयार झालेले हे खड्डे म्हणजे निसर्गाचा अक्षरश: विस्मयकारी चमत्कारच आहे. या खड्ड्यांचा आकार रांजणासारखाच असुन या कुंडातील पाणी दुष्काळात सुध्दा आटत नाही. अनेक वर्षापूर्वी या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात पडलेल्या पावसामुळे या कुंडांची निर्मिती झाली असल्याचे तज्ञांचे म्हणणे आहे.

कुकडी नदीच्या पात्रात साधारण २०० मीटर लांब व ६० मीटर रुंद इतक्या भागात खडकामध्ये रांजणखळग्यांचे विविध आकार आपणास पहावयास मिळतात. या रांजणखळग्यांना स्थानिक भाषेत 'कुंड' असे म्हणतात. निसर्गाने बहाल केलेल्या या छानशा कुंडांमुळे कुकडी नदीच्या सौदर्यात भर पडलेली आहे. कुकडीचे रांजणखळगे देशी, विदेशी पर्यटकांना आकर्षित करीत असुन भौगोलिक बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यास काही येथे येत असतात. रांजणखळग्यांची निर्मिती कशी झाली, कोणत्या भौगोलिक कारणांमुळे झाली या सर्व बाबींचा अभ्यास करण्याकरीता जगभरातील तज्ञमंडळी आवर्जुन भेट देत आहेत. रांजणखळग्यांची नोंद 'गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्ड'मध्ये देखील करण्यात आलेली असल्याने त्याची ख्यातील संपूर्ण जगभर पसरलेली आहे. आपल्या महान महाराष्ट्रातील अजिंठा-वेरुळची लेणी छत्रपती शिवाजी महाराजांचे गड-किल्ले, हेमाडपंथी प्राचिन मंदिरे अशा अनेक अभ्दुत अविष्कारांप्रमाणे रांजणखळग्यांचे आकर्षण जगभरातील पर्यटकांना, अभ्यासकांना, तज्ञांना भुरळ पाडत आहे. असे हे निसर्गनिर्मित रांजणखळगे (पॉट होल्स) इतक्या संख्येने आपल्याला इतर कुठेही पहायला मिळणार नाहीत. कुकडी नदीच्या काठावर उभं राहिलं की रांजणखळगे आपल्याला खुणवायला लागतात डोळे थकुन जातील पण मन भरणार नाही. इतके रांजणखळगे येथे निर्माण झाले आहेत. वेगवेगळ्या आकारांचे, उंचीचे, खोलीचे, कमी, जास्त जोडीचे एकमेकांत मिसळलेले हे रांजणखळगे जणू काही भुतलावरचं अनोखं शिल्पसमुहंच आहे. तसं पाहिलं तर या निर्मितीमागे एक विज्ञान दडलेलं आहे असे म्हणतात. नदीने वाहुन आणलेले दगड हे बेसॉल्ट खडकातील छोट्या भेगांत अडकले जातात पाण्याच्या जोरदार प्रवाहाने हे दगड याच भेगांत जोराने फिरुन गोलाकार खड्यांमध्ये रुपांतर होत असतात या प्रक्रियेला हजारो वर्षानंतर छोट्या भेगा म्हणजे रांजणासारख्या खड्ड्यांचेच रुप घेऊन निर्माण होतात. कुकडी नदीतील रांजणखळग्याचं महत्व ओळखून अनेक पर्यावरणप्रेमींची, विज्ञान अभ्यासकांची पावले इकडे वळत असतात. आपणही भटकंतीला विज्ञानाच्या किमयेची जोड देऊन येथे वाट वाकडी करायला हरकत नाही. कारण नेहमीचीच सरावाची भटकंतीची ठिकाणे पाहण्यापेक्षा अशी निसर्गाने तयार केलेली व उच्च निर्मिती मुल्ये असलेली ठिकाणे पाहणे हे केव्हाही ज्ञानात भर घालणारीच असतात.

गुंड अशोक मच्छिंद्र
एस.वाय.बी.एस्सी.

श्री ढोकेश्वर लेणी

टाकळी ढोकेश्वर या गावाजवळ ढोकेश्वर मंदिर हे खूप प्राचीन आहे. गावाच्या मंदिराकडे जाण्यासाठी वाकडी वळणदार वाट आहे. हे मंदिर डोंगरात कोरलेले आहे. याठिकाणी गोड पाण्याचे टाके आहे. या मंदिरावरुन या गावाला टाकळी ढोकेश्वर असे नाव पडले आहे. मंदिरात महादेवाची खूप मोठी आकर्षक पिंड आहे. या ठिकाणी श्रज्ञवण महिन्यात तिसऱ्या सोमवारी व शिवरात्रीला मोठी यात्रा भरते.

अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यात टाकळी ढोकेश्वरची लेणी, सोमेश्वर मंदिर आणि जामगावचा किल्ला ही अशीच काही ऐतिहासिक ठिकाणं मुंबई-पुण्याहून एका दिवसातही व्यवस्थित पाहता येणारी आहेत. कल्याण-नगर रस्त्यावर नगरच्या अलिकडे ४० किलोमीटरवर आणि कल्याणपासुन १७० कि.मी. वर टाकळी ढोकेश्वर गाव आहे. महामार्ग सोडुन गावात जाणाऱ्या रस्त्याने गाव पार करुन पुढे गेल्यावर टाकळी ढोकेश्वरची लेणी असलेली छोटीशी टेकडी दिसते. लेणींपर्यत जाण्यासाठी पायऱ्या बांधलेल्या आहेत लेणींपासुन पाऊन उंचीवर मध्य युगात बांधलेलं प्रवेशद्वार आणि त्याच्या बाजुची तटबंदी दुरुनच आपलं लक्ष वेधुन घेते.

पायऱ्यांच्या सुरुवातीलाच एक दगडी रांजण आडवा पडलेला दिसतो. येथूनच पुरावशेष आपलं लक्ष वेधुन घेऊ लागतात. पायऱ्या चढताना प्रवेशद्वाराच्या अलिकडे उजव्या बाजुला दोन समाधी मंदिर आहेत. त्यावर दगडी फुलं कोरलेली आहेत याच ठिकाणी एक शरभ शिल्पही पडलेलं आहे. हा दरवाज आणि त्याच्या बाजुची तटबंदी जेव्हा बांधली असेल तेव्हा प्रवेशद्वारावर शरभ शिल्प असणार, पण कालांतराने डागडुजी करताना ते मूळ जागेवरुन काढून टाकलं असावं लेणींच्या पायऱ्या चढताना नक्षीकाम केलेले दगड पायऱ्यांसाठी वापरलेले आढळतात.

टाकळी ढोकेश्वरचं मुख्य लेणं प्रशस्त आहे लेणीत शिरताना दोन्ही बाजूला शालभंजिकेच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. सभामंडप चार खांबांवर तोललेला आहे. सभामंडपातील डाव्या बाजूच्या भिंतीवर पाच वृक्षांखाली बसलेल्या सप्तमातृका त्याच्या वाहनांसह कोरलेल्या आहेत. त्यांच्या एका बाजूला गणेशाची तर एका बाजुला वीरभद्राची मुर्ती कोरलेली आहे. गाभाऱ्याच्या दारावर द्वारपालाचं शिल्प आहे. गाभाऱ्यात पिंड आणि सभामंडपात नंदी आहे. गाभाऱ्याभोवती प्रदीक्षीणा मार्ग कोरुन काढलेला आहे. या प्रदक्षिणा मार्गावर अनेक विरगळ ठेवलेल्या आहेत.

एक मोठा नंदी आणि सर्पशिळा येथे ठेवलेल्या आहेत. मुल्य मुख्य लेण्याच्या बाजुला पाण्याचे टाकेदेखील कोरलेले आहे. त्यात पाणी येण्यासाठी दगडाच्या वरपासुन पन्हाळी कोरलेली आहे. त्याला सीता न्हानी या नावाने ओळखतात. या टाक्यांपर्यंत जाण्यासाठी दगडात खोबण्या आहेत. लेण्यांचा परिसर निटनेटका आणि स्वच्छ ठेवलेला आहे. फुलझाडांची लागवड करुन परिसर सुशोभित केला आहे.

टाकळी ढोकेश्वरची लेणी पाहुन पुन्हा महामार्गावर येऊन पारनेरचा रस्ता पकडावा. टाकळी ढोकेश्वर ते पारनेर अंतर २५ किलोमीटर आहे. पारनेरच्या पुढे चार किलोमीटर अंतरावर दोन ओढ्यांच्या संगमावर सोमेश्वर मंदिर, सिध्देश्वर मंदिर आहे तेही पाहण्यास विसरु नये.

कु. आहेर सोनाली शांताराम
एफ.वाय.बी.एस्सी.

ऐतिहासिक पळशी

लाकडातील नक्षीकामाचा अप्रतिम ठेवा, पळशी येथील होळकरांचे दिवाण पळशीकर यांचा वाडा आहे.

अहमदनगर म्हणजे सुंदर ऐतिहासिक वाडे व अनेक अप्रतिम गढ्या असणारा जिल्हा याच नगर जिल्ह्यात पारनेर तालुक्यात पळशी या गावी होळकरांचे दिवाण रामाजी यादव कांबळे पळशीकर यांचा भुईकोट किल्ला आहे. या छोट्याशा किल्ले वजा गढीचे खरे वैशिष्ट्य म्हणजे भान हरखून जाईल असे लाकडातील नक्षीकाम केलेला पळशीकरांचा वाडा.

आपल्या महाराष्ट्रात पळशी नावाची अनेक गावे आहेत. त्यामुळे गुगलच्या नकाशात मात्र हे गाव जरा प्रयत्न पूर्वकच हुडकुन काढावे लागते. पुणे – अहमदनगर रस्त्यावर शिरुर गाव ओलांडले की एक रस्ता डावीकडे अण्णा हजारे यांच्यामुळे प्रसिध्द असणाऱ्या राळेगणसिध्दीकडे वळतो. या रस्त्यावर आधी पारनेर हे तालुक्याचे गाव गाठायचे पारनेरनंतर हाच रस्ता पुढे २० किलोमीटर अंतरावर टाकळी येथील ढोकेश्वराच्या लेणीजवळ नगर–कल्याण महामार्गाला मिळतो. आता टाकळीजवळ आलाच असाल तर ढोकेश्वराची कोरीव लेणी देखील वाकडी वाट करुन आवर्जून पहावीत अशीच आहे. टाकळी येथे नगर–कल्याण महामार्ग सोडायचा की एक छोटा डांबरी रस्ता अनेक वळणे घेत वासुंदे गावामार्गे पळशीत पोहचतो. गावानजीक पोहोतचाच किल्ल्याची अजुनही सुस्थितीत असलेली तटबंदी आपले लक्ष वेधून घेते.

तसा पळशीचा हा किल्ला भुईकोट म्हणावा इतका मोठा नसला तरी गावाला चहुबाजुने दगडी तटबंदी, तटबंदीमध्ये अनेक बुरुंज आणि दोन दिशांना दोन भक्कम व अजूनही सुस्थितीत असणारे दरवाजे आहेत. पळशी गावाचा सर्व पसारा या दोन दरवाज्यांच्या आतच आहे. किल्ल्याचे मुख्य प्रवेशद्वार भव्य असून त्याला पहारेकरांच्या देवड्या आहेत. या मुख्य दरवाज्याला नुकतेच रंगकाम केलेले असून अनेक राजकीय पक्षांचे झेंडे व फ्लेक्स यामध्ये तो झाकोळून गेलेला आहे. दरवाज्याच्या दोन्ही बाजूस शिलालेख कोरलेले असून ते नीट वाचता येण्यासारखे उत्तम स्थितीत आहेत.

या भव्य दरवाज्यातून आत गेल्यानंतर गावातून फेरफटका मारत असताना नवीन झालेल्या सिमेंटच्या जंगलामध्ये उत्तम प्रकारचा दगड व चौकोनी विटांचे बांधकाम असलेले तीन चार वाडे आपले लक्ष वेधून घेतात. सध्या मात्र यापैकी एकच वाडा सुस्थितीत असून बाकी तीनही वाड्यांची पूर्णपणे वाताहात झालेली आहे. पण हा सुस्थितीतील वाडा वेळ देऊन नक्की पहावा असा अप्रतिम आहे.

पळशीकरांचा मुख्य वाडा म्हणजे काष्ठशिल्पाचा उत्कृष्ठ नमुनाच. पूर्वी हा वाडा चार मजली होता असे सांगतात. पण आता फक्त दोन मजले तग धरुन उभे आहेत. वाड्याच्या मुख्य प्रवेशद्वारातून आत जाताच मधे चौक व चार सोपी वाडा आपल्या दृष्टीस पडतो. वाड्याच्या प्रत्येक खांबावर एकसंध लाकडात खूप सारे बारीक. कोरीव काम केलेले आहे. यासर्वात परमोच्च बिंदु म्हणजे एकसंध लाकडात कोरलेली फुलांची परडी व अंबारीसह असणारा हत्ती. हे सर्व कितीतरी वेळ भान हरखून पहात रहावे असेच आहे. पळशीकरांचे वंशज रामराव कृष्णराव पळशीकर यांच्या ताब्यात सध्या हा वाडा असून, ते इंदूरला असतात. या वाड्याची देखभाल करण्यासाठी एक कुटूंब मात्र कायमस्वरुपी येथे राहते.

हा वाडा पाहून झाल्यावर किल्ल्याच्या मागील प्रवेशद्वाराने पळशी गावाचे भूषण असलेल्या विठ्ठल मंदिरात जायचे. हे मंदिर नदी काठावर बांधलेले असून उत्तम नक्षीकाम केलेले आहे. मंदिराला सुंदर असा नगारखाना असून पाषाणात बांधलेल्या या मंदिरावर अनेक शिल्पे व देव देवतांच्या मुर्ती कोरलेल्या असल्याने ते वैशिष्ट्यपुर्ण आहे. या मंदिराचा गाभारा आणि मंदिराचे शिखर हे विलक्षण प्रेक्षणीय आहे. मंदिरातील विठ्ठलाची मूर्ती ही राही व रुक्मिणीसह असून शाळीग्राम शिळेचे बनवलेली आहे. या मंदिराला देखील चहुबाजूंनी तटबंदी असून चारही कोपऱ्यात छोटे बुरुंज वजा बांधकाम केलेले आढळते. हे मंदिर अंदाजे २५० वर्षापूर्वीचे असून ते १८ व्या शतकात येथील रामराव अप्पाजी पळशीकर यांनी बांधले असे सांगतात.

पर्यटनाची आवड असणाऱ्या कुटूंबाने टाकळी ढोकेश्वर येथील लेणी, जामगावच्या भव्य भुईकोट आणि पळशी गावचे आकर्षण असणारा वाडा व विठ्ठल मंदिर अशी एक दिवसाची मस्त सहल नक्की करावी.

एक विनंती : कृपया पर्यटन करताना पाऊलखुणा शिवाय मागे काही ठेऊ नका. आठवणी शिवाय काही नेऊ नका. या ऐतिहासिक वास्तू ही आपली संपत्ती आहे. कृपया त्यांना जपा.

कु.माने संचिता गोरक्ष
एफ.वाय.बी.एस्सी.

पारनेर तालुक्यातील स्वातंत्र्यसैनिक - सेनापती बापट

सेनापती बापट उर्फ पांडुरंग महादेव बापट हे भारतीय क्रांतिकारक स्वातंत्र्यसैनिक होते. त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे त्यांना सेनापती असे संबोधनण्यात येऊ लागले. त्यांचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर या तालुक्याच्या ठिकाणी १२ नोव्हेंबर १८८० रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव महादेव व त्यांच्या आईचे नाव हे गंगाबाई होते.

शिक्षण –

सेनापती बापट यांचे प्राथमिक शिक्षण हे पारनेर मध्येच झाले. त्यांनी अहमदनगरला मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण केल्यानंतर त्यांना संस्कृतची 'जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ती' मिळाली. त्यानंतर त्यांनी माध्यमिक व बी.ए. पर्यंतचे उच्च शिक्षण हे पुणे येथे घेतले. सेनापती बापट हे १९०३ साली बी.ए. ची परिक्षा उत्तर्णी झाल्यावर त्यांनी पुढील शिक्षण हे इंग्लंड येथे घेतले व त्यासाठी त्यांना मुंबई विद्यापिठाची शिष्यवृत्ती पण मिळाली. इंग्लंडमध्ये त्यांनी एडिंबरो येथे इंजिनीयरिंग कॉलेजला प्रवेश घेतला. सेनापती बापट हे पारनेर मधील गणेशखिंड येथील गणपती मंदिरात राहत असत. या मंदिरापासुन सेनापती बापटांचे पारनेर शहरातील मूळ घर या दरम्यान मोठा भुयारी मार्ग आहे. या मार्गाची सध्या पडझड झाली आहे. त्यांचे पारनेर मधील घर सेनापती बापट स्मारक म्हणून ओळखले जाते.

स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान –

स्वातंत्र्यलढ्यातील सेनापती बापट यांचे योगदान फार मोलाचे आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी गुप्तपणे बॉम्ब तयार करण्याची कला शिकुन घेतली. त्यानंतर त्यांनी सेनापती बापट व हेमचंद्र दास यांना ही कला शिकून घेण्यासाठी पॅरिसला पाठवले. सेनापती बापट यांनी जरी बॉम्ब बनवण्याची कला शिकून घेतली होती तरी त्यांनी बनवलेल्या बॉम्बमुळे एकही बळी गेला नव्हता, ते फक्त त्यांनी त्यांच्या कार्याकडे लक्ष वेधण्यास केलेला एक प्रयत्न होता. मात्र तरीही त्यांच्यावर अलीपुर बॉम्ब खटल्यात सहभागी असल्याचा आरोप होता. इ.स.१९२१ पर्यंत त्यांनी पारनेर मध्येच शिक्षक म्हणून काम केले.

सेनापती बापट हे थोर समाजसेवक पण होते. ते पहाटे उठल्याबरोबर गावचे रस्ते झाडणे व शौचालय साफ करणे असे समाजसेवेचे व्रत त्यांनी जन्मभर निभावले. त्यांनी इ.स. १९२१ ते १९२४ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील मुळशी पेटा येथील धरणग्रस्त शेतकऱ्यांना जमीन मिळवण्यासाठी सत्याग्रहाचे आंदोलन चालवले. याच आंदोलनादरम्यान उत्तम नेतृत्वामुळे त्यांना 'सेनापती' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या आंदोलना दरम्यान त्यांना तीन वेळा कारावासाची शिक्षा देण्यात आली. यातूनही न डगमगता त्यांनी आपले कार्य सुरुच ठेवले व शेवटी ब्रिटीश सरकारने त्यांना सात वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा दिली.

संस्थानातल्या प्रजाजनांच्या हक्कांकरीता चालु असलेल्या आंदोलनात भाग घेऊन त्यांनी संस्थानाच्या प्रवेशबंद्या मोडीत काढल्या व त्यासाठी त्यांनी कारावासही भोगला. स्वातंत्र्योत्तर काळातही भाववाढ विरोधी आंदोलन, गोवामुक्ती आंदोलन, संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन इ. आंदोलनामध्ये त्यांनी सक्रीयपणे सहभाग घेतला. नोव्हेंबर १९१४ मध्ये सेनापती बापटांना मुलगा झाला. त्याच्या बारश्याच्या निमित्ताने बापटांनी पहिले भोजन हरिजनांना दिले. यातुन ते जातीवादाचे प्रखर विरोधक असल्याचे दिसुन येते. सेनापती बापट यांनी लोकमान्य टिळक यांच्या इंग्रजी वृत्तपत्रात व दैनिक मराठा मध्येही नोकरी केली आहे. दैनिक मराठा सोडल्यानंतर ते लोक-संग्रह नावाच्या दैनिकात राजकारणावर लेख लिहू लागले. त्याचबरोबर डॉ.श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या ज्ञानकोशाचे कामही ते बघत असत. बापटांच्या पत्नीचे ४ ऑगस्ट १९२० रोजी निधन झाले. त्यानंतर सेनापती बापट मुंबईत झाडूवाल्यांचे नेतृत्व करु लागले. त्यासाठी त्यांनी मुंबईच्या 'संदेश' नावाच्या वृत्तपत्रात एक मोठे निवेदन दिले. 'झाडू-कामगार मित्र-मंडळ' नावाची संस्था त्यांनी स्थापन केली. सप्टेंबर १९२९ मध्ये, झाडूवाल्यांशी मानवतेने वागण्याचा पुकारा करीत बापटांनी गळ्यात पेटी लटकावून भजन करीत शहराच्या चौपाटीपर्यंत मोर्चा काढला. शेवटी त्यांनी पुकारलेल्या संपाची यशस्वी सांगता झाली व त्यांचे कार्य फलित झाले.

अंदमानमध्ये जन्मठेपेची शिक्षा भोगत असताना इंद्रभुषण सेन यांनी आत्महत्या केली होती, उल्हासकर दत्त हे यातना सहन करताना वेडे झाले होते. हे पाहून सेनापती बापट यांनी काळ्या पाण्याची जन्मठेप भोगत असलेल्या कैद्यांच्या सुटकेसाठी डॉ.नारायण दामोदर सावरकर यांच्यासह एक सह्यांची मोहीम चालवली. त्यासाठी ते घरोघर फिरत, लेख लिहीत, सभा घेत. या प्रचारासाठी बापटांनी 'राजबंदी मुक्ती मंडळ' स्थापन केले होते. १५ ऑगस्ट १९४७ साली पुण्यामध्ये ध्वजारोहण सेनापती बापट यांच्या हस्ते झाले. पुण्यातील एका सार्वजनिक रस्त्याला त्यांचे नाव देण्यात आले. अशा या थोर नेत्याची प्राणज्योत ही २८ नोव्हेंबर १९६७ रोजी मालवली. त्यांनी दिलेल्या योगदानाबद्दल त्यांना विनम्र अभिवादन ....

सोमवंशी ऋषिकेश अभिवादन
टी.वाय.बी.ए.

तमाशा सम्राट - चंद्रकांत ढवळपुरीकर

वगनाट्याचा अनभिषिक्त 'खलनायक' सम्राट अर्थातच 'मास्टर' चंद्रकांतभाऊ जाधव ढवळपुरीकर रंगमंचावरील पडदा हळुच बाजुला सरकतो. हलगी आणि ढोलकी कडाडायला सुरुवात होते.

''या नाचात रंगनी गणुबाहो ...
गौरीच्या हारकी या नाचात रंगणी...''

हळुहळु नांदी गाणाऱ्याचा स्वर आर्त होतो.
नटरंग देवतेच्या आळवणीसाठी तो म्हणतोय,

''रशिक होवु दे, रंग चढु दे
गंध असा खेळाला ...
साता जन्माची देवा पुण्याई
लागु दे आज पणाला ...
हात जोडतो, आज आम्हाला
देवा ! तुझा दे संग ...''

गणही संपतो गिरकी घेत, मानेला हळुच झटका देत गवळणी रंगमंच्यावर येतात.

''बाजार मोठा लवकर गाठा
मथुरेच्या हाटा...
निघा निघा गं ...''

गवळणी आणि श्रीकृष्णाच्या खोडकर रासलीला हळूहळू रंगत आणायला सुरुवात करतात. तोच,

'नखं लागेल बेतानं खुंडा
केशरी चुना अन् कात केवडा
लई दिसानं रंगल् विडा
व्हटाची लाली टिपुणी घ्याया मुखडा
असा फिरवा पिकल्या पानाचा देठ की हो हिरवा...'

या सारख्या वेड लावणाऱ्या 'लावण्यांची' आणि 'त्या' सादर करणाऱ्या 'लावण्यवतीची' अदा श्रोत्यांना मोहवून टाकायची.

पण, गवळण संपली, रंगबाजी संपली तरीही एक सुध्दा रसिक जागा सोडत नाही. उलट पहिल्यापेक्षा अधिक उत्कंठतेने, आतुरतेने तो वाट पाहतोय, कशाची ? वगनाट्याची !

वगनाट्याची नांदी झाल्यावर स्टेजवर काही काळ अंधार पसरतो. पुन्हा या अंधारातून रंगीबेरंगी उजेडात अन् वाद्यांच्या झगमगाटात आगमन होते एका खलनायकाचे ! उंचपुरी देहयष्टी, धोतर, कोट आणि शिरावर रुबाबदार कोल्हापुरी फेटा घातलेला नट आपल्या भेदक नजरेने प्रेक्षकांवर नजर भिरकावतो. तोच प्रेक्षकांमधुन कुणीतरी उठुन जोराने आवाज देतो, अरे ! हेच ते मास्टर वगसम्राट चंद्रकांत ढवळपुरीकर. इतक्या वेळ सूरु असलेल्या गवगवळणीत न दिसलेल्या या खलनायकाच्या आगमनाने प्रेक्षकांनी शेले उडवुन, टाळ्या व शिट्ट्या वाजवल्या नाही तर नवलचं !

आत्ताचे वगसम्राट चंद्रकांत ढवळपुरीकर तर पुर्वाश्रमीचे चंद्रभान. यांचा जन्म पारनेर तालुक्यातील ढवळपुरी या अतिशय दुर्गम गावी २३ जुलै १९३२ रोजी झाला. वडील शिवराम जाधव यांची परिस्थिती अत्यंत गरीबीची. घरात अठराविश्व दारीद्रय. गरीबीत जन्मलेला पण चंद्राप्रमाणे तेजस्वी रुपाचा म्हणून घरच्यांनी लाडाने नाव ठेवले 'चंद्रभान' ! परंतु पुढे चंद्रभान या नावाचे स्वकतृत्वाने 'चंद्रकांत ढवळपुरीकर' या नावात रुपांतर झाले.

घरी पाचवीला पुजलेली गरीबी. तरीही या परिस्थितीत चंद्रभानने शाळा शिकावी, शिकून सवरुन मोठं व्हावं ही आईची भाबडी इच्छा. परंतु भावडांत मोठा असल्याने संसाराचा गाडा चालवण्यासाठी चंद्रभानने आपल्या परंपरागत 'गोंधळी' कामात असावे ही वडील शिवराम जाधवांची अपेक्षा. या परिस्थितीत जेमतेम तिसरी इयत्तेपर्यंत शिकलेल्या चंद्रभानच्या गळ्यात लहानपणीच 'संबळ' पडली, आणि चंद्रभानचा 'चंदु गोंधळी' झाला.

याच दरम्यान त्या काळी 'श्री विष्णु बांगर बेन्हेकर सह देवीदास रांधेकर' या नावाने तमाशाचा फड चालवणाऱ्या देवीदास रांधेकर यांनी चंद्रक़ांतला वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षी आपल्या तमाशा फडात 'बिगारी' म्हणून कामाला घेतले.

देवीदास रांधेकर हे चंद्रभानचे मामा. तमाशा पाहण्यासाठी मोठी आवड, मात्र अंगात कला नाही. त्यातच घरची परिस्थिती गरीबीची अन् दुसरीकडे मामाचा धाक. त्यामुळे चंद्रभानला बळजबरीने, इच्छा नसतानाही सतत आठ वर्ष बिगाऱ्याचे काम करावे लागले. हे काम करत असतानाच चंद्रभानने नृत्यकला आत्मसात केली. मामाच्या तमाशा फडाला रामराम ठोकुन पुढे कै.बाबुराव कवठेकर सह सावळेरामबुवा औरंगपूरकर या तमाशात तीन वर्ष 'नाच्या' म्हणुन काम केले. नृत्यनिपुण म्हणुन प्रेक्षकांची वाहवा मिळवल्यानंतर जगताप पाटील पिंपळेकर या फडामध्ये दोन वर्ष तमाशा वगनाट्यातून नायकाच्या भुमिका केल्या. या भुमिकाही खूप गाजल्या.

नाच्या म्हणुन ख्याती मिळालेल्या चंद्रभानला या फडातही चैन पडली नाही. म्हणुन 'तुकाराम खेडकर सह विठ्ठल कवठेकर' या तमाशा फडामध्ये चंद्रभान खलनायक म्हणून उदयाला आले. या फडातच चंद्रभानचा 'चंद्रकांत' झाला. चंद्रभान हे नाव उच्चारायला अवघड म्हणुन कै.तुकाराम खेडकर हे चंद्रभानला 'चंद्रकांत' नावाने संबोधू लागले. आणि पुढे या 'चंद्रकांत' नावाचे एक वादळ महाराष्ट्रात वगनाट्याच्या माध्यमातून घोंगावु लागले. या नावाने एक इतिहास घडवला. चंद्रकांत या राजबिंड्या तेजस्वी कलाकाराला उभ्या महाराष्ट्रातील प्रेक्षकवर्ग ओळखु लागला.

चंद्रकांतने, गणपतराव सविंदनेकर यांना गुरु मानुन त्यांच्याच आश्रयाखाली 'चंद्रकांत ढवळपुरीकर सह दत्ता महाडिक पुणेकर' या तमाशा मंडळाची सन १९६४ साली स्थापना केली. मोठ्या दिमाखाने वैभवशाली तमाशाफड सुरु झाला. तमाशा माध्यमातुन धार्मिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, पौराणिक वगनाट्य सादर करुन महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनात मानाचे स्थान निर्माण केले. 'संत तुकाराम' हे त्यांचे गाजलेले वगनाट्य. ज्ञानेश्वर माऊलींनी चालवलेली भिंत हा प्रसंग तर अगदी हुबेहुब सादर करुन ढवळपुरीकरांनी आपला तमाशा प्रसिध्दीझोतात आणला. चंद्रकांत ढवळुपरीकर तमाशात खलनायकाची भुमिका पार पाडत. तर दत्ता महाडीक विदुषकाची. ही जोडी महाराष्ट्रभर प्रसिध्द झाली. त्यांच्या तमाशाला दिवसेंदिवस नावलौकिक मिळत असतानाच अचानक चंद्राला खळे पडावे, दृष्ट लागावी तसे १९८२ साली दत्ता महाडीकांनी वेगळी चुल मांडण्याचा विचार केला आणि ही अतुट भागीदारी तुटली. शेवटी केवळ 'चंद्रकांत ढवळपुरीकर' हे नाव तमाशा फलकावर राहिले.

तमाशाचा फड आणि सर्कस चालवणे जवळपास सारखेच. दत्ता महाडीक आणि चंद्रकांत ढवळपुरीकर ही जोडी फुटल्यानंतर फडाला तशी अवकळाच आली. आर्थिक बोजा वाढतच गेला. आर्थिक मदतीसाठी शासनाचे दरवाजे झिजवुनही पदरी निराशाच पडली. तरी अशा परिस्थितीतही चंद्रकांत ढवळपुरीकर यांनी आपल्या कलेशी कधी प्रतारणा होवु दिली नाही. ग्रामीण भागातील जत्रा-यात्रांच्या हंगामात, आठवडे बाजारात त्यांनी कला सादर केली. त्यांनी कलेवर अन्याय होवु दिला नाही. तसेच स्वत:ची अप्रतिष्ठाही होवु दिली नाही. वगनाटयात ते मास्टर होते. म्हणुन त्यांना 'मास्टर' या नावाने संबोधले जाते. केवळ संसाराचा गाडा चालवण्यासाठी चंद्रकांत ढवळपुरीकर यांनी कोवळ्या वयातच तमाशा फडात प्रवेश केला आणि पुन्हा परत मागे वळुन पाहिलेच नाही. कधी नायक तर कधी खलनायक अशा दुहेरी भुमिकेंमधुन यशाचे एक एक शिखर पादाक्रांत करुन ढवळपुरी या गावाचे नाव 'जगाच्या नकाशात अजरामर करुन ठेवणाऱ्या चंद्रकांत ढवळपुरीकर यांना गावातील लोक आदराने 'भाऊ' म्हणतात. भाऊंचेही गावावर विशेष प्रेम होते. गावातील जत्रा असणाऱ्या दिवशी भाऊ राज्यात कुठेही असले तरी ढवळपुरीला आपले तमाशा मंडळ घेवुन येणार म्हणजे येणारचं.

आपल्याला पुत्रप्राप्ती व्हावी यासाठी दुर्गादेवीला भाऊंनी नवस केला. पुत्रप्राप्तीनंतर भाऊंनी नवस बोलल्याप्रमाणे सलग ५ वर्ष एकही रुपयाचे मानधन न घेता आपला तमाशा गावातील दुर्गादेवी यात्राउत्सवात सादर केला.

दिलखुलास मास्टरांच्या कार्याचा दरवळ सरकार दरबारी पोहचला नाही तर नवलच. राज्य शासनाचा 'महाराष्ट्र भूषण', इराण सरकारचा 'साहित्य भूषण' पुरस्कार भाऊंना सन्मानाने प्रदान करण्यात आले. शिवाय पवळा पुरस्कार, अभिनय सम्राट पुरस्कार, लोकशाहीर पठ्ठे बापुराव पुरस्कार, तमाशा महोत्सव पुरस्कार, महाराष्ट्र शासन कला गौरव पुरस्कार तसेच इतर अनेक अगणित पुरस्कारांची यादीच अपुरी पडावी, इतके सन्मान त्यांच्या पदरी जमा आहेत.

कु.वाघ सोनाली पोपट
टी.वाय.बी.एस्सी.

पारनेर तालुक्यातील आदर्श भुषण - श्री. सिताराम (अण्णा) खिलारी सर

भरकटलेल्या नौकेला योग्य दिशा
दाखविणाऱ्या दिपस्तंभासारखं
तुमच बहुमोल मार्गदर्शन ...
तुम्ही दाखविलेल्या विकासाच्या मार्गावरच
मार्गक्रमण करतोय आम्ही.
जीवनात येणाऱ्या असंख्य अडचणींवर
तुम्ही दिलेल्या तोडग्यांनी मात करनं
शिकलोय तुमच्याकडुनच...
तुम्ही दिलेल्या आत्मविश्वासाची ही शिदोरी
आयुष्यभर पुरेल,
म्हणुनच आज आम्ही निर्धास्त आहोत
तुमच्या 'सावलीत' ...
ईश्वराजवळ तुमच्या दिर्घायुष्याची
प्रार्थना आम्हा सर्वांकडून

स्वातंत्र्यानंतर ज्ञानगंगेचे पाझर खेड्यापाड्यांत पाझरले. त्यातुन ग्रामीण प्रजा व प्रतिमा यांचा फुलोरा फुलून आला. या खेड्यापाड्यातील माणसांनी जेथुन सुरुवात केली आणि ती जेथे जाऊन पोहोचली त्यात एक मोठ अतंर आहे. हे अंतर त्यांनी आपल्या प्रेरणेने आणि परिश्रमाने ओलांडले. आपल्या मातीने माखलेल्या तळहाताच्या रेषा त्यांनी बदलुन टाकल्या. आकाशाला फुले आणि जमिनीला सावली देणाऱ्या वृक्षाप्रमाणे या माणसांनी समाजाच्या विचाराला फुलोरा दिला आणि आपल्या कृतीने तळाच्या माणसांनी सुखाची सावली दिली.

श्री. सिताराम (अण्णा) खिलारी सर यांचा जन्म जुलै १९३६ ला टाकळी ढोकेश्वर येथे झाला. आईचे नाव चंद्रभागा व वडीलांचे नाव विठ्ठलराव होते. शेतकरी कुटुंबातच अण्णांचा जन्म झाला. चुलते रघुनाथराव (कारभारी) यांचे १९६२ साली निधन झाले. तेव्हा सितारामजींना जबाबदारी सांभाळावी लागली. अंगावरती कुरता आणि धोतर, भरदार मिशा, धारदार नाक, डोक्यात टोपी ऐटित चाल त्यांचे राहणीमान सरळ व साधे आहे.

वादळात दिवा लावला
कपाळी लावुन माती,
आव्हान बनले डोंगर
लढती... लढते निधडी छाती

अण्णांनी प्राथमिक शिक्षण टाकळी ढोकेश्वर येथे घेतले, तर अण्णासाहेब सोनावळे यांच्यामुळे रयत शिक्षण संस्थेच्या जनता विद्या मंदिर, कान्हुर पठार येथे माध्यमिक शिक्षण घेतले. त्यानंतर भाऊसाहेब फिरोदिया हायस्कुलमध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतले. तर महाविद्यालयीन शिक्षण नगर कॉलेजमध्ये घेतले.

मामांचे चिरंजीव कै.विठ्ठलराव शेळके यांचे मुळेच महाविद्यालयीन शिक्षण मिळाले असल्याची प्राजंल कबुली अण्णांनी दिली. चुलते रघुनाथराव यांची इच्छा वकील व्हावी अशीच होती. म्हणुन १९६१ मध्ये विधी महाविद्यालयात प्रवेश घेतला होता. तथापि पुणे येथे विधी महाविद्यालयात शिक्षण होत असतानाच मार्गदर्शक राजकीय गुरु, चुलते कै. काशिनाथ पाटील खिलारी निवडणुकीसाठी उभे राहिले. म्हणुन त्यांचे प्रचारासाठी पुण्याहुन पारनेरला आलो व पारनेरच्याच समाजकारणात रमलो असल्याचे अण्णा आवर्जुन सांगतात.

राष्ट्रपती पदक विजेते गणपतराव खिलारी गुरुजी यांच्या प्रेरणेने आणि सल्ल्याने वकिली शिकायला गेलेले सितारामजी टाकळी ढोकेश्वरला अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाच्या शाळेत शिक्षक पदावर रुजु झाले.

एक उत्तम शिक्षक आणि कुशल प्रशासक हा सितारामजींच्या व्यक्तीमत्वाचा महत्वाचा पैलु आहे. 'वृक्ष जसा जमिनीला सावली आणि आकाशाला फुले देतो. त्याप्रमाणे सितारामजींनी विद्यार्थ्यांना मायेची सावली दिली आणि टाकळी ढोकेश्वर परिसराला विचारांची फुले दिली. शिक्षक आणि पालक, शिक्षणमंडळ अशा अनेक घटकांमध्ये त्यांनी एक सुमेळ साधला. नुसता कागद हवेत मिरकावला तर तो पुरेसा दुर जाणार नाही. पण कागदाचा बाण केला तर तो लक्ष्यवेध करतो. त्याप्रमाणे मुख्याध्यापक सिताराम खिलारी यांनी शाळेला दिशा व गती दिली. विद्यार्थ्यांच्या व आजच्या काळाच्या गरजा ओळखुन अनेक शैक्षणिक उपक्रम राबविले. विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रप्रेम जागृत केले. विद्यार्थ्यांना सक्षम बनवले. विद्यार्थ्यांमध्ये सामर्थ्य निर्माण केले.

एलबर्ट हब्बार्डच्या मते ''कणभर प्रामाणिकपणा हा मणभर हुशारीपेक्षा मोठा असतो'' हा विचार अण्णांच्या जीवनाचा मूलमंत्र वाटतो.

निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनासी आधारू ।।
अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ।।

जगताप आरती बाळासाहेब
एस.वाय.बी.कॉम.

पारनेर तालुक्यातील पर्यावरण व सेंद्रीय शेती

गेल्या काही वर्षात शेती व्यवसासात झपाट्याने प्रगती झाली. आधुनिक तंत्रज्ञान शेतीत आले, त्याबरोबरच रासायनिक खते, औषधे व कीटकनाशकेही आली. पण रासायनिक खते व औषधांच्या अतिवापरामुळे माणसाच्या आणि जमिनीच्या आरोग्यास अनेक धोके निर्माण झाले. जमिनी कडक व नापक झाल्या. शेतकऱ्याचा मित्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गांडूळाच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला. नव्याने निर्माण झालेल्या या प्रश्नांचे उत्तर तिखोल गावातील ५० शेतकऱ्यांच्या गटाने शोधले. ते उत्तर म्हणजे सेंद्रीय शेती.

पारनेर तालुक्यातील सर्व कृषीमित्रांनी एकत्र येऊन आत्मा कृषी विभाग व बायोसर्ट, इंदौर यांच्या संयुक्त विद्यमाने राळेगणसिध्दी येथे सेंद्रीय शेती कार्यशाळा आयोजित केली होती. पद्मभूषण मा.अण्णासाहेब हजारे यांच्या मार्गदर्शनाने प्रेरित होऊन गावात हा विषय मांडला. सुरुवातीला या उपक्रमाकडे लोकांनी दुर्लक्ष केले. पण, १२ गुंठ्यात १२ प्रकारच्या भाजीपाल्याचा यशस्वी प्रयोग केल्यानंतर काही शेतकऱ्यांची उत्सुकता वाढली आणि सेंद्रीय शेती ची तत्वे मान्य करणारा ५० शेतकऱ्यांचा 'श्री ढोकेश्वर सेंद्रीय शेती गट, तिखोल' स्थापन झाला. 'राष्ट्रीय शाश्वत शेती योजनेअंतर्गत' या गटासाठी ६०% केंद्रशासन व ४०% राज्यशासन खर्च करते. प्रत्येकी एक एकर प्रमाणे सुमारे ५० एकर शेतीत गावकरी सेंद्रीय पिके घेतात. या गटापासून प्रेरणा घेऊन अजून ७० शेतकऱ्यांनी 'श्री खंडेश्वर सेंद्रीय शेती गट' स्थापन केला. याप्रमाणे गावात आता १२० कुटुंबे सेंद्रीय शेती करतात. प्रत्येक शेतकऱ्याकडे किमान १ गावरान गाय असून गोमुत्र व वनस्पतींचा वापर करुन शेतकरी बुरशीनाशक व कीटकनाशक बनवतात. तसेच सर्व शेतकरी शेणखत व काडीकचरा, पालापाचोळा, शेण यापासून बनवलेले 'बायोडायनॅमिक खत' वापरतात.

गटातील सर्व शेतकऱ्यांनी ७×३×३ इतक्या मापाचे गांडूळखत युनिट तयार करुन, घरच्या घरी गांडूळखत तयार केले आहे. गरजेनुसार शेतकरी त्याचाही वापर करतात.

कीड नियंत्रणासाठी शेतकरी घरच्या घरी बनवलेले जीवांमृत, दशपर्णी अर्क, इको-लाईट ट्रॅप, कामगंध सापळे वापरतात. जमिनीमध्ये तागासारखी हिरवळीची खते जमिनीत गाडून जमिनीची सुपीकता वाढवण्याचा प्रयोगही अनेक शेतकऱ्यांनी केला. यामुळे जमिनीचा सेंद्रीय कर्बही वाढल्याचे निदर्शनास आले. सर्व शेतकऱ्यांनी आपापल्या जमिनीचे माती परिक्षण करुन घेतले आहे.

सेंद्रीय शेतीच्या माध्यमातून तिखोलमधला शेतकरी कमी खर्चात जास्त व दर्जेदार उत्पादन घेऊ लागला. या प्रयोगामुळे अनेक बाजारपेठांत सेद्रीय व विषमुक्त शेतमाल उपलब्ध झाला. हा उपक्रम पाहण्यासाठी डॉ.रेड्डीज फाऊंडेशन, हैद्राबाद चे सी.ई.ओ. यांनी आवर्जुन भेट दिली व गटाचे तसेच गावाचे विशेष कौतुक केले. पारनेर तालुक्यातील तिखोल या छोट्याशा गावाने घालून दिलेला हा आदर्श पाहून महाराष्ट्र भरातील नव्हे तर देशभरातील शेतकऱ्यांनी हा उपक्रम राबवावा हीच अपेक्षा.

ठाणगे अजित रावसाहेब
टी.वाय.बी.एस्सी. (रसायनशास्त्र)

वडगाव दर्या

अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यात वडगाव दर्या या ठिकाणी दर्याबाई व वेल्हाबाई या दोन्ही बहिणींचे देवीचे मंदिर सुप्रसिध्द आहे. कान्हूर पठार जवळ हे गांव वसलेले आहे. नगर-कल्याण रोडवर टाकळी ढोकेश्वर जवळ वाफारेवाडी फाट्यापासून या तीर्थीच्या ठिकाणी पोहचता येते.

श्री क्षेत्र वडगांव दर्या हा एक रमणीय परिसर असुन तो वृक्ष वल्लरींनी वेढलेल्या निसर्ग रम्य एका दरीत वसलेला आहे. वडगांव येथील देवीचे देवालय हे डोगराच्या कपारीत आहे. दोन्ही देवींच्या मुर्ती या प्राचीन व स्वयंभू आहेत. असे तेथील देवीचे पुजारी सर्वश्री मधुकर व दत्तात्रय बळवंत कांबळे गुरुजी यांनी सांगितले.

दाट झाडीत खाली दरीत देवीच्या मंदिरात जाण्यासाठी शंभर सव्वाशे पायरी उतरुन जावे लागते. पायरी उतरतांना परिसरातील माकडांची टोळी भक्तांजवळ प्रसाद ग्रहण करण्याकरीता येतात त्यांना फुटाणे, शेंगादाणे, केळी, कांदे आणि फळे घेऊन जातात. माकडांपासून सावध राहणे

आवश्यक असते कारण तुमच्या हातातील वस्तु माकडे ओढण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे हातांना इजा होतात. लहान मोठ्या माकडांच्या चित्कारांचा आवाज परिसरात घुमत असतो.

पायरी उतरुन खाली आल्यानंतर उजवीकडे डोंगर कपारीत दर्याबाई व वेल्हाबाई यांची कळस विरहित शेजारी शेजारी मंदिरे आहेत. दर्याबाई व वेल्हाबाई यांच्या मंदिरासमोर होम पेटवण्यासाठी जागा आहे. मंदिराजवळ डोंगर कपारीतुन वाहणारे झुळझुळ पाण्यात भाविक चिंब होतात. पावसाळ्यात डोंगर वरुन वाहणारे पाणी स्वप्न पाहवे इतके सुंदर आहे. पावसाळ्यात डोंगर कपारीतुन अखंड पाणी झिरपत असते मंदिरासमोर भले मोठे पटांगण व शेजारी प्रशस्त पडवी विश्रांती करीता देवस्थानने बांधली आहे. डाव्या बाजुला एक कुंड असुन ते शक्ती तीर्थ आहे. स्नान कुंडात स्नान केल्याने खरुज नायटा सारखी त्वचेचे विकार दूर होतात अशी देवीची ख्यातील आहे. देवीच्या मंदिरास दरवाजे नव्हते. परंतु माकडांच्या उपद्रव टाळण्याकरीता आता तेथे लाकडी दरवाजे आहेत.

आता मंदिरात प्रवेश करताच दर्याबाई व वेल्हाबाई देवीच्या तांदळाकृती स्वयंभू मुर्ती आहेत. देवीच्या मंदिरात शंकराची पिंड आहे. मंदिरात सदैव पाणी झिरपत असते. तेथे पाणी साचवण्यासाठी मोठा ड्रम ठेवला आहे. जो नेहमीच भरुन वाहत असतो. दर्याबाईच्या शेजारी वेल्हाबाई मंदिरात जाण्यासाठी छोटा दरवाजा आहे. तेथुन वाकुन जावे लागते. दोन्ही देवी बहिणी असुन मोठ्या बहिणीने दर्या बाईने कोपराने तो दरवाजा निर्माण केला आहे. अशी ख्याती आहे. मंदिराच्या डावीकडे भैरवनाथाचे मंदिर आहे. तेथे लवणस्तंभाचे प्रचंड उभे रांजण निसर्गाने तयार केले आहे.

या देवस्थानाचे एक कुतूहल व विशेष म्हणजे दरीच्या वरील भागात एक मोठे शेत दिसते. ही शेती गावकरी सहभागाने व देवीच्या भक्तीने करतात. या शेतातील उत्पन्न देवीला व तेथील वास्तव्य करणाऱ्या वानर सेने करीता आहे. सर्व भाग हा गावकरी आनंदाने व भक्तीने या शेतीची मशागत करत होते. सर्व गावकरी समुहाने शेती करतात. तसेच कामात कुचराई करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या शेतीची मशागत न करता नासाडी ही वानरसेना करते अशी ख्याती आहे. ही वानरसेना चांगलीच माणसाळलेली आहे. गावात लग्न व अन्य धार्मिक कार्यात या वानरसेनेतील प्रमुख पंगत बसवली जात होती. आता तशी पध्दत नाही. तसेच लग्न किंवा अन्य धार्मिक कार्यात वानरसेनेतील प्रमुख वानराला मानाचा फेटा मुंडासे बांधण्याचा रिवाज आहे. वानरसेनेला बांधलेला फेटा नंतर हे वानर तुकडे तुकडे करुन आपल्या वानर बांधवात वाटून घेतात. या परिसरात आता असे रिवाज मानत पण नाही आणि करत पण नाही. या परिसरात सिताफळ, चिंच, जांभळ, करंजी, आंबा, बाभुळ, वड, पिंपळ आदि झाडांचा समावेश आहे. हा परिसर निसर्गाने नटलेला आहे. धबधब्याजवळ एक भुयार तयार झाले आहे. या भुयारात एक किलोमीटर पर्यंत सर्व प्राणी संचार करतात. प्रमुख वानरे इथे संचार करतात.

१९५८ मध्ये हे भुयार दगड मातीने बुजले गेले आहे. या भुयारात अद्याप १५० फुटापर्यंत गुहा आहे.

नवरात्रात दहा दिवसाचा उत्सव असतो. तसेच माघ शुध्द पौर्णिमेस मोठी यात्रा भरते. या यात्रेच्या दिवसीचा आदिपासुन दोन दिवस होम पेटवला जातो. म्हणून ही यात्रा खुप मोठी यात्रा असते. कारण या यात्रेत जगापेक्षा वेगळच पहायला भेटते. वडगांव दर्या येथील शुक्ल यजुवैदीय शाखेचे ब्राह्मण मधुकर व दत्तात्रय कांबळे गुरुजी यांच्याकडे देवीची पुजा अभिषेक आदि धार्मिक कार्यक्रमाची जबाबदारी पुर्वपरंपरेने चालत आलेली आहे. वडगाव दर्या याचे क्षेत्रफळ सुमारे ६६८.०० हेक्टर आहे.

कु.ठुबे प्रतिक्षा बाळू
एफ.वाय.बी.एस्सी.

पारनेर तालुक्यातील दुग्धव्यवसाय

शेतीपुरक व्यवसायामध्ये दुग्ध व्यवसाय हा पूर्वीपासूनच परंपरागत चालत आलेला महत्वाचा व्यवसाय आहे. दुग्ध व्यवसायासाठी प्रामुख्याने संकरीत गाई, देशी गाई, गावठी दुधाळ गाई आणि दुधाळ म्हशी पाळल्या जातात. प्रचलित पद्धतीने दुग्ध व्यवसाय करण्यापेक्षा आधुनिक तंत्राने व्यापारी दृष्ट्या हा व्यवसाय केला असता निश्चितपणे शाश्वत धंदा असून आर्थिकदृष्ट्या चांगला परवडतो व त्यात चांगली मिळकत होते.

आहार – आहारदृष्ट्या प्रत्येकाला प्रतिदिनी ३०० मिली दुधाची गरज भासते. वाढत्या लोकसंख्येला दुधाच उत्पादन वाढणं फारच गरजेचं आहे. आपल्याकडे गाईपासून ४५% तर म्हशीकडून ५०% दुध मिळते. पण यात सध्या तरी उलटे चित्र दिसू लागले. दुधामध्ये पाणी, कार्बोदके, स्निग्धांश ,क्षार, जीवनसत्व भरपूर प्रमाणात असल्यानं दुध हे पूर्णान्ना आहे. गाईच्या १ लिटर दूधातून ६०० किलो कॅलरीज मिळतात दुधापासून अनेकविध पदार्थ तयार करता येतात. अशा या फायदेशीर धंद्यासाठी काही आवश्यक बाबी असाव्या लागतात.

संगोपन – ओलीताखालचे १ हेक्टर कमीत कमी क्षेत्र असावे लागते किमान ५–१० दुभत्या गाई–म्हशी असाव्यात त्यांच्या संगोपनासाठी सर्व सोयी उपलब्ध असाव्यात. पिण्याचे पाणी, लाईट, वाहतुकीचा रस्ता, गोठा, नजीक पशुवैद्यकीय दवाखाना असाव्या या किमान बाबी दुग्ध व्यवसायासाठी आवश्यक आहेत.

दुधाळ गाई आणि म्हशी – फायदेशीर दुग्धव्यवसायासाठी दुधाळ गाईची आणि म्हशीची निवड करावी लागते. दुधाळ गायीची खास वैशिष्ट्ये असतात. या वैशिष्ट्यांच्या गाई खरेदी कराव्या दुग्धव्यवसायाच्या दृष्टिने एका वितात गाईने साधारणपणे ३६०० लिटर दुध दिलं पाहिजे म्हशीने २५०० लिटर दुध दिलं तर दुग्ध व्यवसाय फायदेशीर होतो. दुग्ध व्यवसायासाठी नेहमी दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या विताच्या गाई किंवा म्हशी निवडाव्या त्याच वय ३ ते ४ वर्षात असाव त्या वर्षाला एक वेत देणाऱ्या असाव्यात. निरोगी असाव्यात दुग्ध व्यवसायासाठी जर्सी, होल्सतीन, फ्रिजीयन, देवणी, गिर, सिंधी, थारपारकर या गाई पाळाव्यात तर दिल्ली, मुऱ्हा, पंढरपुरी, जाफराबादी या म्हशी पाळाव्यात.

आदर्श गोठा – गाई–म्हशीसाठीचा गोठा आदर्श असावा गाई–म्हशीची संख्या १६ पर्यंत असेल तर एकेरी पध्दतीचा गोण असाव्या. आणि १६ पेक्षा जास्त संख्या असेल तर दुहेरी गोठा असावा, तोंडाकडे तोंड अगर शेपटीकडे शेपटी आणि मध्ये दोन मीटर रुंदीचा रस्ता अशी रचना असावी तोंड खिडकीकडे असल्याने हवा मिळते. संसर्गजन्य रोग होण्याचा धोका नसतो. दुध काढणं सोयीच होतं. गोमुत्र वाहण्यासाठी शेपटीच्या दिशेनं नळी असावी गोठ्याची उंची १४ ते १५ फूट असावी. ८ फुट भिंत आणि ४ फूट खिडकी ठेवावी. गाई – म्हशीला १.५ ते १.७ मीटर लांब आणि १ ते १.२ मीटर रुंद अशी गोठ्यात जागा असावी.

दुधाळ गाईची निवड करताना कोणत्या गोष्टी विचारात घ्याव्यात.

१) दुधाळ गाईची निवड करताना तिचा बाह्यस्वरुप, दुधउत्पादन आणि प्रजनन क्षमता विचारात घ्यावी.

२) गाय विकत घेताना अगर निवडताना तिचे दुध २–३ वेळा वाढून उत्पादनाची खात्री करुन घ्यावी.

३) गाय विकत घेताना ती चालवून–फिरवून पहावी.

४) चारही सड सारख्या अंतरावर आणि सारख्या आकाराचे असावेत.

५) गाईच्या खुरांचा रंग काळा असावा. मुक्त संचार गोण पद्धतीतून चालना पूर्वी बंदिस्त गोठा होता. कोंडत्या हवेमुळे जनावरांच्या स्वास्थ्यावर परिणाम होत होता. परिणामी गार्यीना स्तनदाहासारखा आजार उद्भवायचा.

डोंगरे गणेश गोरख
टी.वाय.बी.कॉम.

पर्यटन विकासासाठी संधी

पारनेर तालुका अप्रगत, दुष्काळी, मागासलेला तालुका मानला जात असला तरी पर्यटकांसाठी पारनेर तालुका म्हणजे जणू नंदनवनच आहे. तालुक्यात पर्यटन विकासातही फार संधी आहे. तालुक्यात अनेक पौराणिक, ऐतिहासिक नैसर्गिक स्थळे आहेत. या स्थळांचा विकास केल्यास पारनेर विकासला निश्चितच गती मिळेल.

तालुक्यातील काही पर्यटनस्थळे ही विविध माध्यमांच्या मदतीने प्रगतीपथावर येत आहे. तर एकीकडे काही पर्यटन स्थळे काळाच्या पडद्याआड जात चालली आहे. या स्थळांचा विकास केल्यास तालुक्याच्या विकासाला निश्चितच गती मिळेल, त्यापैकी काही पर्यटनस्थळे पुढीलप्रमाणे श्री क्षेत्र कोरठण खंडोबा, महाराष्ट्रातील प्रती जेजुरी म्हणुन ओळखले जाणारे श्री क्षेत्र कोरठण खंडोबा हे देवस्थान समुद्रसपाटीपासून ९५२ मी. उंचीवर विस्तिर्ण पठारावर अनादीकालापासून विराजमान आहे.

श्री कोरठण खंडोबा देवस्थानला पर्यटनदृष्ट्या नयनरम्य असा निसर्ग लाभलेला आहे. मंदिराच्या पश्चिमेकडील बाजूस अर्धा किलोमीटर अंतरावर असणाऱ्या गारखिंडी घाट येथील दरीमध्ये पावसाळ्यात निर्माण होणारे अल्पायुषी धबधबे, हिरवागार शालु नेसल्याप्रमाणे डोंगर व दऱ्याखोऱ्यामध्ये आढळणारी विविधपूर्ण वनराई त्यामुळे हा परिसर खंडाळा घाटाची प्रतिकृतीच बनला आहे. पावसाळ्यात व हिवाळ्याच्या पूर्वार्धात येथे वाहणाऱ्या धुक्याच्या सरीमुळे हा परिसर जणू हरवुन गेल्यासारखा भासतो. म्हणुनच कोरठणला पारनेरचे महाबळेश्वर म्हणून संबोधले जाते.

सन १४९१ मध्ये पुरातन मंदिराचे बांधकाम केल्याचा शिलालेख येथे आजही आपणास पहावयास मिळतो. १९९१ नंतर येथे श्री क्षेत्र कोरठण खंडोबा देवस्थान पब्लिक ट्रस्टची स्थापना करुन ॲड. पांडुरंग गायकवाड या तरुणाने गावकऱ्यांच्या मदतीने देवस्थानचा कायापालट व जिर्णोध्दार करण्यास सुरुवात केली.

अलिकडील काळात शासनाने या ठिकाणाला पर्यटन क्षेत्र व तीर्थक्षेत्र म्हणून घोषीत करुन येणाऱ्या भाविक भक्तांसाठी निवासस्थान, स्वच्छतागृह, पाणीपुरवठा सभामंडप, आदी सुविधा विविध योजनेअंतर्गत करण्यात आल्या आहेत येथील पौष पौर्णिमेस होणाऱ्या यात्रेस सहा ते सात लाख भाविक गर्दी करतात. तसेच या मंदिरामध्ये विविध उत्सव कार्यक्रम सालाबादप्रमाणे होत असतात.

वर्षभरातुन या ठिकाणी मुक्कामी येणाऱ्या व जाणाऱ्या दिंड्यांचे नियोजन केले जाते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक महिन्याला पौर्णिम उत्सव, चंपाषष्टी महोत्सव अशा प्रकारच्या सर्व कार्यक्रमांची माहिती विविध वृत्तपत्रांमधून दिली जाते. त्याचप्रमाणे सन २००८ मध्ये कोरठणचा खंडेराया या चित्रपटाची निर्मिती करण्यात आली असून या चित्रपटाच्या व्ही.सी.डी. भाविकांना उपलब्ध करुन दिल्या जात आहेत. नगर न्युज व ई.टी.व्ही. मराठी इत्यादी चॅनलवर देवस्थान मधील विविध कार्यक्रमांचे नियोजन सांगितले जाते व दाखविले जाते. तसेच देवस्थानची स्वतंत्र बेवसाईट बनविण्याचे काम चालु आहे. अशाप्रकारे कोरठण खंडोबाचा महिमा विविध माध्यमांच्या मदतीने देशभर वाढत आहे.

निघोज – पारनेर मधील विकासाच्या उंबरठ्यावर पाऊल ठेवत असलेले अजून एक पर्यटन क्षेत्र म्हणजे निघोज. कुकडी नदीच्या काठावर वसलेले निघोज हे तेथे असणाऱ्या रांजणखळग्यांसाठी जगप्रसिध्द आहे. तसेच येथे असणारे मळगंगा मंदिर तेथील ज्वालामुखी खडक व रांजणखळगे यामुळे या क्षेत्राची 'गिनिज बुक' मध्ये नोंद झालेली आहे. निघोजचे वैशिष्ट्ये म्हणजे येथे मार्च महिन्यात होणारी मळगंगा देवीची यात्रा. या उत्सवात लाखो भाविकांच्या साक्षीने देवीची घागर बारवेतुन बाहेर येते. तिची भाविक मनोभावे पुजा करतात. मिरवणूक काढतात तसेच येथील देवस्थानाची स्वतंत्र वेबसाईट बनविण्यात आली आहे. अशा प्रकारे हे क्षेत्र पाहिल्यानंतर भाविकांना वेगळेच समाधान हे आनंद झाल्याशिवाय राहत नाही.

वडगाव दर्या – गावातील दर्याबाई आणि वेल्हाबाईचे मंदिर म्हणजे निसर्गाचा चमत्कार ! येथील मंदिरात कपारीमधून अमृत तुल्य पाण्याचा अखंड अभिषेक सुरु असतो. शिवाय या परिसरात अडिचशेच्यावर माणसाळलेली माकडे असल्यामुळे पपर्यटन व भक्तांचे मनोरंजन होते दरीतला हिरवागार बहर निसर्गाशी एकरुप व्हायला लागतो येथील जगप्रसिध्द लवणस्तंभ जगभरातील भूपृष्ठाचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांसाठी आकर्षण आहे. असे हे लवणस्तंभ जगात क्वचितच आढळतात. संयुक्त संस्थाने ग्रेट ब्रिटन,भारताचा उत्तर प्रदेश, अंदमान बेट व पारनेर तालुक्यातील दर्याबाई येथे आढळतात.

अशा प्रकारे जगाच्या पाठीवर स्वतंत्र अस्तित्व असलेली दर्याबाई वाहतुक प्रसार माध्यमांची मदत आणि इतर सुविधा अभावी आजही पर्यटकांच्या भेटीपासून उपेक्षित आहे. हा परिसर वृक्षलागवड करुन संवर्धन केल्यास तसेच सध्या असलेल्या तेथील माकडांमध्ये इतरही प्राणी, पक्षी सोडल्यास हे स्थळ सुंदर बनेल व अभ्यासकास आणि पर्यटकास उपयुक्त ठरेल. येथे वास्तव्यास असलेल्या माकडांसाठी उन्हाळ्यात पाणी आणि अन्न याची कायमस्वरुपी सोय होणे गरजेचे आहे.

टाकळी ढोकेश्वर – येथे पांडवकालीन लेणी बघण्यास मिळतात. अंजिठा वेरुळ मधील लेण्याप्रमाणे हे शिल्प सुंदर आहेत. ढोकेश्वराचे दर्शन प्राचिन काळाच्या सौंदर्याची अनुभूती देते जवळच असलेले मांडओहोळ धरण पर्यटकांसाठी रमणीय स्थळ आहे. शेजारील कर्जुले गावातील हरेश्वराचे दर्शन घेण्यास जावे.

पळशी – पळशी हे गाव पारनेर तालुक्यामध्ये उत्तरेला साधारण ४० कि.मी. आहे. या गावात विठ्ठल रखुमाईचे अप्रतिम दगडी कामाचे मंदिर आहे. या गावाला प्रति पंढरपूर या नावानेही ओळखले जाते. या मंदिराच्या बांधकामासाठी पुर्वी शके १६०० च्या सुमारास शिवाजी महाराजांनी जेव्हा दुसऱ्यांदा सुरत लुटली तेव्हा परतत असताना पळशी येथील जहागीरदाराकडे मंदिर व गावाला तटबंदी साठी धन दिले होते. याची साक्ष आजही या वास्तु देत आहेत. या मंदिरातील प्रवेशद्वारावर सर्व धर्म समभाव हा संदेश मुर्तीच्या मार्फत कोरलेला आहे. मंदिराच्या गाभाऱ्यात प्रवेश करताना तिनही बाजूने नऊ–नऊ पायऱ्या आहेत. त्या नवविधा भक्तिचे प्रतिक आहेत. तसेच अठरा पुराणांचे प्रतिक म्हणून ओळखले जाणारे अठरा खांब आहेत. मंदिराच्या आतील गाभाऱ्यात विठ्ठल रखुमाई तसेच संत तुकाराम व संत ज्ञानदेव यांच्या मुर्ती आहेत. व येथील एक वैशिष्ट्ये म्हणजे बाराही महिने चोविस तास अखंड वीणा चालू आहे. तसेच या गावातील जहागीरदाराच्या वाड्यात मराठी चित्रपट 'वास्तुपुरुष' हा बनविला आहे.

विविध धार्मिक आणि ऐतिहासिक स्थळे – पारनेर तालुक्यामध्ये पारनेर जवळील सिध्देश्वर मंदिर कामठवाडी गावातील मंदिरे, पुणेवाडीतील भैरवनाथाचे मंदिर, गणेशखिंडीतील पौराणिक असे गणेशाचे मंदिर, पिंपळनेर इत्यादी धार्मिक स्थळे आहेत. या सर्वांचा पर्यटनाच्या दृष्टीने विकास करता येईल.

तसेच जामगाव येथील महाराज माधवराव शिंदे यांचा तटबंदीने सज्ज वाडा, हंगे येथील शिवाजी महाराज यांचे गुप्तहेर नाईक यांचा वाडा, पळशी येथील होळकर राजांचे वाडे इत्यादी जतन करण्यायोग्य वास्तु अजूनही त्यांची अवस्था फार वाईट आहे. याचबरोबर तालुक्यात अनेक ठिकाणी ऐतिहासिक स्थळे आहेत. त्याही जतन करणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे वाहतुकीच्या सोयी, स्वत:ची स्वतंत्र वेबसाईट आणि प्रसारमाध्यमांच्या मदतीने योग्य नियेजनच केल्यास पर्यटन क्षेंत्राचा विकास निश्चित होईल. आणि पर्यटन जगात पारनेरचे नाव सुवर्ण अक्षरांनी कोरले जाईल.

कु.नवले प्रतिक्षा बाबासाहेब
एफ.वाय.बी.एस्सी.

जामगांवचा राजवाडा

पारनेर या तालुक्याच्या ठिकाणी शहर आणि खंडे असे दुहेरी चित्र पहावयाला मिळते. शहरातील माणसांचा औपचारिकपणा साधणारी प्रवृत्ती येथे आहे. येथील देवालयामुळे पारनेर तालुक्याचे हे एक श्रध्दास्थान म्हणुन महात्म्य पावले आहे. गावातील देवालये, मणिकर्णिकेच्या काठावरील देवालये व गावाबाहेरील दऱ्याखोऱ्यातील देवालये व देवालयाभोवतालच्या निसर्गरम्य परिसरामुळे येथे सौख्य व शांती नांदत असल्याचा प्रत्यय येतो.

''अलिजाबहादुर श्रीमंत महादजी शिंदे यांचा जामगावचा वाडा''

पेशवेकाळ हा महाराजांच्या इतिहासातील पराक्रमाचा व समृध्दीचा काळ इतिहासात सुवर्णकाळ म्हणुन ओळखला जातो. या काळातील काही मातब्बर सरदार घराण्याच्या वास्तु आजही आपल्या उरल्या सुरल्या वैभवाच्या खुणा जपत इतिहासाच्या साक्षीदार म्हणुन उभ्या आहेत. पेशवाईची कारकिर्द जेमतेम शंभर वर्षाची पहिल्या बाजीराव पेशव्यापासुन ते दुसऱ्या बाजीरावपर्यंत सर्वच पेशव्यांनी कुशल कारागिरांना राजाश्रमय दिला होता. पेशवाईत त्या कलेचा कस लागला होता. पेशवाईत सरदारांकडून सामान्य स्थानिक रहिवाश्यांनी आपापल्या कुवतीनुसार वास्तु बांधल्या आणि त्यातुन 'पेशवाई वास्तु कला' नावाची स्वतंत्र शैली निर्माण झाली. पुण्याबाहेर ही अनेक सरदारांच्या वाड्यांची बांधकमे याच पध्दतीने झाली. त्यापैकी काही वास्तु आजही २०० – २५० वर्षापासुन तग धरुन उभ्या आहेत. महाराठ्यांच्या जाज्वल्य इतिहासाचे ते स्थापत्यरुपी अमुल्य प्रतिके आहेत. असे एक प्रतिक नगर पारनेर रस्त्यावर जामगांव येथे आहे. ते म्हणजे ''अलिजाबहाद्दर वकी ल – इ – मुलालिक श्रीमंत महादजी शिंदे किंवा पाटील बुवा' यांचा वाडा शिंदेशाही वैभवशाली इतिहासाचे प्रतिक म्हणुन २२४ वर्षापासुन दिमाखाने उभा आहे. परंतु या वाड्यात महादजी शिंदे यांनी जास्त काळ वास्तव्य केल्याचा उल्लेख सापडत नाही. मार्च–जून १७९२ पर्यंत एवढ्याच कालखंडामध्ये त्यांनी किल्ल्यात वास्तव्य केले. येथेच त्याचे कर्डेकर देशमुखांच्या मुलीशी लग्न झाले. जून १७९२ ते सवाई माधवरावांना भेटण्यासाठी पुण्याला गेले. तेथेच वानवडी येथे त्यांचा मृत्यु झाला. वानवडी येथे प्रसिध्द शिंद्यांची छत्री आहे. १२ फेब्रुवारी १७९४.

वाडा बांधण्याचा उद्देश – पुण्यातील पेशवे दरबारातील काम संपल्यानंतर विश्रांतीसाठी जर पुणे दरबाराला गरज पडली तर मदतीसाठी लवकर जाता यावे म्हणुन हा वाडा पुण्यापासुन ३० कोसांवर बांधण्यात आला. तसेच आपल्या दक्षिणेतील जहागिरीची जामगांव ही राजधानी करुन उत्तर व दक्षिणेमध्ये समन्वय साधण्याचा त्यांचा मनोदय होता. परंतु तो यशस्वी झाला नाही. १७८५ ला वाड्याचे बांधकाम पुर्ण झाल्यावर तटबंदीच्या आत नवे जामगांव वसविण्यात आले.

वाड्याची रचना व स्थापत्यविशेष – ८६ एकर ३० गुंठे एवढ्या क्षेत्रात वाड्याचे बांधकाम आहे. (वाड्याचे कोरीव दगडी बांधकाम वाड्याला १९ बुरुजांचा तट असुन मुख्य ३ वेशी आहेत) शिंदे मराठ्यांचे मातब्बर सरदार होते. त्याच्या जगागिरीचा कारभार चालविणारे अधिकारी कारकुन आश्रित राजाश्रय लाभलेले कलावंत बारा बलुतेदार यांच्या निवासाच्या जागा सुध्दा नेमुन दिलेल्या होत्या. घोड्यांची जागा, नगारखाने, शस्त्रांचे कोठार, टेहाळणी करुन बादींची बांधणी केली गेली.

पेशवाई स्थापत्य कलेप्रमाणे वाड्याच्या बांधकामात लाकडाचा वापर जास्त असुन दगडी काम कमी आहे. लाकडाला वाळवी लागु नये म्हणुन काही दगडी चौथारा बसवला आहे. तटाच्या बाहेर ४६८ एकर जमीन असुन त्यात आंबा, चिंच इ. झाडे आहेत. तसेच वाड्याच्या २ चौकामध्ये कारंजी आहेत. बागा कारंजी ही मोगली

स्थापत्य कलेचा मराठी स्थापत्य कलेवर पडलेला प्रभाव दर्शवतात. मोतीबाग, हिराबाग, जुनाबाग, नळबाग या ४ बागा वाड्यामध्ये आहेत.

राजवाड्याला ५ वेशी असुन प्रामुख्याने उत्तर दिशेला असणाऱ्या वेशीला दिल्ली वेस असे म्हणतात. गोरेगाव, पारनेर, डिकसळ आणि नगर अश्या ५ वेशी आहेत. वेशींना जामगावच्या जवळील गावांचीच नावे दिल्याचे आढळते. तटबंदीच्या आत राममंदिर, विठ्ठल मंदिर व लाकडी कोरीव वेलबुट्टी व सुंदर नक्षीकाम केलेले महादेवाचे मंदिर आहे. पारनेर वेस ते दिल्ली वेस ही बाजारपेठ होती.

रामचंद्र पंत अमात्यांनी 'आज्ञापत्रात' किल्ले वाडे बांधण्यासाठी जे नियम सांगितले आहेत. त्यापैकी महत्वाचा नियम म्हणजे वाडा / किल्ला बांधण्याच्या ठिकाणी बारामाही पाण्याची व्यवस्था असावी. जामगावच्या वाड्यातील बारवेला सुध्दा बारामाही पाणी आहे. या बारवेची व्यवस्था मुख्यत: सैनिकांसाठी पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था म्हणुन केलेली आहे. ही बारव १४ परस खोल आहे. एका बारवेमध्ये शिलालेख आहे.

वाड्याच्या संपुर्ण बांधकामावर उत्तर हिंदुस्थानी स्थापत्य शैलीचा प्रभाव आहे. प्रवेशदरवाजा ते मुख्य दरवाजा हे अंतर ३०० मीटर आहे. दरवाज्यांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने भक्कम रचना ठरलेली आहे. दरवाजांवर अणुकुचीदार खिळे ठोकलेले आहेत. दरवाज्यामधुन हत्ती सहज जावु शकत असे संपुर्ण वाड्यातील काजुशिल्प / नक्षीकाम अतिशय उत्कृष्ठ आहे. संरक्षण व परिसराची टेहाळणी या दृष्टीने वाडा भक्कम बांधण्यात आला आहे.

देवडी, कचेरी, चौक अनेक लहान–लहान कचेऱ्या, दिवाणखाणा, कारंजे, पाण्याची उत्तम सोय, भक्कम जिने, फुलांसाठी वेगवेगळ्या आकाराच्या कुंड्या, सांडपाण्याची सोय तर शत्रुचे आक्रमण परतवुन लावण्यासाठी तर बंदीला ठिकठिकाणी 'जांग्या' ठेवलेल्या आहेत. या जांग्यांवर तोफा ठेवुन शत्रुवर मारा करता येत असे. महादजी शिंदे यांचे जामगावला राजधानी करण्याचे स्वप्न होते. पण त्यांच्या अकाली मृत्यु मुळे ते अपुर्ण राहिले. पेशवाई उत्तर पेशवाई काळातील अनेक घडामोडी पाहिल्या आहेत. विशेषत: श्रीमंत दौलतराव शिंदे याचे प्रदिर्घ काळ वास्तव्य केले.

वाड्याच्या बांधकामासाठी मलबारहुन सागवाणी लाकुड आणण्यात आले. तीन मजली वाडा बांधण्यात आला वाड्याच्या दोन भागापैकी एक भाग अंतपुराचा होता. वाड्यामध्ये दोन खांबाच्यामध्ये लाकडी कमानी महिरप बसविण्यात आली आहे. तिसऱ्या मजल्यावरुन आजुबाजुचा प्रदेश दिसतो. मुख्य वाड्याच्या मागे कलावंतासाठी रंगमहालाची सुबक इमारत आहे.

रयत शिक्षण संस्थेस दान – या प्रचंड मोठ्या वाड्याचा उपयोग जनकल्याणासाठी व्हावा म्हणुन हा वाडा श्रीमंत जिवाजीराव शिंदे यांच्या वडिलांच्या स्मरणार्थ रयत शिक्षण संस्थेला दान दिले. २ मे १९५६ बक्षिसपत्र करुन दिले. ही भव्य वास्तु रयत शिक्षण संस्थेच्या अधिपत्याखाली आहे. संस्थेचे महाराजा माधवराव शिंदे अध्यापक विद्यालय कार्यान्वित आहे.

कु.आंबेकर योगिता श्रीकांत
एस.वाय.बी.ए. (इतिहास)

ज्ञानज्योत

हिंदी विभाग ...

"कभी फुलों की तरह मत जीना,
जिस दिन खिलोगे बिखर जाओगे,
जीना है तो पत्थर बन के जियो,
किसी दिन तराशे गए तो खुदा
बन जाओगे"

– हरिवंशराय बच्चन

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	विद्यार्थ्यांचे नाव
१.	अण्णा हजारे, भारतीय सामाजिक कार्यकर्ता	कु.खरात गितांजली दत्तात्रय
२.	नीम – एक दवाई वनस्पती	कु.वाळुंज आकांक्षा दिपक
३.	जगप्रसिध्द रांजणखळगे लवणस्तंभ लेणी	हांडे दिपक भाऊसाहेब
४.	पारनेर तहसिल के स्वातंत्र्यसेनानी – सेनापती बापट की प्रतिमा	कु.सपना शिवाजी शिर्के
५.	पारनेर तालुके के ऐतिहासिक स्थल	कु.धरम सिमा भाऊसाहेब
६.	पारनेर तहसिल में से औषधी वनस्पती	कु.वाळुंज मयुरी सुभाष
७.	औषधी वनस्पतियाँ	वाळुंज वैभव आबासाहेब
८.	पारनेर तहसिलके विविध धर्मस्थल	कु.शेख काजल बन्सी
९.	लहसुन	कु.दया साळवे.

अण्णा हजारे - भारतीय सामाजिक कार्यकर्ते

किसन बाबूराव हजारे (जन्म १५ जून १९३७) एक भारतीय समाजसेवी है । अधिकांश लोग उन्हें अण्णा हजारे के नाम से जानते हैं । सन १९९२ में भारत सरकार द्वारा उन्हें पद्मभुषण से सम्मानित किया गया था । सूचना अधिकार के लिए कार्य करने वालों में वे प्रमुख थे । जन लोकपाल विधेयक को पारित कराने के लिए अण्णा ने १६ अगस्त २०११ से आमरण आनशन आरम्भ किया था ।

आरंभिक जीवन – अण्णा हजारे का जन्म १५ जून १९३७ को महाराष्ट्र के अहमदनगर के रालेगण सिद्धी गाँव के एक मराठा किसान परिवार में हुआ था । उनके पिता का नाम बाबूराव हजारे और माँ का नाम लक्ष्मीबाई हजारे था । उनका बचपन बहुत गरीबी में गुजरा । पिता मजदूर थे तथा दादा सेना में थे । दादा की तैनाती भिगनगर में थी । वैसे अण्णा के पुर्वंजो का गाँव अहमदनगर जिले में ही स्थित रालेगण सिद्धी में था । दादा की मृत्यु के सात वर्ष बाद अण्णा का परिवार रालेगण सिद्धी में आ गया । अण्णा के छह भाई हैं । परिवार में तंगी का आलम देखकर अण्णा की बुआ उन्हें मुंबई ले गई । वहाँ उन्होंने सातवी तक पढाई की । परिवार पर कष्टों का बोझ देखकर वे दादर के बाहर एक फुल बेचनेवाले की दुकान में ४० रुपये के वेतन पर काम करने लगे । इसके बाद उन्होंने फुलों की अपनी दुकान खोल ली और अपने दो भाईयों को भी रालेगन से बुला लिया ।

व्यवसाय – वर्ष १९६२ में भारत चीन युदध के बाद सरकार की युवाओं से सेना में शामिल होने की अपिल पर अन्ना १९६३ में सेना की मराठा रेजीमेंट में ड्राइवर के रुप में भर्ती हो गए । अण्णा की पहली नियुक्ति पंजाब में हुई । १९६५ में भारत – पाकिस्तान युद्ध के दौरान अण्णा हजारे 'खेमकरण' सीमा पर नियुक्त थे । १२ नवम्बर १९६५ को चौकी पर पाकिस्तानी हवाई बमबारी में वहाँ तैनात सारे सैनिक मारे गए । इस घटना ने अण्णा के जीवन को सदा के लिए बदल दिया । इसके बाद उन्होंने सेना में १३ वर्षों तक काम किया । उनकी तैनाती मुंबई और कश्मीर में भी हुई । १९७५ में जम्मू में तैनाती के दौरान सेना में सेवा के १५ वर्ष पुरे होने पर उन्होंने स्वैच्छिक सेवा निवृत्ति ले ली । वे पास के गाँव रालेगन सिद्धी में रहने लगे और इसी गाँव को उन्होंने अपनी सामाजिक कर्मस्थली बनाकर समाज सेवा में जुट गए ।

सामाजिक कार्य – १९६५ के युद्ध में मौत से साक्षात्कार के बाद नई दिल्ली रेल्वे स्टेशन पर उन्होंने स्वामी विवेकानंद की एक पुस्तक 'कॉल टू दि यूथ फॉर नेशन' खरिदी । इसे पढकर उनके मन में भी अपना जीवन समाज को समर्पित करने की इच्छा बलवती हो गई । उन्होंने महात्मा गांधी और विनोबा भावे की पुस्तकें भी पढ़ी । १९७० में उन्होंने अजीवन अविवाहित रहकर स्वयं को सामाजिक कार्यों के लिए पूर्णतः समर्पित करनेका संकल्प लिया ।

रालेगन सिद्धी – मुंबई पदस्थापन के दौरान वह अपने गाँव रालेगन आते–जाते रहें । वे वहाँ चट्टान पर बैठकर गाँव को सुधारने की बात सोचा करते थे । १९७८ में स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती लेकर रालेगन आकर उन्होंने अपना सामाजिक कार्य प्रारंभ कर दिया । इस गाँव में बिजली और पानी की जबरदस्त कमी थी । अण्णा ने गाँव वालों को नहर बनाने और गड्ढे खोदकर बारिश का पानी इकट्ठा करने के लिए प्रेरित किया और स्वयं भी इसमें योगदान दिया । अण्णा कहने पर गाँव में जगह – जगह पेड़ लगाए गए । गाँव में सौर उर्जा और गोबर गैस के जरिए बिजली की सप्लाई की गई । उन्होंने अपनी जमीन बच्चों के होस्टेल के लिए दान कर दी और अपनी पेंशन का सारा पैसा गाँव के विकास के लिए समर्पित कर दिया । वे गाँव के मंदिर में रहते हैं और होस्टेल में रहने वाले बच्चों के लिए बनने वाला खाना वह खाते हैं । आज गाँव का हर शख्स आत्मनिर्भर है । आस पडोस के गाँवो के लिए भी यहाँ से चारा, दूध आदि जाता है । यह गाँव आज शांति, सौहार्द्र एवं भाईचारे की मिसाल है ।

महाराष्ट्र भ्रष्टाचार विरोधी जन आंदोलन १९९१ – १९९१ में अण्णा हजारे ने महाराष्ट्र में शिवसेना – भाजपा की सरकार के कुछ भ्रष्ट मंत्रियों को हटाएँ जाने की माँग को लेकर भुख हडताल की । ये मंत्री थे, शशिकांत सुतर, महादेव शिवांकर ओर बबन घोलप । अण्णा ने उन पर आय से अधिक संपत्ति रखने का आरोप लगाया था । सरकार ने उन्हे मनाने की बहुत कोशिश की, लेकिन अंततः उन्हें दागी मंत्रियों शशिकांत सुतर और महादेव शिवांकर को हटाना ही पड़ा । घोलप ने अण्णा के खिलाफ मानहानी का मुकदमा दायर किया । अण्णा अपने आरोप के समर्थन में न्यायालय में कोई साक्ष्य पेश नहीं कर पाये

और उन्हें तीन महिनें जेल हो गई। तत्कालिन मुख्यमंत्री मनोहर जोशी ने उन्हें एक दिन की हिरासत के बाद छोड़ दिया। एक जाँच आयोग ने शशिकांत सुतर और महादेव शिवांकर को निर्दोष बताया लेकिन अण्णा ने कई शिवसेना और भाजपा नेताओं पर भी भ्रष्टाचार में लिप्त होने के आरोप लगाये।

सूचना का अधिकार आंदोलन १९९७-२००५ – १९९७ में अण्णा हजारे ने सूचना का अधिकार अधिनियम के समर्थन में मुंबई के आजाद मैदान से अपना अभियान शुरु किया। ९ अगस्त २००३ को मुंबई के आजाद मैदान में ही अण्णा हजारे आमरण अनशन पर बैठा गये। १२ दिन तक चले आमरण अनशन के दौरान अण्णा हजारे और 'सुचना का अधिकार' आंदोलन को देशव्यापी समर्थन मिला। आखिरकार २००३ में ही महाराष्ट्र सरकार को इस अधिनियम के, एक मजबुत और सख्त विधेयक को पारित करना पडा। बाद में इसी आंदोलन ने राष्ट्रीय आंदोलन का रुप ले लिया। इसके परिणाम स्वरुप १२ अक्टुबर २००५ को भारतीय संसद ने भी सूचना का अधिकार अधिनियम पारित किया। अगस्त २००६ में सूचना का अधिकार अधिनियम में संशोधन प्रस्ताव के खिलाफ अण्णा ने ११ दिन तक आमरण अनशन किया है जिसे देशभर में समर्थन मिला। इसके परिणाम स्वरुप सरकार ने संशोधन का इरादा बदल दिया।

महाराष्ट्र भ्रष्टाचार विरोधी आंदोलन २००३ – २००३ में अण्णा ने कांग्रेस और एनसीपी सरकार के चार मंत्रियों, सुरेश दादा जैन, नवाब मलिक, विजय कुमार गावित और पद्मसिंह पाटील को भ्रष्ट बताकर उनके खिलाफ मुहिम छेड़ दी और भूख हडताल पर बैठ गए। तत्कालीन महाराष्ट्र सरकारने इसके बाद एक जाँच आयोग का गठन किया। नवाब मलिक ने भी अपने पद से त्यागपत्र दे दिया। आयोग ने जब सुरेश जैन के खिलाफ आरोप तय किए तो उन्हें भी त्यागपत्र देना पड़ा।

लोकपाल विधेयक आंदोलन – जन लोकपाल विधेयक (नागरिक लोकपाल विधेयक) के निर्माण के लिए जारी यह आंदोलन अपने अखिल भारतीय स्वरुप में ५ अप्रेल २०११ को समाजसेवी अण्णा हजारे एवं उनके साथियों के जंतर – मंतर पर शुरु किए गये अनशन के साथ आरंभ हुआ, जिनमें मैग्सेसे पुरस्कार विजेता अरविंद केजरीवाल, भारत की पहली महिला प्रशासनिक अधिकारी किरण बेदी, प्रसिध्द लोकधर्मी वकील प्रशांत भूषण आदि शामिल थे। संचार साधनों के प्रभाव के कारण इस अनशन का प्रभाव समूचे भारत में फैल गया और इसके समर्थन में लोग सडकों पर भी उतरने लगे। इन्होंने भारत सरकार से एक मजबुत भ्रष्टाचार विरोधी लोकपाल विधायक बनाने की माँग की थी और अपनी माँग के अनुरुप सरकार को लोकपाल बिल एक मसौदा भी दिया था किंतु मनमोहन सिंह के नेतृत्व वाली तत्कालीन सरकार ने इसके प्रति नकारात्मक रवैया दिखाया और इसकी उपेक्षा की। इसके परिणाम स्वरुप शुरु हुए अनशन के प्रति भी उनका रवैया उपेक्षा पूर्ण ही रहा। लेकिन इस अनशन के आंदोलन का रुप लेने पर भारत सरकारने आनन-फानन में एक समिती बनाकर संभावित खतरे को टाला और १६ अगस्त तक संसद में लोकपाल विधेयक पारित कराने की बात स्वीकार कर ली। अगस्त से शुरु हुए मान्सून सत्र में सरकार ने जो विधेयक प्रस्तुत किया वह कमजोर और जन लोकपाल के सर्वथा विपरित था।

अण्णा हजारे ने इसके खिलाफ अपने पूर्व घोषित तिथि १६ अगस्त से पुन: अनशन पर जाने की बात दुहराई। १६ अगस्त को सुबह साडे सात बजे जब वे अनशन पर जाने के लिए तैयारी कर रहे थे, तब दिल्ली पुलिस ने उन्हें घर से ही गिरफ्तार कर लिया। उनके टीम के अन्य लोग भी गिरफ्तार कर लिए गये। इस खबर में आम जनता को उद्वेलित कर दिया और वह सडकों पर उतरकर सरकार के इस कदम का अहिंसात्मक प्रतिरोध करने लगी। दिल्ली पुलिस ने अण्णा को मॅजिस्ट्रेट के सामने पेश किया। अण्णा ने रिहा किये जाने पर दिल्ली से बाहर राळेगण सिध्दी चले जाने या ३ दिन तक अनशन करने की बात अस्वीकार कर दी। उन्होंने जेल में ही अपना अनशन जारी रखा अण्णा को रामलीला मैदान में १५ दिन की अनुमती मिली और १९ अगस्त से अण्णा रामलिला मैदान में जन लोकपाल बिल के लिए अनशन जारी रखने पर दृढ थे। २४ अगस्त तक तीन मुद्दों पर सरकार से सहमती नहीं बन पायी। प्रधान मंत्री मनमोहन सिंह ने दोनो पक्षों के बीच जारी गतिरोध को तोडने की दिशा में पहली ठोस पहल करते हुए लोकसभा में खुली पेशकश की संसद अरुणा राय और डॉ.जयप्रकाश नारायण सहित अन्य लोगों द्वारा पेश विधेयकों के साथ जन लोकपाल विधेयक पर भी विचार करेगी। उसके बाद विचार विमर्श का ब्यौरा स्थायी समिती को भेजा जायेगा। २५ मई २०१२ को अण्णा हजारे ने पुन: जंतर – मंतर पर जन लोकपाल और ब्लोअर विधेयक को लेकर एक दिन का सांकेतिक अनशन किया।

व्यक्तित्व और विचारधारा – गांधी की विरासत उनकी थाती है। कद काठी में वह साधारण ही है। सिर पर गांधी टोपी और बदन पर खादी है। आँखों पर मोटा चश्मा है, लेकिन उनको दुर तक दिखता है। उनके इरादे फौलादी और अटल है। महात्मा गांधी के बाद अण्णा हजारे ने ही भूख हड़ताल और आमरण

अनशन को सबसे ज्यादा बार बतौर हथियार इस्तेमाल किया है । अण्णा हजारे को आधुनिक युग का गांधी भी कहा जा सकता है । अण्णा हजारे हम सभी के लिए एक आदर्शयुक्त इन्सान हैं ।

सम्मान –

- पद्मभुषण पुरस्कार (१९९२)
- पद्मश्री पुरस्कार (१९९०)
- इंदिरा प्रियदर्शिनी वृक्षमित्र पुरस्कार (१९८६)
- महाराष्ट्र सरकार का कृषि भुषण पुरस्कार (१९८९)
- यंग इंडिया पुरस्कार
- मैन ऑफ इ ईयर अवॉर्ड (१९८८)
- पॉल मित्तल नेशन अवॉर्ड (२०००)
- ट्रांसपेरेंसी इंटरनेशन इंटेग्रीटी अवॉर्ड (२००३)
- विवेकानंद सेवा पुरस्कार (१९९६)
- शिरोमणी अवॉर्ड (१९९७)
- महावीर पुरस्कार (१९९७)
- दिवालीबेन मेहता पुरस्कार (१९९९)
- जनसेवा अवॉर्ड (१९९९)
- विश्व बैंक का जित गिल स्मारक पुरस्कार (२००८)
- रोटरी इन्टरनेशनल मानव सेवा पुरस्कार (१९९८)
- बासवश्री प्रशस्ति (१९९८)

कु.खरात गितांजली दत्तात्रय
एफ.वाय.बी.ए.

औषधी वनस्पती नीम

नीम में इतने गुण है कि यह कई तरह के रोगों के इलाज में काम आता है । यहाँ तक कि इसे भारतीय गांवोंमे रसे का एक दवाखाना कहा जाता है । यह अपने औषधीय गुणों की वजह से आयुर्वेदिक मेडिसिन में पिछले चार हजार सालों से भी अधिक समय से इस्तेमाल हो रहा है । नीम को संस्कृत में 'अरिष्ट' भी कहा जाता है । जिसका मतलब होता है, 'श्रेष्ठ, पूर्ण और क़भी खराब न होने वाला ।

नीम के अर्क में मधुमेह यानी डायबिटीज, बैक्टिरिया और वायरस से लड़ने के गुण पाये जाते है । नीम के तने, जड, छाल और कच्चे फलों में शक्ति–वर्धक और मियादी रोगां से लडने का गुण भी पाया जाता है । इसकी छाल खासतौर पर मलेरिया और त्वचा संबंधी रोगों में बहुत उपयोगी होती है । नीम के पत्ते भारत से बाहर ३४ देशों को निर्यात किये जाते है । इसके पत्तों में मौजूद बैक्टीरिया से लडने वाले गुण मुँहासे, छाले, खाज – खुजली, एक्जिमा आदि को दूर करने में मदद करते हैं । इसका अर्क मधुमेह, कैंसर, ह्रदय रोग, हर्पीस, एलर्जी, अल्सर, हिपेटाइटिस (पीलिया) वगैरह के इलाज में भी मदद करता है । नीम के बारें में उपलब्ध प्राचीन ग्रंथों में इसके फल, बीज, तेल, पत्तो, जड और छिलके में बीमारियों से लड़ने के कई फायदेमंद गुण बताये गये है । प्राकृतिक चिकित्सा भारतीय प्रणाली 'आयुर्वेद' के आधार स्तंभ जानेवाले दो प्राचीन ग्रंथो चरक संहिता और 'सश्रुत संहिता' में इसके लाभकारी गुणों की चर्चा की गई है । इस पेड़ का हर भाग इतना लाभकारी है कि संस्कृत मे इसको एक यथायोग्य नाम दिया गया है – 'सर्वरोग निवारिणी' यानी 'सभी बीमारियों की दवा' लाख दु:खो की एक दवा ।

इस धरती की तमाम वनस्पतीयों में से नीम ही ऐसी वनस्पति है, जो सूर्य के प्रतिबिम्ब की तरह है । इस पृथ्वी पर जीवन सूर्य की शक्ति से ही चलता है । सूर्य की उर्जा से जन्मे तमाम जीवन में नीम ने ही उस ऊर्जा को सबसे ज्यादा ग्रहण किया है इसीलिए इसे रोग निवारक समझा जाता है – किसी भी बीमारी के लिये नीम रामबाण दवा है । नीम के एक पत्ते में १५० से ज्यादा रासायनिक रुप या प्रबंध होते है । इस धरती पर मिलने वाले पत्तों में सबसे जटिल नीम का पत्ता ही है । नीम की केमिस्ट्री सूर्य से उसके लगाव का ही नतीजा है ।

नीम के पत्तों में जबरदस्त औषधीय गुण तो है हि, साथ ही इसमें प्राणिक शक्ति भी बहुत अधिक हैं । अमेरिका में आजकल नीम को चमत्कारी वृक्ष कहा जाता हैं । दुर्भाग्य से भारत में अभी लोग इसकी और नही देख रहे हैं । अब वे नीम उगाने की कोशिश कर रहे है, क्योंकि नीम को अनगिनत तरिकों से इस्तेमाल किया जा सकता है । अगर आपको मानसिक बिमारी है, तो भारत में उसको दूर करने के लिए नीम के पत्तों से झाडा जाता है । आपको दांत का दर्द है, तो इसका उपयोग दातुन के लिए इस्तेमाल किया जाता है । अगर आपको कोई

छूत की बीमारी है, तो नीम के पत्तों पर लिटाया जाता है । क्योंकि बैक्टीरिया से लडता नीम आवश्यक हैं ।

दुनिया बैक्टीरिया से भरी पडी है । हमारा शरीर बैक्टीरिया से भरा हुआ है । एक सामान्य आकार के शरीर में लगभग दस खरब कोशिकाएँ होती है और सौ खरब से भी ज्यादा बैक्टीरियाँ होते है । आप एक है, तो वे दस है । आपके भीतर इतने सारे जीव है कि आप कल्पना भी नहीं कर सकते कि इनमें से ज्यादातर बैक्टीरिया हमारे लिए मुसीबत खडी कर सकते है । आप नीम का सेवन करते है तो वह हानीकारक बैक्टीरिया को आपकी आंतो में ही नष्ट कर देता है ।

आपके शरीर के भीतर जरुरत से ज्यादा बैक्टीरियाँ नहीं होने चाहिए । अगर हानिकारक बैक्टीरियाँ की तादाद ज्यादा हो गई तो आप बुझे-बुझे से रहेंगे क्योंकि आपकी बहुत सी ऊर्जा उनसे निपटने में नष्ट हो जायेगी । नीम का तरह-तरह से इस्तेमाल करने से बैक्टीरिया के साथ निपटने में आपके शरीर की ऊर्जा खर्च नहीं होती ।

आप नहाने से पहले अपने बदन पर नीम का लेप लगाकर कुछ वक्त तक सूखने दें फिर उसको पानी से धो डालें । सिर्फ इतने से ही आपका बदन अच्छी तरह से साफ हो सकता है आपके बदन पर के सारे बैक्टीरियाँ नष्ट हो जाएंगे । सबके लिए एलर्जी के लिए नीम आवश्यक है । नीम के पत्तों को पीसकर पेस्ट बना लें उसकी छोटी-सी गोली बना कर सुबह - सुबह खाली पेट शहद में डुबा कर निगल लें । उसके एक घंटे बाद तक कुछ भी न खांए, जिससे नीम ठीक तरह से आपके सिस्टम से गुजर सके । यह हर प्रकार की एलर्जी - त्वचा की किसी भोजन से होनेवाली, या किसी भी तरह कि बिमारी हो, हरे पत्तोंका इस्तेमाल किया जा सकता है ।

बीमारियों के लिए नीम - नीम के बहुत से अविश्वसनीय लाभ है, उनमें से सबसे खास है कि यह कैंसर कोशिकाओं को नष्ट कर देता है । हर किसी के शरीर में कैंसर वाली कोशिकाएं होती है । लेकिन वे एक जगह नही होती है वे हर जगह बिखरी होती हैं । किसी वजह से अगर आपके शरीर में कुछ खास हालात बन जाते है, तो ये कोशिकाएँ एकजुट हो जाती है । छोटे - मोटे जुर्म की तुलना में संगठित अपराध गंभीर समस्या है ? है कि नहीं ? हर कस्बे शहर में हर कहीं छोटे - मोटे मुजरिम होते ही है । यहाँ - वहाँ वे जेब काँटने जैसे छोटे - मोटे जुर्म करते हैं, यह कोई बडी समस्या नहीं है लेकिन किसी शहर में अगर ऐसे पचास जेबकतरे एकजुट और इससे पहले कि वे एकजुट हो सकें, यहाँ-वहाँ इनमें से कुछ को मारना होगा । अगर आप हर दिन नीम का सेवन करें तो ऐसा हो सकता है । इससे कैंसर वाली कोशिकाओं की तादाद एक सीमा के अंदर रहती है, ताकि वे हमारी प्रणाली पर हल्ला बोलने के लिए एकजुट न हो इसलिए नीम का सेवन बहुत लाभदायक है । नीम में ऐसी भी क्षमता है कि अगर आपकी रक्त धमनियों (आर्टरी) में कही कुछ जमना शुरु हो गया हो तो यह उसे साफ कर सकती है । मधुमेह (डायबिटीज) के रोगियों के लिए भी हर दिन नीम की एक छोटी-सी गोली खाना बहुत फायदेमंद होता है । यह उनके अंदर इंसुलिन पैदा होने की क्रिया मे तेजी लाता है ।

साधना के लिए नीम - नीम आपके सिस्टम को साफ रखने के साथ उसे खोलने में भी खास तौर से लाभकारी होता है । इन सबसे बढकर यह शरीर में गर्मी पैदा करता है । शरीर में इस तरह की गर्मी हमारे अंदर साधना के द्वारा तीव्र और प्रचंड ऊर्जा पैदा करने में बहुत मदद करती है ।

कु.वाळुंज आकांक्षा दिपक
एफ.वाय.बी.ए.

विश्वप्रसिध्द रांजणखळगे और लवणस्तंभ लेणी

प्रकृति का वैशिष्ट्यपूर्ण अविष्कार रांजणखळगे 'निघोज' गाँव मे है । यह निघोज गाँव अहमदनगर जिलें मे पारनेर तहसिल में आता है । पुणे जिलें के शिरुर तहसिल और अहमदनगर जिले के पारनेर इस दो तहसिल के सीमा पर निघोज गाँव आता है । कुकडी नदी पात्र में खडक के अव्याहात प्रवाह से नैसर्गिक तरीके से अगणित गड्ढे तयार हो गये है । उसे ही रांजणखळगे कहा जाता है । नैसर्गिक तरीके से तयार हुए गड्ढे मतलब एक प्रकार का अद्भूत चमत्कार ही है । उसी गड्ढे का आकार रांजण जैसा है इसीलिए उसे रांजणखळगे भी कहाँ जाता है । और उस कुंड का पाणी कभी भी नहीं खत्म होता । चाहे कितना भी अकाल क्यों ना हो ।

बहुत साल पहले बहुत तेज बारीश के कारण उस कुंड

की निर्मिती हो गई होंगी ऐसा वैज्ञानिंको का कहना है । कुकडी नदी का पात्र साधारणत: २०० मी लंबा और ६० मी चौडा है । इसी बीच हमे वह रांजणखळगे देखने को मिलते है । इसी रांजणखळगे को स्थानिय लोग कुंड बोलते है ।

प्रकृति प्रकोप के परिणाम को पर्यटक भी देखणे आते है । वहाँ पर विदेशी पर्यटक भी बहुत आतें है । वहाँ पर रांजणखळगे कैसे तैयार हुए उसका अध्ययन करने के लिए अध्ययनकर्ता भी आतें है । उस रांजणखळगें की नोंद गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्ड में भी है । उसी कारण निघोज के रांजणखळगे दुनिया में बहुत चर्चित है । हमारे महान महाराष्ट्र की अजिंठा – वेरुळ की लेणी, छत्रपती शिवाजी महाराज के गड – किले, हेमाडपंथी पुरातन मंदिर ऐसे अद्‌भुत अविष्कारो से ही अधिक आकर्षण रांजणखळगे है । इसीलिए आज भी वह पर्यटक अभ्यासक और तज्ञों को आकर्षित करता है ।

रांजणखळगे के परिसर में कुकडी नदी के पात्र में दुतर्फा मळगंगा माता का मंदीर है । वह दोनोंतरफ से बंधा हुआ मंदिर महाराष्ट्र सरकार की तरफ से किया गया है । वहा पर एक झुलता हुआ पुल बनाया गया है । वह बहुत ही अच्छा दिखता है । रांजणखळगे नदी के खनन कार्य से तैयार होनें वाला भू–रुप है । बहुत तेज बहने वाले पाणी के प्रवाह से रांजणखळगों की निर्मिती होती है । नदी पात्र में कठिण और मृदु खडक स्तर एक आड हो सकते है । नदी पात्र में पत्थर बहकर आते है । और खडक से टकराकर, मृदु खडक घिसकर खडक के बीच का भाग वैसा ही रहता है ।

बहुत साल ऐसा ही चलता रहा होगा । इसीलिए वहाँ पर रांजणखळगों का निर्माण हुआ होगा । कुकडी नदी पात्र में बेसॉल्ट नाम का खडक पाया जाता है । उसी खडक को नदी में बहकर प्रवाह में बहुत बार फिरकर उसका अर्ध गोलाकार खडक के रुप में रुपांतर हुआ होगा । इस प्रक्रिया को हजारों सालों से चली आ रही है । उसके बाद उसका रुपांतर रांजणखळगे में हुआ है ।

यही जगप्रसिध्द रांजणखळगे लवणस्तंभ लेणी कुकडी नदी के निघोज गाँव में है ।

हांडे दिपक भाऊसाहेब
टी.वाय.बी.ए.

पारनेर तहसिलके स्वातंत्र्यसेनानी – सेनापती बापट

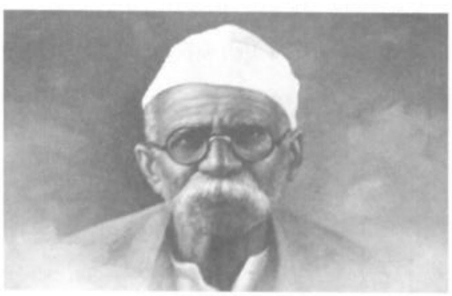

पांडुरंग महादेव बापट (सेनापती बापट) –

पांडुरंग महादेव बापट (१२ नवम्बर १८८० – २८ नवम्बर १९६७) भारत स्वतंत्रता संग्राम, के महान सेनानी थे । वे 'सेनापती बापट' के नाम से अधिक मशहूर है । इनके विषय में साने गुरु जी ने कहा था –

'सेनापति में मुझे छत्रपती शिवाजी महाराज, समर्थ गुरु रामदास तथा सन्त तुकाराम की त्रिमुर्ती दिखायी पडती है'। । साने गुरु जी बापट को लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक, महात्मा गांधी तथा वीर सावरकर का अपूर्व एवं मधुर मिश्रण भी कहते थे । बापट को भक्ति, ज्ञान व सेवा की निर्मल गायत्री की संज्ञा देते थे – साने गुरु !!!

''महाराष्ट्र मेला तरी राष्ट्र मेले, मराठ्याविना राष्ट्रगाडा ना चाले, खरा वीर वैरी पराधीनतेचा, महाराष्ट्र आधार या 'वीर भारताचा' !

जीवन परिचय –

पांडुरंग बापट का जन्म १२ नवम्बर १८८० को महादेव तथा गंगाबाई के घर पारनेर महाराष्ट्र में हुआ था । बापट ने पारनेर में प्राथमिक शिक्षा के बाद बारह वर्ष की अवस्था में न्यू इंग्लिश हाईस्कूल – पुणे में शिक्षा ग्रहण की । पुणे में फैले प्लेग के कारण बापट को पारनेर वापस लौटना पडा । गृहस्थी जीवन में आपका प्रवेश १८ वर्ष की आयु में हुआ । अपनी मौसी के घर अहमदनगर में मैट्रिक की परीक्षा उत्तीर्ण कर आपने ५ वाँ स्थान तथा जगन्नाथ सेठ की छात्रवृत्ती प्राप्त की । कचेहरी में दस्तावेज – नवीस का कार्य आपने इसी दौरान किया । उस समय १२ रु

प्रति माह की छात्रवृत्ति आपने संस्कृत विषय में हासिल की । उच्च शिक्षा हेतु ३ जनवरी १९०० को २० वर्ष की उम्र में डेक्कन कॉलेज, पुणे में दाखिला लिया । छात्रावास में टोपी लगाकर बाहर जाने के नियम का असावधानी पूर्वक उल्लंघन करने के कारण आपको ६ माह छात्रावास से बाहर रहने का दण्ड मिला । इस अवसर पर सातारा के नाना साहब मुतालिक ने बापट को अपने कमरे में रख कर सहारा दिया । अपनी उच्च शिक्षा को जारी रखने के उद्देश्य से स्नातक की परीक्षा उत्तीर्ण करने के पश्चात् बापट को अपने कमरे में रख कर सहारा दिया । अपनी उच्च शिक्षा को जारी रखने के उद्देश्य से स्नातक की परीक्षा उत्तीर्ण करने के पश्चात् बापट ने बम्बई पहुँच कर स्कूल में अस्थायी अध्यापन का कार्य प्रारम्भ किया । सौभाग्य से बापट को मंगलदास नाथूभाई की छात्रवृत्ति मिल गई । अब बापट मैकेनिकल इंजीनियरिंग की पढ़ाई करने स्काटलैण्ड पहुँच गये । यहां के क्वीन्स रायफल क्लब में आपने निशानेबाजी सीखी ।

भारतीय क्रान्ति के प्रेरणास्त्रोत श्री श्यामजी कृष्ण वर्मा, जिन्होंने लन्दन में क्रांत्लिकारियों के लिए इण्डिया हाऊस की स्थापना की थी, इंण्डियन सोशलाजिस्ट नामक अखबार से क्रांति का प्रचार – प्रसार किया था, उस महान विभूति से यही पर पांडुरंग महादेव बापट की मुलाकात हुई । ब्रिटीश साम्राज्य के अधीन भारत की परिस्थिती विषय शेफर्ड सभागृह में निबन्ध – वाचन के अवसर पर श्यामजी कृष्ण वर्मा द्वारा उपलब्ध करायी गयी । सामग्री के आधार पर आपने भाषण दिया, आपका निबन्ध छपा । तत्कालिन मुंबई विश्वविद्यालय के सिफारिश पर बापट की छात्रवृत्ती समाप्त हो गई । अपनी मातृभूमि की दशा को बखान करने की किमत बापट ने चुकायी । अब बापट ने क्रान्ति की शिक्षा ग्रहण करना प्रारम्भ कर दिया । इण्डिया हाउस में रहने के दौरान बापट, वीर सावरकर के सम्पर्क में आये । आपको पेरिस बम कौशल सीखने भेजा गया । अपनी विद्वता का इस्तेमाल आपने अपने देश की सेवा व लेखन में किया । दादा भाई नौरीजी की अध्यक्षता में होने वाले १९०६ के काँग्रेस अधिवेशन में वॉट शैल अवर काँग्रेस डू तथा १९०७ में सौ वर्ष बाद का भारत आपके कालजयी लेख है । मजदूरों मेहनतकशों – आम जनों को एकता के सूत्र में बांधने तथा क्रांति की ज्वाला को तेज करने के उद्देश्य से श्यामजी कृष्ण वर्मा व सावरकर की सलाह पर बापट भारत वापस आये । शीव बन्दरगाह पर उतरने के पश्चात् धुले – भुसावल होते हुए कलकत्ता के हेमचन्द्र दास के घर मणिकतल्ला में पहुँचे । यहां कई क्रांतिकारियों के साथ आपकी बैठक हुई । इन्ही क्रान्तिकारियों में से एक क्रान्तिकारी बम प्रकरण में दो माह बाद गिरफ्तार हो गया, जो मुखबिर बन गया । बापट की भी तलाश प्रारम्भ हो गई । साढ़े चार वर्ष बाद इन्दौर में पुलिस कें हाथों बापट की गिरफ्तारी हुई । इसी बीच मुखबिर बने नरेन्द्र गोस्वामी को क्रान्तिकारी चारु चन्द्र गुहा ने मार गिराया फलत: बापट पर कोई अभियोग सिध्द नहीं हो सका । पांच हजार की जमानत पर छूटकर बापट पारनेर घर आकर सामाजिक सेवा, स्वच्छता जागरुकता, महारों के बच्चो की शिक्षा धार्मिक प्रवचन आदि कार्यो मे जुट गयें । पुलिस व गुप्तचर बापट के पीछे पडे रहे । १ नवम्बर १९१४ को पुत्र रत्न की प्राप्ती के पश्चात् नामकरण के अवसर पर प्रथम भोजन हरिजनों को कराने का साहसिक कार्य बापट ने किया था । अप्रैल १९१५ में पूना के वासू काका जोशी के चित्रमय जगत नामक अखबार में फिर ५ माह बाद तिलक के मराठी पत्र में बापट ने कार्य किया । पुणे में भी सामाजिक कार्य व रास्ते की साफ – सफाई करते रहते थे बापट ।

नवम्बर १९४४ में विद्यार्थी परिषद का आयोजन हुआ । चन्द्रपुर, अकोला की सभाओं के बाद अमरावती की सभा के पहले गिरफ्तार हो गये । एक वर्ष की सजा हो गई । १९४६ में दुर्भिक्ष पडा । इस अवसर पर मजदुरों का साथ दिया सेनापति बापट ने तथा सहायता निधि जमा करके मजदुरों की मदद की । मातृभूमि की सेवा करने की जो शपथ १९०२ में छात्र जीवन में बापट ने ली थी, अक्षरश: पालन किया । देश के लिए पूरा जीवन व्यतीत कर देने वाले इस सेनापित का अधिकांश समय जेल में ही बीता । संयुक्त महाराष्ट्र की स्थापना व गोवा मुक्ति आंन्दोलन के योध्दा बापट सदैव हमारे मध्य सदैव प्रेरणा बन करके रहेंगे । आजादी के दिन १५ अगस्त, १९४७ को बापट ने पुणे शहर मे तिरंगा फहराने का गौरव हासिल किया । सेनापति बापट की देहावसान २८ नवम्बर १९६७ को हुआ था । पुणे – मुंबई में सेनापति बापट के सम्मान में एक प्रसिध्द सडक का नामकरण किया गया है ।

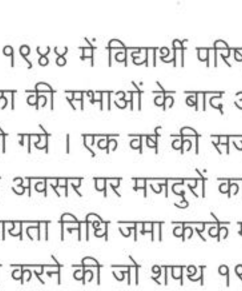

१९७७ में भारत सरकार द्वारा जारी किया गया पांडुरंग महादेव बापट की स्मृति में एक डाक टिकट ।

कु.सपना शिवाजी शिर्के
एस.वाय.बी.ए.

पारनेर तहसिल के पौराणिक और ऐतिहासिक स्थल

हमारा देश संसार के प्राचिनतम देशों मे से एक है । पारनेर शहर विभिन्न भारतीय शहरो मे आकर्षक ऐतिहासिक स्थलो मे रहस्यमय स्थानों सहीत आकर्षक पर्यटन एवं ऐतिहासीक स्थलों से भरा हुआ है । जो अहमदनगर जिले के पारनेर तालुके मे यात्रा और पर्यटन पुरे विश्व मे प्रसिध्द है । पुरी दुनिया के अलग - अलग स्थानों से लोग पारनेर इस ऐतिहासिक स्थलों पर घुमने, देखने और पर्यटन के लिए आते हैं । वे अपने शहरों मे वापस जाकर पारनेर के ऐतिहासिक स्थलों के बारे मे अपने शब्दो मे कहानियाँ लिखते हैं । वे अपने देश में पारनेर के ऐतिहासिक स्थलों के बारे मे प्रशंसा करते है ।

अहमदनगर जिले से लगभग २ घंटे की दूरीपर पारनेर शहर है । इसका अंतर ६० किमी है । नगर कल्याण रास्ते से टाकळी ढोकेश्वर से शुरु होकर राळेगण सिद्धी से पुणे हायवे तक फिर अहमदनगर को पहुँच सकते हैं ।

ढोकेश्वर की पांडव लेणी –

टाकळी ढोकेश्वर गाव से ४ किमी दुर तक घाटी मे ढोकेश्वर की पांडव लेणी है । ४ खांब पर खुदवाई हुई गुफाँ में महादेव मंदिर के आसपास ब्राह्मणी लेणी इ.स. ५५० से ६०० कालखंड की है । यहाँ पर लक्ष्मी, भैरव, गणेश, सप्रमा अष्टमसिद्धी, तांडवेश्वर आदि के शिल्प यहा पर देखने को मिलते है ।

पळशी का विठ्ठल – रुक्मीणी मंदिर –

विठ्ठल के इस मंदिर पेशवे कालिन कालखंड मे बांधा है । पेशवे सरदार आनंदराव पळशीकर ने सुरत से जो पैसा लुटा था उस पैसे से विठ्ठल रुक्मीणी मंदिर को बंधा है । यहा रुक्मीणी और पांडुरंग की प्राचीन मुर्तियाँ यहा दिखायी देती है । इसे १८ पुराणों के प्रतीक माना जाता है । यह मंदिर आकर्षक और देखने लायक है ।

लवन स्तम्भ –

पत्थर के खोबणी मे लटकते हुए पत्थर के स्तंभ को दयाबाई पाडळी को प्रसिध्द माना जाता है । यह गुफाँ के नाम से प्रचलित है । यहा इस गुफाँ मे दर्याबाई यानी बेल्हाबाई का प्राचीन मंदिर है । गुफाँ के आसपास बडी संख्या से बंदर है । बारीश के मौसम मे यहाँ छोटे छोटे धबधबे भी गीरते है ।

कोरठण खंडोबा –

पिंपळगाव रोठा के कोरठण खंडोबा यह देवस्थान श्री क्षेत्र जेजुरी का ठाण माना जाता है । यहा नव विवाहित दांपत्य भगवान खंडोबा का दर्शन करने बडे दूर - दूर से आते हैं । यहाँपर अधिक भाविक भक्तों की भीड होती है ।

निघोज की जग प्रसिध्द रांजण खळगे –

अहमदनगर जिले के पारनेर तालुके मे निघोज यह गाँव आता है । यह कुदरत का ही एक चत्मकार है । कुकडी नदी के पात्र मे पत्थर एवं पानी की अव्याहत प्रवाह के बहुत से खड्डे बनते है । उसको ही रांजण खळगे बोलते है । इसका आकार रांजण के जैसा होता है । यहाँ का पाणी दुष्काल में भी खत्म नहीं होता बहुत सालों से अती बारीश के कारण इस कुंड की निर्मिती हुई है । ऐसा शास्त्रज्ञों का कहना है । रांजण खळगे का आकर्षण जगभर के पर्यटकों को आकर्षित करता है । वहाँ मळगंगा देवी की दो मंदिर हैं । यहा लाखों भाविक माता के दर्शन के लिए आते हैं ।

सिध्देश्वर मंदिर –

सिध्देश्वर मंदिर नक्षीकाम हिया हुआ मंदिर है । प्रकृतिकी गोद में इस मंदिर के सामने बड़ा ही सुंदर झरना है ।

भालचंद्र गणेश –

उसके पास ही गणेश खिंड के भालचंद्र गणेश का मंदिर है । मंदिर मे बडे आकार का पत्थर का चुहा है । मंदिर के नजदीक छोटा धबधबा है । स्वातंत्र लढाई के कालखंड में मंदिर के सेनापती बापट का वास्तव होता था ।

रालेगण सिध्दी –

जेष्ठ समाजसेवक आण्णा हजारे की यह कर्मभूमि है । यहा से आदर्श गाँव के संकल्पना का जन्म होता है । ग्रामविकास का अप्रतिम मॉडेल इस गाँव मे देखने मिलता है । इस गांव मे पाणलोट विकास का प्रयोग देखने को मिलता है । अण्णा हजारे से बात करने का मौका भी आ सकता है ।

इस तरह पारनेर तहसिल ऐतिहासिक महत्व है । जिसे लोग दूर-दूर से देखने आते है । इस ऐतिहासीक स्थल को आप एक बार देखने जरुर आइएगा । इस लिए हमे गर्व है कि हमने इस देवी देवताओ और पावन भुमि मे जन्म लिया ।

कु.धरम सिमा भाऊसाहेब
टी.वाय.बी.ए.

पारनेर तहसिल में से औषधी वनस्पती - तुलसी

भारतीय संस्कृति और धर्म में तुलसी को उसके महान गुणों के कारण ही सर्वश्रेष्ठ स्थान दिया गया है । भारतीय संस्कृति में यह पूज्य है । तुलसी का धार्मिक महत्व तो है हि लेकिन विज्ञान के दृष्टिकोण से तुलसी एक औषधि है । तुलसी को हजारो वर्षो से विभिन्न रोगों के इलाज के लिए औषधि के रुप में प्रयोग किया जा रहा है । आयुर्वेद में तुलसी तथा उसके विभिन्न औषधीया प्रयोगों का विशेष स्थान है । आयुर्वेद मे तुलसी को संजीवनी बूटी के समान माना जाता है । आप के आंगन में लगा छोटा सा तुलसी का पौधा, अनेक बीमारियो का इलाज करने के आश्चर्यजनक गुण लिए हुए होता है । तुलसी में कई ऐसे गुण होते हैं जो बडी-बडी जटिल बीमारियों को दूर करने और उनकी रोकथाम करने में सहायक है । ह्रदय रोग हो या सर्दी, जुकाम, भारत में सदियो से तुलसी का इस्तेमाल होता चला आ रहा है । औषधी ये गुणों से परिपूर्ण पौराणिक काल से प्रसिध्द पतीत पावन तुलसी के पत्तो का विधिपूर्वक नियमित औषधितुल्य सेवन करने से अनेकानेक बीमारियाँ ठीक हो जाती है । इसके प्रभाव से मानसिक शांति घर में सुख समृध्दि और जीवन में अपार सफलताओं का द्वार खुलता है । यह ऐसी रामबाण औषधी है, जो हर प्रकार की बीमारियों में काम आती है जैसे - स्मरण शक्ति, ह्रदय रोग, कफ, श्वास के रोग, प्रतिश्याय, खून की कमी, खाँसी, जुकाम, दमा, दंत, दंत रोग, धवल रोग आदि में चमत्कारी लाभ मिलता है । तुलसी एक प्रकार से सारे शरीर का शोधन करने वाली जीवन शक्ति संवर्धक औषधि है । वातावरण का भी शोधन करती है । तथा पर्यावरण संतुलन बनाती है । इस औषधि के विषय में जितना लिखा जाए उतना कम है ।

बारिश के मौसम में रोजाना तुलसी के पाँच पत्ते खाने से मौसमी बुखार व जुकाम जैसी समस्याएं दूर रहती है । तुलसी की कुछ पत्तियों को चबाने से मुंह का संक्रमण दूर हो जाता है । मुंह के छाले दूर होते है, दांत भी स्वस्थ रहते हैं । दाद खूजली और त्वचा की अन्य समस्याओं में रोजाना तुलसी खाने व तुलसी के अर्क को प्रभावित जगह पर लगाने से कुछ ही दिनों में रोग दूर हो जाता है । तुलसी की जड का काढा ज्वर (बुखार) नाशक होता है । तुलसी, अदरक को घोटकर शहद के साथ लेने से सर्दी के बुखार में आराम होता है । सिर का भारी होना, पीनस, माथे का दर्द, आधा शीशी, मिरगी नासिका रोग. कृमि रोग तुलसी से दूर होते हैं । तुलसी, कफ, वात, विष विकार, श्वास - खाँसी और दुर्गन्ध नाशक है । पित्त को उत्पन्न करती है तथा कफ और वायु को विशेष रुप से नष्ट करती है । श्वास रोगों में तुलसी के पत्ते काले नमक के साथ सुपारी की तरह मुँह में रखने से आराम मिलता है । तुलसी की हरी पत्तियों को आग पर सेंक कर नमक के साथ खाने से खांसी तथा गला बैठना ठीक हो जाता है । खांसी जुकाम में तुलसी के पत्ते, अदरक और काली मिर्च से तैयार की हुई चाय पीने से तुरंत लाभ पहुंचता है । तुलसी दमा, टीबी में अत्यंत लाभकारी है । तुलसी के नियमित सेवन से दमा, टीबी नही होती हैं क्यूँकि यह बीमारी के जिम्मेदार कारक जीवाणु को बढने से रोकती है चरक संहिता में तुलसी को दमा की औषधि बताया गया है ।

तुलसी में अनेक जैव सक्रिय रसायन पाए गए हैं, जिनमें ट्रैनिन, सैवोनिन, ग्लाइकोसाइड और एल्केलाइड्स प्रमुख हैं । अभी भी पूरी तरह से इनका विश्लेषण नहीं हो पाया है । प्रमुख सक्रिय तत्व हैं । एक प्रकार का पीला उडनशील तेल जिसकी मात्रा संगठन स्थान व समय के अनुसार बदलते रहते है । ०.१ से ०.३ प्रतिशत तक तेल पाया जाना सामान्य बात है । वैल्थ ऑफ इण्डिया के अनुसार इस तेल में लगभग ७१ प्रतिशत यूजीनॉल, वीस प्रतिशत यूजीनॉल मियाइल ईयर तथा तीन प्रतिशत कार्बाकोल होता है । श्री तुलसी में श्यामा की अपेक्षा कुछ अधिक तेल होता है तथा इस तेल का सापेक्षित घनत्व भी कुछ अधिक होता है । तेल का अतिरिक्त पत्रों में लगभग ८३ मिली ग्राम प्रतिशत विटामिन सी एवं २.५ मिलीग्राम प्रतिशत कैरीटीन होता है । तुलसी बीजों में हरे पीले रंग का तेल लगभग १७.८ प्रतिशत की मात्रा में पाया जाता है इसके घटक हैं कुछ सीटो स्टेरॉल, अनेकों वसा अम्ल मुख्यत: पामिटिक, स्टीयरिक, ओलिक, लिनोलक और लिनोलिक आम्ल तेल के अलावा बीजों में श्लेष्मक प्रचुर मात्रा में होता है । इस म्युसिलेज के प्रमुख घटक हैं - पेन्टोस, हेटना यूरोनिक अम्ल और राख । राख लगभग ०.२ प्रतिशत होती है ।

कु.वाळुंज मयुरी सुभाष
एफ.वाय.बी.ए.

औषधी वनस्पतियाँ

१) नीम – एक परिचीत पेड़ है । जो २०मीटर की उंचाई तक पाया जाता है, इसकी एक टहनी मै करीब ९-१२ पत्ते पाये जाते है । इसके फुल सफेद होते है और इसका पत्ता हरा होता है जो पककर हलका पीला – हरा होता है । अक्सर ये लोगों के घरों के आस-पास पाया जाता है ।

२) तुलसी – तुलसी एक झाड़ी नुमा पौधा है इसके फुल गुच्छदार तथा बैंगनी रंग के होते है तथा इसके बीज गुठलीनुमा होते है । इसे लोग अपने अंगन मे लगाते हैं ।

३) ब्राह्मी / बेंग सांग – यह साग पानी की प्रचुरता मे सालभर हरी भरी रहने वाली लता है । जो अक्सर तालाब या खेत किनारे पाये जाते है । इसके पत्ते गुदे के आकार (१/२ –२ इंच) के होते है । यह हरी चटनी के रुप मैं आदिवासी समाज मे प्रचलित है ।

४) ब्राह्मी – यह अत्यंत उपयोगी एवं गुणकारी पौधा है । यह लता के रुप के जमीन मे फैलता है । इसके कोमल तने १-३ फीट लंबी और थोडी-थोडी हुरपर गांठ होती है । इन गोठों से जड़े निकल कर जमीन मे चली जाती है । पत्ते छोटे, लंब, अंडाकार, विकने, मोटे, हरे रंग के तथा छोटे – छोटे होते है । सफेद हलके नीले गुलाबी रंग लिए फुल होते है । यह नमी वाले स्थान मे पाये जाते है ।

५) हल्दी – हल्दी के खेतों मे तथा बगान मे ही इसे लगाया जाते है इसके पत्ते हरे रंग के दिर्घाकार होते है । इसका जड उपयोग मे लाया जाता है । कच्चे हल्दी के रुप मे यह सौंदर्यवर्धक है । सुखे हल्दी को लोग मसाले के रुप मे इस्तेमाल करते है । हल्दी रक्तशोधक और कफ नाशक है ।

६) अडुसा – यह भारत के प्राय: सभी क्षेत्र मे पाया जाता है । यह सालभर हराभरा रहने वाला झाडी नुमा पौधा है । जो पुराना होने पर ८-१० फीट तक बढ सकता है । इसके गहरे हरे रंग की पत्तीयाँ ४-८ इंच लंबी १-३ इंच चोहडी है । शरद ऋतु के मौसम मे इसके अग्र भागों के गुच्छों मे हलका गुलाबी पन लिए सफेद रंग के फुल लगते है ।

७) सदा बहार – यह एक छोटा पौधा है जो विशेंष देखभाल किए बिना रहता है । चिकीत्सा के क्षेत्र मे इसका अपना महत्व है । इसकी कुछ व्हनिया होती है और ये ५० से.मी. तक बढता है इसके फुल सफेद या बैगनी मिश्रीत गुलाबी होते है । यह अक्सर बगान मे लगाया जाता है ।

८) करिपत्ता – करीपत्ता का पेड़ सभी घरों मे पाया जाता है । इसका इस्तेमाल मुख्यत: भोजन मे सुगंध के लिए इस्तेमाल किया जाता है । इसके पत्तों का सुगंध बहुत तेज होता है । इसकी छान गहरे घुसर रंग की होती है । इसके पत्ते अंडाकार, चमकीले और हरे रंग के होते है । इसके फुल सफेद एवं गुच्छेदार होते है । इसके फल गहरे लाल होते है । जो बाद मे बैंगनी मिश्रीत कालापन लिए होता है ।

९) भुई आवला – यह एक अत्यंत उपयोगी पौधा है । जो बरसात के मौसम मे जन्मते है । इस पौधे की उंचाई १-२५ इंच उंचा तथा कई शाखाओं वाले होते है । पत्तीयाँ आकार मे आवलें की पत्तियों की सी होती है । निचली सतह पर छोटे छोटे गोल फल पाये जाते है, यह जाडे आरंभ होते हो पक जाते है और फुल तथा पककर जड जाते है । पौधे समाप्त हो जाते है ।

१०) आवला – इसका वृक्ष ५-१० मीटर ऊँचा होता है । आवला स्वाद मे कटु – तीखे, खट्टे, मधुर और कसैले होते है । अन्य फलोंकी अपेक्षा आवलें मे व्हिटॅमीन 'सी' की मात्रा अधीक होती है । इसके फुल पत्तियों के नीचे गुच्छो के रुप मे होती है । इनका रंग हलका हरा तथा सुगंधित होता है । इसके छाल घुसर रंग के होते है । इसके छोटे पत्ते १०-१३ से.मी. लांब टहनियों के सहारे लगा रहता है । इसके फल फरवरी – मार्च मे पककर तयार हो जाते है । जो हरापन लिए रहते है ।

११) पीपल – पीपल विशाल रुपसे है जिसकी अनेंक शाखाए होती है । इनके पत्ते गहरे हरे रंग के ह्रदय आकार की होती है । इनके जड छाल, जटा, दुध सभी उपयोग मे लाए जाते है । हमारे भारत मे पीपला का धार्मिक महत्व है ।

१२) करेला – यह साधारणता व्यवहार मे लाए जाने वाली उपयोगी हरी सब्जी है । जो लतेदार होती है । इसका रंग गहरा, हरा तथा सफेद होता है । पकने पर फल का रंग पीला तथा बीच लाल होता है । यह स्वाद में कडवा होता है ।

१३) अमरुद – अमरुद एक फलदार वृक्ष है । यह साधारणता लोंगों के घर के आँगन मे पाया जाता है इसका फल कच्चा, मेहरा, पकने पर पीला होता है । यह सफेद और गुलाबी गर्भ वाले होते है इसके फुल सफेद रंग के होते है । यह कसैला, शितल स्वादीष्ट फल है जो आसानी से उपलब्ध होता है ।

१४) जामुन – जामुन एक उत्तम फल है । गरमी के दिनों में जैसा आम का महत्त्व है वेसे ही इसका महत्व गरमी के अंत मे

तथा बरसात मे होता है यह स्वाद मे मिठा कुछ खट्टा, कुछ कसैले होते है। जामुन रंग गहरा बैंगनी होता है।

१५) ईमली – ईमली एक बडा वृक्ष है इसके पत्ते समुह मै पाये जाते है जो आवलों के पत्तों की तरह छोटे होते है। इसका फल आरंभ मे हरा पकने पर हराबुरा होता है। यह खट्टा होता है।

१६) अर्जुन सातारा – यह असंख्य शाखाओं वाला लंबा वृक्ष है इसके पत्ते एक दुसरे के विपरित दिशा में होते है। इसके फुल समुह मे पाये जाते है। तथा फल गुठलीदार होता है जीसमे पाँच और से पंख की तरह गहरे होते है।

१७) मेथी – यह लोकप्रिय सब्जियों में से एक है। इनके गुणों के कारण इसका उपयोग प्रत्येक घरों में होता है। इस पौधे की उँचाई १ १/२ बीना शाखाओ के मेथी की भाजी तीखी कडवी और वायु नाशक है।

१८) बेर – बेर का वृक्ष काटेदार होता है। इसके काटे छोटे छोटे होते है तथा इसकी पत्तियाँ गोलाकार तथा गहरे हरे रंग की होती है इसके फल तथा गहरे हरे रंग की होती है। इसके फल कच्चे मे हरे रंग तथा पकने पर लाल होते है। यह स्वाद मे खट्टा–मिठा तथा कसैला होता है।

१९) पलाश – पलाश के पेड ५ फीट से लेकर १५–२० फीट या जादा उँचेही होते है। इसके एक ही दंठल मे तीन पत्ती एकसात होते है। बसंत ऋतु मे इसमे केसरी या लाल रंग के फुल लगते है तब पुरा वृक्ष लाल होता है।

२०) सरसो – सरसो खेतो और बागानों मे विस्तृत रुप से खेती में किया जाने वाला पौधा है। इस पौधे की ऊँचाई १.५ मीटर तक होती है इसके पत्ते के आकार नुकेलेदार होते है तथा फुल पिले रंग में बीज कोतील निकालने के लिए इस्तेमाल मे लाया जाता है।

२१) अनार – अनार झाडी नुना पतली टहनी वाला होता है। इसका फुल लाल रंग का होता है। अनार स्वाद में मिठा, कसैला पण लिए हुए रहता है। इसका फल लाल और सफेद रंग का होता है। इसके छिलके फल फुल उपयोग मे लिया जाता है।

वाळुंज वैभव आबासाहेब
एस.वाय.बी.ए.

पारनेर की धार्मिक स्थल

भारत के लोग किस तरह यात्रा करते है इसकी एक ताजा रिपोर्ट में यह जानकारी मिली है कि धार्मिक महत्व के स्थानो की ट्रिप सिर्फ पुजा पाठ के उद्देश से नही, बल्कि तफरी के लिए भी बनाया जाता है। इसी प्रकार पारनेर तालुका में भी कुछ ऐसे प्रसिध्द धार्मिक स्थान है जिनकी पुरे भारत में एक अलग ही पहचान है।

१) हरेश्वर मंदिर – हरेश्वर मंदिर का नाम भगवान श्री हरेश्वर महाराज के नाम पर कार्जुले गाव के नाम पर रखा गया है। कई साल पहेले एक शिव–भक्त विरागी साधु (बैरागी) लंबे समय के लिए गाँव आये थे। भगवान श्री हरेश्वर महाराज स्वेच्छा से प्रकट हुए।इस जगह पर शंकु का एक शंक है। इस पिंडी की स्थापना करने वाले श्री नवनाथ का उल्लेख है।

पुणे और अहमदनगर जिलों की सीमा पर यानी निघोज, कुकडी नदी बेसिन में इन धाराओ की अनदेखी की जाती है। भौगोलिक पृष्ठभुमि, भीमा शंकर के असापास के क्षेत्र मे उत्पन्न कुकडी नदी, अश्व नदी की एक सहायक नदी है। शिरुर तालुका मे आमदाबाद के पास कॉन सेच और घोडे का रिज होता है। नदी के बेसिन (निघोज) मे बहते पानी की आकर्षक क्रिया द्वारा इस बीच कान्हुर पठार से लगभग ३ मी लंबी, ३ मी चौडी और ५ मी गहरी खाई बहती है। सभी तरह की चीजें बनाई गई है।

२) विरोलीका पिंपळेश्वर – कान्हुर पठार – पारनेर रास्ते में गणपती फाटा के पश्चिम दिशा की ३ कि.मी. के अंतरपर विरोली नाम का १५०० जनसंख्या का गाँव है। कुदरत के मेहरबानी से गर्द झाडीयाँ, पहाड और खाई, झरने आदी से रम्य नैसर्गिक वातावरण आध्यात्मिक एक गौरवशाली विरासत भी है। गाँव के दक्षिण में लगभग आधा किलोमीटर दूरी मे पिम्पसवारा (महादेव) का मंदिर शांतीपुर्ण और मनोरम वातावरण मे खडा है। जो प्राचीन गौर की गवाही देता है। क्षेत्र मे पिम्परसरा की महिमा एक जागृत स्थान के रुप में अनुभव की जाती है। पेशवा

काल पेशवा काल के इस मंदिर मे ऐसी किंवदंती सुनी जाती है की इस मंदिर के सामने पारे पर सोने के पाच दाने थे । कुछ लुटेरों के लुटने पर भगवान चमत्कारिक रुप से इस जगह से भाग निकले आप अभी भी मंदिर के रास्ते पर देख सकते है कि उसकी तत्काल तंत्रिका बनाई गई थी । इस मंदिर के सामने ५ फिट लंबा, ३ फिट चौडा और ३ फिट गहरा एक पुल है ।

शकरी का शरिर अधिकाशत: उत्तर पुर्वी है । जब की यह उन्मुख है लेकिन स्व चालित है । गाँव को हरेश्वर देवस्थान की और से एक स्वर्ण उत्सव के साथ मनाया गया है । इस दौरान प्रसिध्द किर्तनकार के किर्तन का कार्यक्रम आयोजित किया जाता है । हर दिन लगभग ४००० भक्तों को दान दिया जा रहा था । स्वयंभु लिंग के पवित्र दर्शन के कारण हर साल हजारों तीर्थयात्रियों की मृत्यु हो जाती है । इस तीर्थ का महत्त्व दिन – प्रतिदिन बढता जा रहा है ।

आसपास के गाँव के श्रध्दालू भक्त एकादशी और श्रावण मास में सोमवार, शनिवार और गुरुवार को जन्मोत्सव जयंती, साल में लगभग डेढ से दो लाख भक्त दर्शन के लिए आते है । श्री हरेश्वर देवस्थान ट्रस्ट मंदिर के जीर्णोध्दार के लिए काम कर रहा है ।

२) मुख्यालय (निघोज) – वर्षे १९३९ के दौरान, गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रिकॉर्डर्स एक अलग स्थान के रुप में, विश्व स्तर पर दर्ज किया गया था । वह जगह बिल्कुल वही है जो निघोज में कुकडी नदी के बारे में है । एक सुंदर परिदृश्य और आकर्षण पर्यटन स्थान के केंद्र के रुप में यह स्थान आज भी विशेष महत्त्व प्राप्त कर रहा है । अंग्रेजी मे 'पॉट हॉल्स' के रुप में जाना जाता है । ये कस्तुरी बहुत आकर्षण और आकर्षक है क्योकि वे पर्यटन का ध्यान क्षण भर में कर लेते है । कुंड, जीसे कुंड मौली कहा जाता है । झील के उत्तर में पानी की एक सतत धारा के साथ एक गुफा है । प्राचीन काल मे यह कहा जाता है की यह पानी काशी से आता है । क्योंकि प्राचीन काल में काशी विश्वेश्वर के मंदिर में दूध के साथ दूध और दहि से अभिषेक किया जाता था । आधी रात को पिंपळेश्वर में अच्छी तरह से आता है । इस मंदिर के साथ एक पत्थर का गद्दा है जिसका वजन लगभग ५ किलो है । इलाके के लोग जब्बा के बारे में कहते है कि धुलिवंदन के दिन इलाके के भक्त फसल के पानी के बारे में भविष्यवाणी करते है । इस चीज की महिमा बहुत बडी है ।

४) टाकळी ढोकेश्वर – ढोकेश्वर की शानदार नक्काशीदार गुफाएँ , ताकली धोकेश्वर के पास की पहाडियों मे खुदी हुई, नुकीली, अजंता की मुर्तियाँ है । यहा गुफा, जिसे छठी शताब्दी में बनाया गया था । धार्मिक स्थान के साथ–साथ वास्तुकला में भी बहुत महत्त्व है । यहा गुफा एक अनमोल उपहार है जिसे तालुका को दिया गया है, उँचे पहाडो पर उकेरी गई गुफाएँ मुख्य रुप से एक ही चट्टान में है । आपको आमतौर पर ५ चरणों पर चढना होता है । सीढियों पर चढना बीच मे एक कदम पर एक शिलालेख है ।

इस शिलालेख से प्राप्त जानकारी के अनुसार यह अनुमान सीढियों पर चढना बीच में एक कदम पर एक शिलालेख है ।

कु.शेख काजल बन्सी
एफ.वाय.बी.ए.

लहसुन

लहसुन – प्याज कुल ऐलीऐसी की एक प्रजाती है । इसका वैज्ञानिक नाम ऐलीएम सेटीऊम है । इसके करीबी प्याज, एस सलोट और हरा प्याज शामील है । लहसुन पौराणिक काल से पाक और औषधिय प्रयोजनो के लिए प्रयोग किया जाता है । इसकी एक खास गंध होती है । तथा स्वाद तीखा होता है । जो पकाने के काफी हद तक बदलकर मृदूल हो जाता है । लहसुन की एक गाठ (ढलब) जिसे आगे कही मसाल पुथी मे विभाजीत किया जा सकता है । इसके पौधी के सबसे ज्यादा इस्तेमाल किया जानेवाला भाग है । पुयी को बीज उपोभाग (कच्चे या पकाया) और औषधी प्रयोजनो के लिए उपयोग किया जाता है । इसके मना, और फुलों का उपयोग किया जाता है । ज्यादा आमतोर पर वे उपरीतौर पर उपपरिपक्व नर्म होते है । इसका कागजी सुरक्षा आत्मक परत (छिलका) जो इसके विभीन्न और गाठों से जुडी जडों से जुडा रहता है । एक मात्र आखायद हिस्सा है । इसका इस्तेमाल गले तथा पेट संबंधी बिमारीयों मे होता है । इसमे पाया जाने वाले सल्पर के योगीक ही इसकी तीके और स्वाद और गंधक के लिए उत्तरदायी होते है। जिसे ऐलिसीन, ईयोजीन इत्यादी लसुन सर्वाधिक चीन मे उत्पादित होता है। उसके बाद भारत में उपलब्ध होता है ।

प्याज – प्याज एक वनस्पती है जिसका कन्द सब्जी के रुप में

प्रयोग किया जाता है । देश की तुलना में महाराष्ट्र मे प्याज की खेती सबसे ज्यादा होती है । यहा साल में दो बार फसल होती है । नवम्बर में दुसरी मई के महिने के करीब होती है । प्याज भारत से कई देशो में निर्यात होते है । जिसके नेपाल, पाकिस्तान, श्रीलंका, बांग्लादेश आदि प्याज की फसल कर्नाटक, गुजरात, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, बिहार, पश्चिम बंगाल, मध्यप्रदेश. जैसी जगहपर अलग अलग समय पर तैयार होते है । विश्व मे प्याज १.७८९ हजार हेक्टर क्षेत्रफल उगायी जाती है । जिसमें २५.३८७ मे.टन उत्पादन होता है । भारत मे ऐसे कुल २८७ हजार हेक्टर क्षेत्रफल उगाये जाने पर २४५० हजार टन उत्पादन प्राप्त होता है । महाराष्ट्र, ओडीसा, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश, तामिळनाडू तथा गुजरात आदि प्रदेश अधिकता से उगाए जाते है यह शल्ककंदिय सब्जी है । जिसके कन्द सब्जी रुप में उपयोग किये जाते है । कंध मिठा होता है । यह तिखापण एक बाढपशील तेल ईलाईल प्रोपाईल, डायसल्फाइड कारण होता है । प्याज का उपयोग सब्जी, मसाले, सलाद तथा आजार करने के लिए किया जाता है । प्याज में आयटन,कॅल्शीअम तथा बिटामीन सी पाया जाता है । कन्द तीका, मेज, बलवरधक, कामोत्तेजक, स्वादवर्धक, शुधावर्धक तथा महिलाओ में रसवर्धक होता है । पित्तरोग, शरीरदर्द, फोडा, खुनी बवासीर, लीलीरोग, रतौधी, नेत्रदाह, मलेरिया, कानदर्द तथा पुलीटिस इनमें उपयोगी है ।

अनंतमूल – अनंतमूल (Indian Sarsaparilla) Hemidesmus indcics)

एक बेल है जो लगभग सारे भारतवर्ष मे पाई जाती है इसे संस्कृत मे सरिवा, गुजराती में उपलसारी, कावरवेल हिंदी मे बॅगला और मराठी मे अनंतमूल तथा अंग्रेजी में इडीन सार्सापरिला कहते है ।

लताका रंग मालामिश्रित लाल तथा इसके पत्ते तीन चार अंगूली लंबे, जामून के पत्तो के आकार के लकीरोवाली होते है । इनके तोडने पर एक प्रकार का दुध निकलता है । इसकी जड लाल तथा सुगंधवाली होती है । यह सुगंध उडनशील सुगंधीत द्रव्य के कारण हेती है, जिस पर इस औषधी के समस्त गुण अवलंबित प्रतीत होते है । औषधी के काम मे जड ही आती है ।

आयुर्वेदिक रसशोधक औषधियाँ का प्रयोग किया जाता है । काढ़े या पाक के रुप मे अनंतमूल दिया जाता है । आयुर्वेद के मतानुसार यह सुजन कम करती है । मुत्ररेचक है, अग्नीमाध, ज्वर, रक्तदोष, उपषंक कुष्ठ, गठिया, सर्पदंश, वृध्वीकदशा इत्यादी में उपयोगी होती है ।

मदार – मदार (वनस्पती नाम – Calotopes gigantea) एक औषधीय पादय है । इसको मंदार, आक, अर्क और आकौआ भी कहते है । इसका वृक्ष छोटा और दमदार होता है । पत्ते बरगद के पत्तो के समान मोटे होते है । हरे सफेद रंग के पत्ते पकने पर पीले रंग के हो जाते है ।

इसका फूल सफेद छोटा छत्तादार होता है । फूल पर रंगीन छत्तीया होती है । फल आम के तुल्य होते है जिनसे रुई होती है । आक की शाखाओ में दुध निकालता है । वह दुध विष का काम करता है । आगी गरमी दोनों में रेतिल भुमीपर होता है । चौमासे मे पानी बरसने पर सुख जाता है । आक के पौधे शुष्क और उँची कमी में प्राय: सर्वत्र देखने को मिलते है । इस वनस्पती की विशेष में साधारण समाज में यह भ्रान्ती फैली होती है । यह मनुष्य को मार डालता है ।

अजमोद – अजमोद (पेट्रोसीलिनुम किस्पम) एक चमकदार हरी वार्षिक जडी बुटी है । जिसे अक्सर मसाले के रुप में इस्तेमाल किया जाता है । इसका प्रयोग मध्य पूर्वी युरोपीय और अमरीका मे खाना पकाने में आता है । अजमोद अपने पत्तो के लिये काफी हद तक धनी है । जैसी चीनी अजमोद या मिलेन्ट्रो भी कहते है की तरह इस्तेमाल किया जाता है । हालाकी अजमोद का फ्लेवर थोडा हलका होता है ।

अजमोद के प्रकार जडी बुटी के रुप में प्रयोग किए जाते है । धुँघराला पत्ता (पी.क्रिस्मस) एव इतालावी या क्लेट पत्ता (पी.नेयापोलिटिनम) घुघराला पत्ता । अजमोद अक्सर एक गर्तिश के रुप में प्रयोग किया जाता है । आवश्यक तेल के समासों मे से एक आपीओल है । घुंघराले पत्ते अजमोद के उपयोग का समर्थन कुछ लोगो द्वारा किया जा सकता है क्योंकि यह प्लेट अजमोद का चैर्विल के जैसे जहर हेमलोक के साथ अस्पष्ट नही हो सकता है ।

कु.दया सालवे
एस.वाय.बी.ए.

ज्ञानज्योत

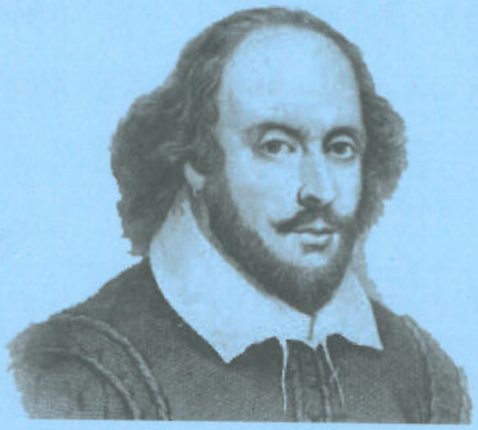

English Section

Some are born great,
Some achieve greatness, and some have
greatness thrust upon them
- William Shakespeare

INDEX

Sr. No.	Title of Article	Writer's Name
1.	Dhokeshwar Caves of Takali Dhokeshwar	Auti Akash
2.	Potholes in Kukadi River at Nighoj	Miss. Rokdey Ashwini
3.	Water Resources in Parner Taluka	Mane Akshay
4.	Roads, Wada Culture and Environment in Parner Taluka	Miss. Thube Sayali
5.	Dhokeswhar Temple	Miss. Japtap Aarti Balasaheb
6.	Parner Tahsil : Geographical Profile	Miss. Zaware Ashwini
7.	Senapati Bapat, The Unsung Compatriot of Gandhi & Bose who forged his own path	Nimse Kondibhau
8.	Political and Social Transition of Parner Taluka	Department of Politics

Dhokeshwar Caves of Takali Dhokeshwar

Dhokeshwar Mahadeva Temple -

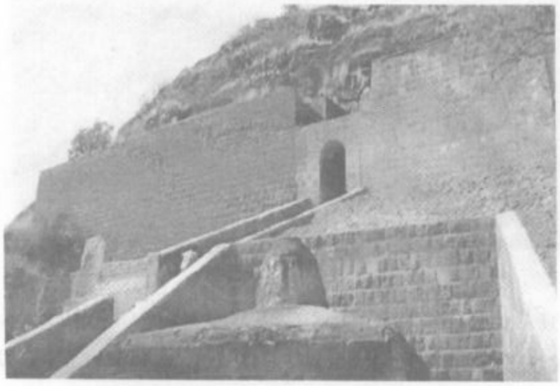

Dhokeshwar Mahadeva temple is located around 2-3 kms from village Takali in Ahmednagar district. The temple is located on a hillock and has been carved out in a vace. One has to climb several stone steps to reach the top. The cave has a fortification around it, possibly built in the 18-19th century. The cave itself is said to have been built sometime in the 5-6th century AD. The temple is dedicated to Lord Shiva and its walls are adorned with beautiful sculpting of Shiva, Parvati, Ganesh and other celestial beings, besides motifs and animal figurines.

The Gabhara is a room housing the Shivalinga and has a dark passageway (circumambulatory) around it. There are tow huge dwarpal sculptures at the two sides of the door frame of the gabhara which immediately catch the eye.

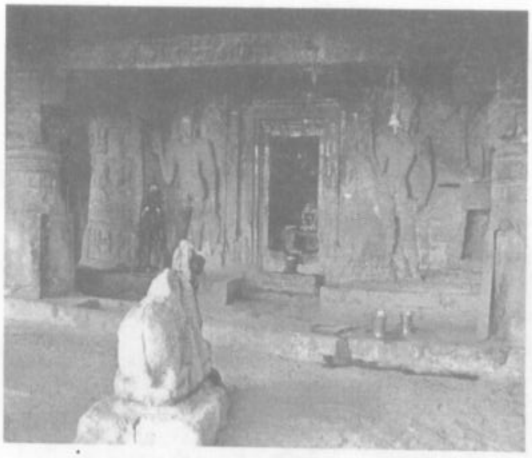
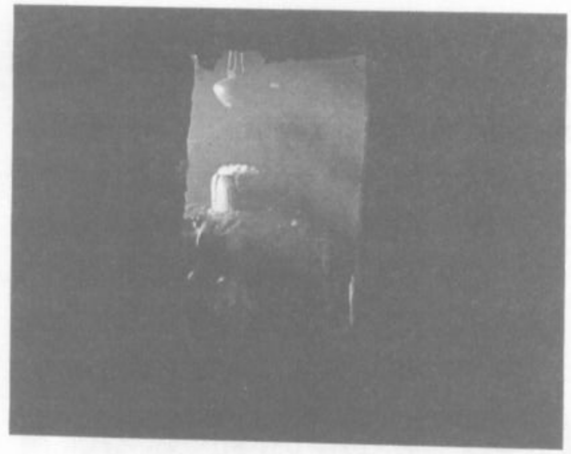

There is a Nandi idol situated on the right hand side of the passage, besides the main Nandi statue in the antarala. There are two carved stone slabs which resemble a veergal (hero stone) There is a medieval deepamala outside the cave and is a latter addition. One also notices an empty vihara like room in a cave just above the main cave, besides a water cistern alongside. On the way down, there is a stone structure which is an abandoned medieval age temple. It houses some Shivalingas. Also scattered around are some carved stones, besides a shilalekh.

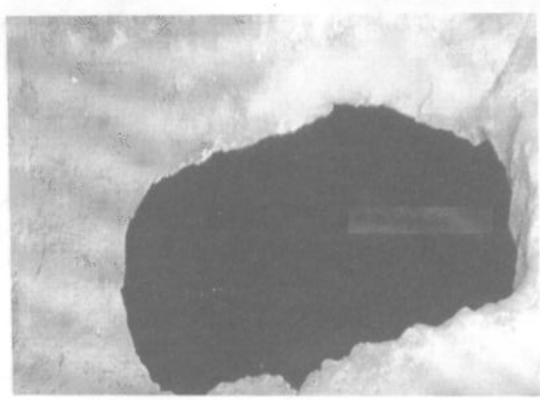

Potholes in Kukadi River at Nighoj

Nighoj is famous for Malganga Temple and Pot Holes in Kukadi River. The Nighoj Kund is much more famous for Pot Holes . The big pot like shapes made in rock at Nighoj. They are also called as Kund. Kund are the gigantic Potholes which are supposed to be the largest in Asia according geologists. Lot of People from all over world come to see this miracle of god. Most of the people from Nighoj are now working in Mumbai with the fisheries Business. There is one river nearby Nighoj called Pushpawati. Nighoj is situated in Parner Taluka(Ahmednagar. Maharashtra. India). Nighoj is 70 km From Pune and near the Shirur. The river Kukdi that Hows by Nighoj village in Maharashtra has shaped up beautiful potholes in the riverbed that have fascinated geologists. The villagers, though, don't understand what the fuss is about EVERY year on Janmashtami, Nighoj village indulges in a little ritual. Over six lakh devotees pour into Nighoj, a village 75 kilometres from Pune in Ahmednagar district, to witness a "miracle". At the stroke of midnight, villagers claim, an earthen pot filled with water emerges from the main well in the village, the pot is put on display for three days and after a grand procession, it's immersed into the well so that it rises again the next year. Everyone here vouches for the miracle, saying nobody dares question goddess Malganga. But the goddess herself would have seen bigger miracles— like the small gorges the river Kukdi, a tributary of the Bhima river, has formed over the years. The river, which flows by the village, takes a semi-circular turn less than 50 metres behind the temple, throwing up swirls and water currents that beat relentlessly against the hard basalt rockbed. The river has done this for countless years, giving rise to one of the most fascinating vignettes of geology in the Deccan plateau --beautiful rock formations and several potholes formed by the water flowing through the stone. The potholes — spread over three kilometres with an average depth of over 100 feet — give the basin the look of a canyon. "This is a geographical phenomenon where the pebbles that are carried by the river get locked in the cracks developed in the basalt rock riverbed. These pebbles, which rotate due to the water current, form pot shaped cavities in the basalt rock. This is what you see in Nighoj. The process is spread over thousands of years. Faith, the villagers say, can move mountains, so what's a river? They don't think much of the potholes. saying goddess Malganga is above everything else. They say they don't understand why geologists, foreign researchers and photographers who frequently visit their village head straight to the riverbed, rather than visit the temple. Last year, a team of researchers from National Geographic had visited Nighoj to study the potholes as well as to study the birds in the area. In 1997. Citizen magazine had reported about the potholes.

Miss. Ashwini Rokade
S.Y.B.Sc.
Dept. of Botany

Water Resources in Parner Taluka

Parner taluka is a taluka in Ahmednagar district in the state of Maharashtra, India. The climate of Parner is moderate, with variations in temperature ranging between 16 °C and 35 °C. Parner is served by the Maharashtra State Road Transport Corporation. The nearest railway station is Ahmednagar, about 40 kilometers away.

Nighoj, Jamgoan, Hivre Korda, Sawargaon, Kasare, Devibhoyare, Parner, Tikhol, Pimpalgaon Rotha, Karegaon, Goregaon, Pimpri Jalsen, Takali Dhokeshwar, Ralegan Siddhi, Shahajapur, Karjule Hareshwar, kalewdi, Randhe, Darodi, Lonimavala, Babulwade, Dhawalpuri, Wadgaon Savtal, Kanhur Pathar, Kakanewadi, Kinhi, Wesdare, Nandur Pathar, Katalwedha, Padali, Kamatwadi, Walavne, Punewadi, Supe, Pimpri Gawali, Alkuti, Hanga, Rui-chhtrapati, Shirapur, Panoli, etc. are a few of the notable villages of Parner Taluka.

Nighoj is a village in Ahmednagar District, Maharashtra, India. It is about 90 kilometres away from Pune. The majority of the population in Nighoj is Hindu. But also there are few Muslims. There are several temples in the village. One of these temples, the Malaganga temple, is located on the bank of the gorge on the old river-bed itself[1] and considered very auspicious. Every year there is a yatra of malaganga devi around 10 lac devotees come for pay their homage. There's a barav situated in the middle of nighoj this barav known for their hemadpanthi structure. It is famous for the naturally created potholes (tinajas) on the riverbed of the Kukadi River.E xperts from all over the world come here every year to study the phenomenon of their formation. Tinaja is a term originating in the American Southwest for surface pockets (depressions) formed in bedrock that occur below waterfalls, are carved out by spring flow or seepage, or are caused by sand and gravel scouring in intermittent streams (arroyos). Tinajas are an important source of surface water storage in arid environments.These relatively rare landforms are important ecologically, because they support unique plant communities and provide important services to terrestrial wildlife. Geologists indicate that formerly there was greater rainfall in this area and that the Kukadi River flowed out from the highlands with such force that scouring of the bedrock took place and resulted in the formation of these potholes and the gorge. Kukdi River is a river of Maharashtra, India, a tributary of the Ghod River. Several notable temples lie on its banks including the Vigneshwara Temple, Ozar and Malanga Devi temple. The Yedgaon Dam dams the river, creating an artificial lake. During the months when it is visible, the riverbed is considered to be a wonder of nature, characterized by rock erosion from water movement and gorges that are gouged with large potholes. Folk tales abound about the river.[3] The river valley is characterized by grape vineyards. The Kukadi, originating in the Western Ghats, is an easterly flowing tributary of the Ghod.[5] The source of the river lies in the Western Ghats near

Naneghat.[6] The river passes to the north of Junnarand is situated outside Nighoj, near a road to Shirur.'[31] The Kukadi's tributaries include the Dimbhe, Manikdoh, Pimplegaon Joge, Wadaj, and Yedgaon.[7] The river rises in the Western Ghat's high rainfall zone where the annual rainfall is greater than 4,000 millimetres.

Kukadi L.B. Canal Project:

In 1900, the Kukadi L.B. Canal Project conducted a survey to ascertain whether the Ghod River supply could be combined with the Kukadi to supply the famine area of Sholapur. The low-level rising contour, started from Kem, Maharashtra in the previous year, was continued and completed up to the Kukadi River. A canal line was also aligned from that river up to the Ghod River. Three more contours were run for the NirgudsarTank on the latter river, and an alternative dam site was examined at Sakora. The surveys, difficult and extensive, indicated that the Ghod water could be made available for the famine districts.'[91]

Kukadi Irrigation Project:

The Kukadi Irrigation Project is a program underway by the Maharashtra Krishna Valley Development Corporation. Approved in 1968, it is almost complete, with the remaining work on some of the distributory systems still in process. It includes five storage dams across the five tributaries; viz. Yedgaon Dam, Manikdoh Dam, Dimbhe Dam, Wadaj Dam and Pimpalgaon Joge Dam.

Dams in Parner taluka by specifications:

The Table below list dams of Parner taluka of Ahmednagar district in the Indian state of Maharashtra by their specifications.

Name of Dam	Year Completed	River	Location	Type	Height (m)	Length (m)	Volume content (10^3m^3)	Gross Storage Capacity (10^3m^3)	Reservoir Area (10^3m^2)	Effective Storage Capacity (10^3m^3)	Purpose	Designed Spillway Capacity (m^3/s)
Tikhol Dam	1975	Kalu	Tikhol	TE	18.53	360		2430	64	1700	Irrigation	848
Hanga Dam	1978	Hanga	Hanga	TE	15.84	390	135	1850	500	1340	Irrigation	1010
Palashi Dam	1979	Palashi	Palashi	TE	14.03	660		1060	28	860	Irrigation	690
Mandohol Dam	1979	Mandohol	Mandohol	TE	27.07	739	426	11300	199.51	8780	Irrigation	1420
Rui Chatrapati Dam	1980	Gopal Ganga	Rui Chatrapati	TE	10.77	420	16.73	1350	46	1070	Irrigation	365
Lonimavla Dam	1981	Local Nallah	Lonimavla	TE	10	958	114	1080	46	880	Irrigation	377
Dhoki Dam	1981	Kalu	Dhoki	TE	17.33	397	92.03	1270	290	1240	Irrigation	1046

Tikhol Dam is an earth-fill dam on Kalu river in Tikhol village in Parner taluka of Ahmednagar district of state of Maharashtra in India.

Hanga Dam is an earth-fill dam on Hanga river in Hanga village in Parner taluka of Ahmednagar district of state of Maharashtra in India.

Palashi Dam is an earth-fill dam on Palashi river in Palashi village in Parner taluka of Ahmednagar district of state of Maharashtra in India.

Mandohol Dam is an earth-fill dam on Mandohol River in Karjule Hareshwar village of Parner taluka in Ahmednagar district of state of Maharashtra in India.

Rui Chatrapati Dam is an earth-fill dam on Gopal Ganga river in Rui Chatrapati village in Parner taluka of Ahmednagar district of state of Maharashtra in India.

Lonimavla Dam is an earth-fill dam in Lonimawala village in Parner taluka of Ahmednagar district of state of Maharashtra in India.

Dhoki Dam is an earth-fill dam on Kalu river in Dhoki village in Parner taluka of Ahmednagar district of state of Maharashtra in India.

Durga Suhas Raykar
(B.A., MLISC, SET, NET)
(Librarian, Shri Dhokeshwar College)
(Department of Library & Information Science)

Religious Places in Parner Taluka

Parner is a historic town in ahmednagar district .It is the headquarters town for Parner taluka.Parner was named after Rishi Parashar, whose son maharshi Ved Vyas wrote famous epic " Mahabharat".

Takali Dhokeshwar is one of the biggest village in Parner taluka on the National llaghway (Mumbai - Vishakhapattanam NH 222). Takli Dhokeshwar is also famous for Lord Shiva temple near Dhoki, Nagar road. It's Very huge and beautiful temple of Lord Shiva. Villagers said that it was built by pandavas in their vanvas kal in one night only near Kalu River.

The majority of the population in Takali Dhokeshwar is Hindu. But also there are few Muslims. There are several temples in the village as Banai Devi Mandir, Datta Mandir, Hanuman Mandir Bet Wasti, Takali Dhokeshwar, Hanuman Mandir Bet Wasti, Takali Dhokeshwar, Lord Shiva Temple, Malaganga Mandir, Muktai, Bhausaheb Maharaj temple, Shree Dhokeshwar Temple, Shri Bhairavnath Mandir, Bande Mala, Mote Baba (peer devasthan).

There are several temples in **Nighoj** village. One of these temples, the Malaganga temple, is located on the bank of the gorge on the old river-bed itself and considered very auspicious. L'very year there is a yatra of malaganga devi around 10 lac devotees come for pay their homage. There's a barav situated in the middle of nighoj, this barav known for their hemadpanthi structure.

Jamgoan is a village situated in parner taluka. This village has a history in second and third panipat war there was a fort named maharaja madhavrao shinde and also

beautiful malagangamata temple, rameshwar temple.

Hivare Korda is a village situated in Parner Taluka. It is 15 km from parner and 5 km from NH 222. It is famous for the Malaganga Devi Mandir and famous for its YATRA utsav, which is generally in summer days. **Karjule Hareshwar** is 26 km North West to Parner City. It is famous for Hareshwar Temple.

Pimpalgaon Rotha is 12 km from Kanhur. It is very famous for Shree Kshetra Korthan Khandoba Devastan. **Hanga** is a village situated between Parner and Supe, it is well known for lord Shiva's ancient temple named Hangeshwar temple. The river Hanganadi originates from the mountainous areas and lake situated in Hanga.

Walavne is located 39 km west of the district headquarters, Ahmednagar. The village is famous for the Codes Shri Bhairavnath..

Randhe is famous for Ambikadevi Temple in that temple all people of the village are arranging the Navratri Festival and Aarti in Morning and Evening also so many peoples of village and more people coming from around villages for attending the Aarti Ceremony & on the day of Dasara Palkhi of the said Devi is going to Khandiba Temple for Darshan. there is one more famous Vitthal-Rukhamini Mandir is there in town and another Vitthal-Rukhmini Temple at Vitthalwadi area of the said village that temple's history is very big the god was taken birth on the place of that Temple and this temple is constructed in the middle side of the Tekdi.

Darodi is famous for Charangeshwar Temple and Khandoba Temple. Babulwade is famous for Lord Shiva temple, which is situated on mountain. They do have big function called Yatra on Maha Shivaratri.

Dhawalpuri is famous for Durgadevi Temple and Fakirbaba Uruse. Wadgaon Savtal is 30 km away from Parner City. It is famous for Shree Datta Savtal Baba Temple, kanhur pathar is also a biggest village in parner taluka with market place. There is bhiravnath temple.

In **Parner** city there is famous temple of NAGESHWR. **Kakanewadi** is the small village 3 km away from Takali Dhokeshwar. Ti is famous from Shri Ram Mandir and Someshwar Mandir.

Kinhi is the small village 10 km from parner & Takle Dhokeshwar. It is famous for Shree Sadguru Omkar Baba Temple. Vesdare is the small village 3 km from Kanhur Pathare. Famous for the monkeys and vallys. Has a Bhairvnath temple and many other temples. Its a spiritual village with good literacy.

Katalwedha is a small village from 7 km from Ane & Ek Mukhi Datta is famous temple. They do have big function called Yatra at Chaitra Purnima.

Kasare is the historical village in Parner which is famous for "BIROBA VAHAIKE" during yatra utsav. Devibhoyare is famous for *Navmtra Ustav* of Goddess Shree Devi Ambikamata. It is famous for state-level drama competition. Pimpalgaon Rotha is 12

km from Kanhur. It is famous for Shree Kshetra Korthan Khandoba Devastan. **Karegaon** is a small village of approximately 550 people, on the west side of Parner Taluka, 2.5 km from National Highway NH-222. The Shree Kareshwar temple is located here.

Babulwade is famous for its Lord Shiva temple, which is on the mountain. They celebrate Yatra on MahaShivaratri. Dhawalpuri is famous for the Durgadevi Temple and Fakirbaba Uruse. Wadgaon Savtal is 30 km from Parner City. It is famous for the Shree Datta Savtal Baba Temple. **Kanhur Pathar** features a marketplace and the Bhiravnath Temple, MALGANGA TEMPAL & SHRAVANI1 BAIL POEA USTA. **Padali Ale** is small village 3km from Alkuti there are temples of Swayambhu Sangameshwara, Dakshin Mukhi Hanuman and Dharmanatha. **Kamatwadi** is small village with a population of 500. There is ajagrut temple of khandoba. It is 22km from takli dhokeshwar.

Akshay Mane
T.Y.B.A.
Department of Physics

Roads, Wada Culture and Environment in Parner Taluka

The headquarter of Parner tehsil of Ahmednagar district also the biggest in whole district. Population 5000 approx.

Takali Dhokeshwar is one of the biggest village in taluka on the National Haghway(Mumbai-Vishakhapattanam NH 222). Takli Dhokeshwar is also famous for Lord Shiva temple near Dhoki, Nagar road. It's Very huge and beautiful temple of Lord Shiva. Villagers said that it was built by pandavas in their vanvas kal in one night only near Kalu River. Ralegan Siddhi, is a considered a model of environmental conservation. Since 1975, led by Anna Hazare, the village has carried out programs like tree planting, terracing to reduce soil erosion and digging canals to retain rainwater. For energy, the village uses Solar Power, Bio-Gas (some generated from the communal toilet) and a Windmill. The village's biggest accomplishment is in non-conventional energy. For example, all the village streets are lit by solar lights. Each light has a separate solar panel.

Shahajapur village is an original place of windmill nearby supa which is famous for Windmills. There are around 50-60 windmill in Shahajapur village on all over the mountains. This place is energy center in Parner Tahsil. Supa is considered as fastest

growing village in Ahmednagar district. There is MIDC in the village. Karjule Hareshwar is 26 km North West to Parner City. It is famous for Hareshwar Temple and Mandhol Dam.Pimpalgaon Rotha is 12 km from Kanhur. It is very famous for Shree Kshetra Korthan Khandoba Devastan. Rui Chhtrapti is a small village 7 km away from Supa.Randhe is famous for Ambabai[Ambikadevi] Temple in that temple All people of the village are arranging the Navratri Festival and Aarti in Morning and Evening also so meany peoples of village and more people coming from around villages for attending the Aarti Ceremony & on the day of Dasara Palkhi of the said Devi is going to Khandiba Temple for Darshan. there is one more famous Vitthal-Rukhamini Mandir is there in town and another Vitthal-Rukhmini Temple at Vitthalwadi area of the said village that temple's history is very big the god was taken birth on the place of that Temple and this temple is constructed in the middle side of the Tekdi. Darodi is famous for Charangeshwar Temple and Khandoba Temple. Lonimavala is famous for big wall around the village which is constructed during the times of Chhatrapati Shivaji. Babulwade is famous for Lord Shiva temple, which is situated on mountain. They do have big function called Yatra on Maha Shivaratri.Dhawalpuri is famous for Durgadevi Temple and Fakirbaba Druse. Bhoyare Gangarda is 8 km away from Pune-Nagar Highway. It is surrounded by small mountains (Khindi) from all directions. Wadgaon Savtal is 30 km away from Parner City. It is famous for Shree Datta Savtal Baba Temple, kanhur pathar is also a biggest village in parner taluka with market place. There is bhiravnath temple. In Parner city there is famous temple of NAGESHWR. Kadus is the small village 6 km away from supa greatly surrounded by small mountaions Kakanewadi is the small village 3 km away from Takali Dhokeshwar. Ti is famous from Shri Ram Mandir & Someshwar Mandir. There is Sou Jyotitai Pradip Walunj elected as a Member of Panchayat Sammitee Parner from Kanhur Pathar Gun in 2012 ZP election. Kinhi is the small village 10 km from parner & Takle Dhokeshwar. It is famous for Shree Sadguru Omkar Baba Temple. Vesdare is the small village 3 km from Kanhur Pathare. Famous for the monkeys and vallys. Has a Bhairvnath temple and many other temples. Its a spiritual village with good literacy.

Nandur Pathar is small but well known village (Pincode : 414304) situated West side in Parner taluka, It is 4 km from National Highway that is IMH-222 (Mumbai-Vishakhapattanam). It has also famous for our national bird Peacock. It is one of the best places for education with primary & secondary with VIKAS VIDYALAYA HIGHSCHOOL Is the Best School in the Taluka. The population of Nandur Pathar is more than 2500 approximately.

Miss. Sayali Thube
T.Y.B.Sc.
Department of Electronics

Dhokeshwar Temple

Many times the famous caves, Temples we have is very important. The famous tourist spots including the yaditadekhila. but the, There are many places that are often their main way of course is nothing to hear about it. Parner taluka of Ahmednagar Takli dhokesvaraci caves, Someshwar Temple and some historical places such as Fort jamagavaca coming to see Mumbai-Pune organized within the one. Recently, the city is well-40 km and 170 km from welfare village Takli dhokes on the streets of the city. Ahead across the road from the village from the highway looks like a small mountain village Takli dhokesvaraci the caves. Lenimparyanta are built the stairs to go. Caves built from the night at the height of the wall and door of his side in age takes grab our attention from afar. First, it looks like a stone lying on the stairs of a vessel down, From here, our relics takes to grab attention. While climbing the stairs to the entrance of the mausoleum are two recently temples on the right side. The flowers are carved in stone. This place is a sarabha crafts fall on the ground. This will be the door and the side wall of the entrance of sarabha craft when they will be built, But that would put the original place while the repair time. While climbing the stairs to the stone stairs carved caves are used.

Takli dhokesvaracarn is quite high lenam. Piercing the cave are carved on both sides salabhanjike idols. Tolalela hall has four pillars. Sabhamandapatila left side of the wall are carved their vahanansaha saptamatrka sitting five tree. If on one side the other side is carved Ganesha idol virabhadraci. Holies of dvarapalacam craft door. placeAnd Nandi hall. Gabharyabhovati is removed pradaksinapatha koruna. These are placed around the way many viragala, A big Nandi and are placed at sarpasila. The main cave is carved on the side of the water takedekhila. The shaft is removed koruna hill top stone to the water. The tanks of the second water tank upper side. He knew the name of Sita to take a bath. The takyaparyanta are khobanya stone to go. Lenyaca area is kept tidy and clean. Flowerpot is decorated by planting area.

Dhokesvari caves admitted to it Hold the Parner way on the highway. Dhokes admitted to the 25 km distance Parner. Parner four kilometers along the confluence of the Someshwar temple two odhayam. Local people believe that this was the natural place Parashar Rushi tapobhumi. Someshwar Temple construction of this space, but it was actually done in the middle ages. The temple is built to cross the bridge to go to odhaya. Adavalelam water is bound on both odhayam bandhare here. From prathamadarsana breakdown Temple padatam you love this place. The house has space for this plan is going to be really playful nature. In the court is a dome built on the ground, Ghumatakhali steps to descend, The - down stairs is a little on the dark place. It is ipada. Robbers have ceiling Baithi endureth for circulating air Do

you think this house was actually built to special meditation. The main house is built in stone. The walls are carvings or images of any Kind. However, we see organized in a number of chronic idol of the temple area. And two old house. If the house against the wall, looking back pulapasi house built in stone and can be seen beautiful puskarni built ovarya bow on its side. And the rainy season arrives nitantasundara the area a few months later. If the house against the wall, looking back pulapasi house built in stone and can be seen beautiful puskarni built ovarya bow on its side. And the rainy season arrives _ nitantasundara the area a few months later. If the house against the wall looking back pulapasi house built in stone and can be seen beautiful puskarni built ovarya bow on its side. And the rainy season arrives nitantasundara the area a few months later.

Miss. Jagtap Aarti Balasaheb
S.Y.B.Com.

Parner Tahsil : Geographical Profile

The Earner tahsil is confined by 18° 49' 40" N. to 19° 21' 13" N. latitudes and 74° 10' 22" E. to 74° 38' 34"E. longitudes. Geographically, it located on 'Deccan plateau' and climatologically, it lies in the 'rain shadow zone' of Maharashtra state. Therefore, tahsil characterized with low rainfall and it is identified as 'drought prone area' in Ahmednagar district. There are 131 villages constitutes into four revenue circles in Parner tahsil. Out of them 36 villages included in Takali Dhokeshwar circle, 25 villages in Parner, 38 villages in Wadzire and 32 villages in Supa circle.

PHYSIOGRAPHIC PROFILE: - The study of physiographic profile is basis of the agriculture development, availability of water, population distribution and density etc.

Relief Topography: - Physiographically tahsil divided into 4 main divisions from norths to south. These are as follows:

A) The Table Land of Vasunda: - In the north there is a barren land stretched out with waving rocky country, which is known as Vasunda table-land, as name given from Vasunda village. Average height of this table land is about 732 M. (2400 ft.) above sea level.

B) The Kanhur Central Plateau:-It lies between the Vasunda table land to the north and Parner plateau to the south. This plateau have main water divide of Parner tahsil. Rivers rising on the southern slope flowing across the Parner plateau into the Krishna Basin through the Ghod River. Whereas, rivers rising on the northern slope across the Vasunda table land into the Godavari basin through the Mula river. This plateau is about 854 M. (2800 Feet) above sea level.

C) The Extensive Village Lands of Parner:

- It lies to the south of Kanhur plateau. Average height of this land is about 793 M. (2600 Feet) above sea level.

D) Low Lying Level Region: - Kukadi and Ghod River are drained through this region, so this region became fertile with occupied by alluvial soil. Average height of this region is about 640 M. (2100 ft). E) **Tract of Hilly Ground-** This is formed by spurs consisting of a series of plateaus or Tablelands of various heights.

DRAIN AGE:-Parner tahsil is constituted in Godavari and Bhlma basin. There are four main rivers or streams and their branches or tributaries are important in tahsil.

i) Mandohol, Jambhul and Kalu River: - In the north, these three rivers and their rivulets are important, rising as a sub branches of Mula from the slopes of the Kanhur plateau, flowing across the table land of Vasunda into the Mula River. Kapri rises near Karandi village on the northern slope of Kanhur Plateau and flows to the north into Kalu Rivers.

ii) Jamgaon River: - The lands in the east are drained by a branch of the Sina River which rises near Jamgaon as 900 M. height in Kavadya Dongar and flows in direct towards Nagar.

iii) Hanga River: - The whole of the south is drained by the Hanga River which rising on the mountain near Parner and starting flows across the Parner plateau and further Shrigonda tahsil into Ghod River.

iv) Kukadi River: - The west part of tahsil is drained by the Kukadi and Dudh rivers which rise on the western slopes of the Kanhur and Parner Plateaus.

Geology: - The whole Parner tahsil forms part of the great trap region of the Deccan. Rocks of the cretaceous system exist may perhaps be inferred from the limestone outcrop at several places on the west side of the Kanhur plateau, a prolongation of the main spur of the Sahyadris. This is especially noticeable in the glen of Vadgaon - Darya, 4.08 Km (3 miles) heart of Kanhur village, where the limestone cliffs worn by the falling water, decorated with pendant stalactites and clothed with delicate ferns, present all the charming characteristics of Derbyshire scenery on a diminutive scale. At Jategaon, further south, is a smaller glen of the same kind. Two types of besalt structure found in Parner tahsil.

i) Columnar Basalt: - This structure of basalt found in the water courses near the Kadus in Parner tahsil are of a bluish gray colour, compact texture, vitreous hue, and sharp fracture. In the banks of water course 0.8 kms (half a mile) east of the town of Parner basaltic columns are very numerous. They are five to six feet high, unarticulated and slightly out of the perpendicular.

ii) Nodular Basalt:- Round or oval masses of compact basalt, with concentric layers like the coats of an onion, known as nodular basalt. They are observed in tahsil at all

elevations in rock- cuttings and are frequently found loose at the base of hills buried in the ruins of decomposing strata.

Dykes, boulders and sheet rocks are found in various parts of tahsil. Dykes are all vertical, boulders are loose basalt stones of all sizes and sheets are flat. These all of rocks structures are found at hill slopes and other diverse form in tahsil. Pot holes in bed rocks at Kund-Mahuli in the Kukadi River a short distance from the village Nighoj are specially note worthy account of their number and size.

Soils: - Soils on the plateau very considerably depends upon the terrain and slope conditions. Over the plateau in many parts of Parner tahsil, the soils though not very deep have a good admixture of lime and are open as a result of which them are well suited for the production of a number of rabbi crops. However, on the terraces, the soils are too inferior and the hill slopes are stony.

On the higher Kanhur plateau, the soils not very deep are of a good description producing wheat, grain, pea's etc. crops without requiring much rain. In the descent from the Plateaus there are terraces or steps on which are detached flat patches of inferior soils of various widths, but the sides and the slopes of the hills are stony and barren. Generally speaking the fertile black soils at the low ground is found in some area of tahsil. Some patches of alluvial soil found in Ghod, Kukadi, Hanga, Mand Ohol, Mula river basins and minor stream basins. In the extreme north, there is a barren land stretch of waving rocky country many kms. in extent,

Climate: - The climate of the Ahmednagar district and Parner tahsil is characterized by a hot summer and generally dryness except during the south-west monsoon season. The year can be divided into four seasons. These are as follows- **1) The Cold Season (winter):-** From December to February. 2) **The Hot Season (summer):-** From March to the first week of June. **3) The South-West Monsoon (Rainy season):** - The second week of June to till the end of September. **4) North-East Monsoon / Post-Monsoon / Retreat Monsoon Season:** The months of October and November. These four seasons are characterized by variations in Temperature, humidity, precipitation, atmospheric pressure, wind and all other weather phenomena of climate in study area. As per Treewarta's climatic classification the Parner tahsil considered as Tropical Semiarid (Am BS) climate.

i)Temperature: - Seasonal variations in temperature are quite large in study area. From March onwards is a period, of continuous increase in day temperatures, the nights remaining comparatively cool. May is the hottest month of the year with the mean 30°C. Average daily range of average temperature in summer season is 10° C. On individual days temperatures occasionally rise to 43° C. or 44° C. With the onset of the south-west monsoons there is an appreciable drop in temperatures and the weather become pleasant. With the withdrawal of the

monsoons day temperatures increase but night temperatures progressively decrease. In this season average maximum temperature is at 25° C to 30° C. & minimum temperature at 20° C to 22° C. Average daily range of temperature is at 7° C to 8° C. from about the middle of November both day & night temperatures decrease rapidly and reach.32.5° C and. 20° C. respectively. December is the coldest month of the year with the mean daily minimum temperature at 11.7° C. and it is sometimes drop to 2° or 3° C. during winter season.ii) **Relative Humidity:** - Relative Humidity varies with season to season. It is observed that relative humidity became highest in rainy season i.e. 75 to 80% and lowest in summer season i.e. 18 to 19% in study area. Relative humidity of month of October is 25° to 35%. In winter season dry are present in atmosphere and relative humidity have 20%.iii) **Atmospheric pressure:** - Maximum air pressure observed 1015 to 1016 mb. in month of January and minimum air pressure observed 1003 to 1004 mb. in the month of July. Air pressure of April has observed 1006 to 1009 mb. Whereas October observed 1011 mb. to 1012 mb.iv) **Rainfall** :- The tahsil of Parner falls in and most of its area is in the drought prone. The average annual rainfall in the tahsil is 50 cm. September is the rainiest month. About 77% of the annual rainfall is received during the south west monsoon season. 2.5 to 5 cm. rainfall received in summer season from March to May, whereas during the Retreat monsoon period rainfall received 16 cm.

Other weather Phenomena: - Other phenomena experienced in Ahmednagar district and Parner tahsil are-i) **Cloudiness:** - Except during the south west monsoon season the air is generally dry particularly so in the afternoons. Skies are generally clear or lightly clouded during most of the year. During the south-west monsoon season the skies are heavily clouded to over cast. Winds are generally light to moderate in force with same strength evening during the monsoon season.ii) **Thunderstorms:** - Thunderstorms occur during the month of in association with the monsoon depressions. Thunderstorm form in the Bay of Bengal and move across the central parts of the country. The district and Parner tahsil experiences cloudy to over cast skies and wide spread heavy rain.

Forest/ Natural Vegetation:-The Parner tahsil located in rain fed zone therefore, the tahsil does not have regular vegetative cover. Forested land found only on some of hill slope, and river banks and also other dispersed track of various part of tahsil. Babhul, Bor, Khair, Kadunimba, Mango trees etc are the major vegetation of the forest in Parner tahsil. Except for a few small species there is absent of wildlife.Statistical data shows that, forested land of tahsil was only 10.9 percent as per 2001 year. Whereas, it was about 13.55% in 1961,10.90% in 1971,13% in 1981,10% in 1991

Dept. of Geography

Senapati Bapat, The Unsung Compatriot of Gandhi & Bose Who Forged His Own Path

A maverick freedom fighter who both supported and challenged Mahatma Gandhi, Bapat earned the moniker of 'Senapati' when he fought for the rights of farmers during the Mulshi satyagraha in 1921. #Forgotten Heroes #IndianIndependence

Pandurang Mahadev Bapat, popularly known as 'Senapati Bapat,' remains a fascinating figure of the Indian Independence movement whose revolutionary zeal was not only informed by 1 linduism, Bolshevism and Gandhian philosophy, but also a profoundly independent streak.

Bapat was called *'senapali' or* 'commander" for his leadership during the Mulshi satyagraha in 1921 leading to what social scientist Ghanshyam Shah called the "first recorded organised struggle against the [forced] displacement" of farmers.Back then, the Tata Company, backed by the colonial administration, sought to construct a dam.Born on 12 November 1880, Bapat was raised in a lower-middle-class Chitwpawan Brahmin family in the Parner town of Ahmednagar district, Maharashtra.Enrolling in the Deccan College in Pune was a turning point in his life because this is where he came across Damodar Balwant Bhide, a member of the revolutionary Chapekar Club, and Professor Francis William Bain, a Britisher who harboured Indian nationalist feelings amongst his fellow students.There were events like the atrocities committed by the British administrators during the plague in Pune, the assassination of British official Charles Rand and politicisation of festivals like the Shiva Jayanti and Ganesh Chaturthi to further nationalist sentiments also played a critical role in shaping his politics.In 1904, after passing out of college, he earned a scholarship and left for England to study at Heriot-Watt College in Edinburgh.Among other works, it was Dadabhai Naoroji's treatise 'Poverty in India', which helped him understand the exploitative nature of British rule on the Indian economy. It was here when he developed links with prominent British socialists of the time and met several Russian revolutionaries who introduced him to Bolshevism. Senapati Bapat circled in red.: However, his public speeches against British rule in India, which were deeply critical and provocative, and his association with the India House in London, a hub for anti-colonial political activism, resulted in him losing his scholarship in 1907.Fortunately, Bapat found accommodation here, and that's where he met with VD Savarkar, on whose advice he went to Paris to acquire the technique of making explosives with his Russian associates.After learning how to

make bombs, he came back to India in 1908 with a 'bomb-manual', which was secretly distributed to revolutionaries across the country, and two revolvers.However, his vision for a coordinated nationwide armed revolt against the British never took off and instead what came of it were individual acts of terrorism which the British crushed rather quickly; the proof of which is the famous Alipore Bomb Trial.

Fearing for his safety following the arrest of revolutionaries who made a failed attempt at assassinating the Mayor of Chandnagar in Bengal, Bapat went underground for a couple of years but was eventually arrested by the police in 1912.However, he was released in 1915 when the police couldn'l find sufllcienl e\idence to link him to these allacks.. According to historian Richard C ashman, Bapal had become a "seasoned revolutionary" by then, but more importantly switched from agnosticism to a deeper understanding of his 1 lindu faith. which made the subsequent transition to Gundhian philosophy easier. Following his release from prison, he joined Bal Gangadhar Tilak in his attempts to strengthen local support in the Poona area lor the cause of Indian Independence. By 1920. he had bought into Gandhi's vision of *'swaraj.'* How'ever. it's the following year, when he really came into prominence. leading the Mulshi satyagraha. the world's first anti-dam movement. The bust of Senapali Bapat in Nagpur. "At first, the company (Tatas) moved on to the farmers' lands and dug their test trenches without any legal formality. But Mulshi was very close to Pune (Poona). then the epicentre of the Indian freedom movement. So. when a peasant objected a trench being dug in his field and a British engineer threatened him with a pistol, there were strong protests in Pune," writes ecologist Madhav Gadgil and historian Ramachandra Guha in **'Ecology. and Equity: The** Use **and Abuse of Nature in Contemporary India.**[vi]**The** ensuring opposition to the damn was led by a young congressman, Senapati Bapat. Bapat and his followers succeeded in halting construction of the dam for a year. The Bombay government then promulgated an ordinance whereby the Tatas could acquire land on payment of compensation. Now the resistance to the dam was split into two factions. Whereas the Brahman landlords of Pune, who owned much of the land in the Mulshi valley, were eager to accept compensations, the tenants and their leader, Senapati Bapat, were totally opposed to the dam project," they add. The protest lasted for three years and was for the most part non-violent, but eventually, Bapat was arrested for vandalising the construction project. He turned himself in. The damn was eventually constructed, but what it did was spur the development of a political philosophy which borrowed ideas like satyagraha from Gandhi, but re-worked it to formulate his version of *'shuddha* satyagraha. 'Despite closely participating in the freedom struggle, he also grew critical of Gandhi and mainstream

Congress *leaders. Shuddha* satyagraha neither insists on absolute non-violence nor on absolute-violence. It allows the use of violence when the desired goal proves to be of supreme significance as compared with the value of non-violence in itself," says A postage stamp issued in his honourAnother facet of his political thought is *'prana-yadnya'* (self-killing) as an act of protest like the self-immolations in Tibet against Chinese occupation. Unlike other revolutionaries, he saw the fissures between Hindus and Muslims as a product of colonial rule, and instead of resorting to communalism the answers he believed lay in religious tolerance. Following his arrest for the Mulshi satyagraha, he remained in prison for nearly seven years and released only in 193 I.He subsequently served a third jail sentence for attending a public gathering organised by Subhash Chandra Bose in Mumbai. The road along which these gatherings were held was later renamed **Senapati Bapat Road. On** 15 August 1947, Bapat had the honour of raising the Indian national flag over Pune for the first time. Bapat eventually passed away on 28 November 1967 at the age of 87. However, his memory would come alive post freedom in one issue of the Amar Chitra Katha comic book series in 1964. In 1977, the Government of India issued a postage stamp in his honour.Bapat was a maverick in his own right not beholden to any party or personality. "Thus his joining of the Hyderabad satyagraha, his acceptance of the Presidentship of the Maharashtra branch of the Forward Bloc (Bose's party) in 1 939, his participation in the liberation movement of Goa and the Samyukta Maharashtra Movement confirmed the same independent spirit of Bapat which he showed from time to time," says **this document**

Nimse Kondibhau
T.Y.B.A.
Dept. of History

Political and Social Transition of Parner Taluka

Parner is a taluka in Ahmednagar district. The city is on the west side of the district ,and on the border of Pune district. The city is located at an altitude of 600 to 700 m above sea level and the total area of the taluka (including agriculture, forest and other areas) is 1930.28 km2. There is a legend about the name of this city. Sage Parashar, the father of Maharshi Vyas who wrote the Mahabharata, lived here. Hence the name Parner. The total number of villages in this taluka is 131. The total number of Gram Panchayats is 112. Most of these gram panchayats are dominated by Shiv Sena, followed by Congress and NCP. The number of Panchayat Samiti members is 10. In the 2016 elections, 4 members each from Sena and NCP and 2 members from Congress party

have been elected. Zilla Parishad has 5 members and Congress-1, Shiv Sena-2 and NCP-2. n 2015-2016, Parner's Gram Panchayat was transformed into a Nagar Panchayat According to the 2011 census, the total population of the taluka is 2.97 lakhs and the population density is 126 and the literacy rate is 62.31 percent.

Supe, Takli Dhokeshwar, Ralegan Shiddhi, Hiware Bazar, Nighoj, Wadzire and Dhavalpuri in the taluka These villages are of special importance in the district and the state from social, political, economic, commercial and cultural point of view. This taluka has a long tradition of ancient historical, religious, spiritual, cultural, political and social change. However, Bapat was a leading freedom fighter in the Indian freedom struggle and the Marathwada liberation struggle.Despite this history, the work of Padma Shri Annasaheb Hazare and Popatrao Pawar at the village level in the social, educational and watershed areas has created an excellent model of rural development in the country and the concept of Adarsh Gaon was born in this land.

The region is also known for its geography and tourism. There is a Pandava cave of Dhokeshwar at Takli Dhokeshwar. Daryabai Padli is famous for its stone pillars hanging from the top of the rock. At the same time, Ranjan Khalgi has been formed at Nighoj due to the flow of water in an area of half a kilometer in the Kukdi river bed. These Ranjan Khalgi are famous in Asia. There are also many religious places of pilgrimage in this taluka. Korthan Khandoba Devasthan at Pimpalgaon Rotha is famous as the second pilgrimage site of Jejuri. The last saint poet of the Warkari sect, Nilobarai, was from the village of Pimpalner. Along with the heritage of this historical, social, religious and cultural element, the taluka also has a long tradition of institutional structure. Ahmednagar Zilha Maratha Vidhya Prasarak Samaj is a reputed educational institution in Maharashtra. In Parner taluka, many schools and colleges of the institute from primary to higher education are successfully doing educational work. Due to the special guidance of Hon. Nandkumar Zaware Patil and Sitaram Anna Khilari Sir thousands of youth and families in the taluka have benefited a lot from the modern way of imparting education to the youth here. Hence this area is called Teachers' Taluka. This taluka is completely hilly and rocky. Due to very low rainfall, agricultural yields are low. Therefore, for the sake of employment and business, the youth from every household here have migrated to Mumbai and other cities. Even so, owning one is still beyond the reach of the average farmer,

Parner taluka has been famous in the district and the state as a taluka of progressive and communist ideology since pre-independence times. This taluka has been ruled by the Communist and Congress parties

for a long time after independence.However, after 1999, power passed to the Nationalist Congress Party. XShiv Sena has managed to retain power in this constituency three times in a row since 2004. However, in the 2019 assembly elections, the Shiv Sena split Twenty years after the defeat of the Sena, power passed to the Nationalist Congress Party. No matter what happens to the party power here The Vikhe Patil family has a strong grip on the overall politics of the taluka. Being a member of a large group in the taluka, he has mastered many organizational structures. In the 2019 general election Vikhe's move to the BJP is said to have caused some problems for progressive-minded activists.

Prof. Dr. Gokul Mundhe
Head of Dept. of Political Science
Shri Dhokeshwar College,
Takli Dhokeshwar

Ralegan Siddhi - A Sustainable Village Model for the Country

Around 60% of the rural population in India lives in primitive conditions. Most of them have no access to electricity, necessary education and health services. Modern technology has not touched these people even after 60 years of independence. Rural poverty causes large scale migration to cities which further lead to serious urban problems. This is the picture of present scenario but the picture has another side too. Yes, the answer is Ralegan Siddhi.

"The World Bank Group has concluded that the village of Ralegan Siddhi was transformed from a highly degraded village ecosystem in a semi-arid region of extreme poverty to one of the richest in the country. The Ralegan Siddhi example, now 25 years old, by demonstrating that it is possible to rebuild natural capital in partnership with the local economy, is a model for the rest of the country"

The man behind the change: Anna Hazare

Anna Hazare, by heart a Gandhian has changed the extremely degraded village of population around 2500 into liveable paradise for the poor villagers. Previously this village was extremely degraded and unsustainable. It was characterized by poor

farming practices which led to low productivity of land. People had few jobs and were engaged into illegal distilling of alcohol. There were large scale migrations, ill health and alcohol driven violence especially against women.

Today you can see the improved view of Ralegan Siddhi. Increased agricultural productivity shows the importance of sustainable agriculture. Thanks to the scientific farming practices suggested by Anna to revolutionize the previous situation. Hunger drives anything in a man's mind and Anna fulfilled it first. Now the village is self sufficient in food grains and other necessary agricultural produce. Now people can easily spend their time after daily routine in community services. There is a sense of community and sharing among all the people. Ralegan has shows the world how the whole system can stand on its own legs from scrap. It not only demonstrates what village people can do when they take control of their own development but also shows their concern to the environment by evolving sustainable practices.

Anna's biggest support to the People's participation

Community involvement Governments have a lot of schemes in village development through improved agricultural practices, watershed development, use of renewable energy etc. But all these novel things remains on paper only as the cost involved, required manpower and true intention of local representative along with government officials lacks in the implementation. Anna considered all these factors and turned them into positive side by community involvement in all government or self supported developmental projects. He recognized the importance of rainwater harvesting, watershed development and renewable energy. (Read more about water scarcity and India) The people of Ralegan Siddhi took their turn and maximized their involvement in community projects by investing thousands of hours in developmental activity. Common interest triggered human muscle power into prosperity of the village and now it has become a best example of watershed management in the country.

Watershed project

Anna always says, "The dream of India as a strong nation will not be realized without self-reliant, self-sufficient villages, this can be achieved only though social commitment & involvement of the common man."

Miss. Ashwini Zaware
T.Y.B.A.
Dept. of Politics

ज्ञानज्योत

अहवाल विभाग ...

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	विभागाचे नाव
१.	मराठी विभाग
२.	हिंदी विभाग
३.	इंग्रजी विभाग
४.	इतिहास विभाग
५.	भूगोल विभाग
६.	राज्यशास्त्र विभाग
७.	जिमखाना विभाग
८.	वाणिज्य विभाग
९.	रसायनशास्त्र विभाग
१०.	भौतिकशास्त्र विभाग
११.	वनस्पतीशास्त्र विभाग
१२.	प्राणीशास्त्र विभाग
१३.	इलेक्ट्रॉनिक्स विभाग
१४.	गणित विभाग
१५.	ग्रंथालय विभाग
१६.	संशोधन विभाग

अ. क्र.	विभागाचे नाव
१७.	विद्यार्थी विकास मंडळ
१८.	सांस्कृतिक विभाग
१९.	आजी–माजी विद्यार्थी पालक संघ
२०.	विद्यार्थीनी मंच
२१.	राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग
२२.	एन.सी.सी. विभाग
२३.	स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र
२४.	वाद–विवाद व वक्तृत्व
२५.	ॲन्टी रॅगींग कमिटी
२६.	विद्यार्थीनी वसतिगृह
२७.	महिला तक्रार निवारण समिती
२८.	शिस्तपालन कमिटी
२९.	IQAC
३०.	परीक्षा विभाग

मराठी विभाग

मराठी विभागामध्ये सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख म्हणून प्रा.लक्ष्मण कोठावळे तर दि. १६ ऑगस्ट २०१९ पासून सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून श्रीकांत आल्हाट सेवारत आहेत. या शैक्षणिक वर्षात मराठी विभागाने खालील उपक्रम घेतले.

१) दि. १६ ऑगस्ट २०१९ रोजी मराठी वाङ्मय मंडळाचे उद्‌घाटन झाले. या प्रसंगी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ मराठी अभ्यासमंडळाचे सदस्य डॉ. संदिप सांगळे यांचे व्याख्यान झाले.

२) दि. १९ सप्टेंबर २०१९ रोजी महाविद्यालयाच्या रौप्य महोत्सवी वर्षानिमित्त डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले.

३) दि. १ जानेवारी २०२० रोजी मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा निमित्त निबंध लेखन स्पर्धा घेण्यात आली त्यामध्ये अनुक्रमे **प्रथम –** क्षिरसागर प्रतिक्षा आनंदराव (एफ.वाय.बी.ए.), **द्वितीय –** ठाणगे अजित रावसाहेब (टी.वाय.बी.एस्सी.), **तृतीय –** भांड प्रदिप आबा या विद्यार्थ्यांनी यश संपादन केले.

४) दि. ४ जानेवारी २०२० रोजी सुंदर हस्ताक्षर स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले.

५) दि. ७ जानेवारी २०२० रोजी काव्यलेखन स्पर्धा घेण्यात आली.

६) दि. ८ जानेवारी २०२० रोजी 'वाचन संस्कृती लोप पावत चालली आहे' या विषयावर न्यू आर्टस्, कॉमर्स अ‍ॅण्ड सायन्स कॉलेज येथील मराठी विभागप्रमुख डॉ.लक्ष्मीकांत येळवंडे यांचे व्याख्यान झाले.

७) दि. १७ फेब्रुवारी २०२० रोजी विद्यार्थी विकास मंडळ, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे यांच्या अर्थसहाय्याने भाषिक कौशल्य या विषयावर कार्यशाळा संपन्न झाली. सदर कार्यशाळेस प्रा.डॉ.हरेष शेळके, प्रा.श्रीकांत आल्हाट आणि प्रा.लक्ष्मण कोठावळे यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.

८) दि. २७ फेब्रुवारी २०२० रोजी 'मराठी भाषा गौरव दिन' निमित्त मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळावा म्हणून मान.पंतप्रधान यांना ९७ विद्यार्थ्यांनी पत्रलेखन करुन मराठी अस्मितेविषयी पत्रलेखनातून उपक्रम सादर केला.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे –

१) दि. १५ डिसेंबर २०१९ रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय पुणे येथे आंतरराष्ट्रीय मराठी परिषदेमध्ये शोधनिबंध वाचन.

२) दि. ३० डिसेंबर २०१९ रोजी न्यू आर्टस्, कॉमर्स अ‍ॅण्ड सायन्स कॉलेज, शेवगाव येथे संत 'तुकारामाची अभंगवाणी' या विषयावर व्याख्यान.

३) दि. ०३ जानेवारी २०२० रोजी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय सात्रळ, ता.राहुरी येथे 'संस्काराचे महत्व' या विषयावर व्याख्यान.

४) दि. १० जानेवारी २०२० रोजी कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, राजूर, ता.अकोले येथे 'मराठी कवीतेतून घडणारे जागतिकीकरणाचे दर्शन' या विषयावर राज्यस्तरीय चर्चासत्रात शोधनिबंध वाचन.

५) दि. २८ फेब्रुवारी २०२० रोजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी येथे 'लोकसाहित्य उत्सव मराठीचा' या विषयावर व्याखान.

६) दि. ०४ मार्च २०२० रोजी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी येथे राज्यस्तरीय चर्चासत्रात 'संत निळोबारायांच्या भक्तीकाव्याचे दर्शन' या विषयावर शोधनिबंध वाचन.

७) दि. ०७ फेब्रुवारी २०२० रोजी कला महाविद्यालया खेड, ता. कर्जत येथील राज्यस्तरीय चर्चासत्रात 'माहिती तंत्रज्ञानाचा अध्यापनास वापर' या विषयावर शोधनिबंध वाचन.

८) दिव्यांग विद्यार्थी खेसे सागर बाळासाहेब या मराठी विभागातील विद्यार्थ्यास तन, मन, धनाने सहकार्य.

९) या शैक्षणिक वर्षात १० गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी आर्थिक सहकार्य.

१०) महाविद्यालयातील वृक्षांना मार्च, एप्रिल, मे या कालावधीत ३ पाण्याचे टँकर देण्याची व्यवस्था केली.

११) दि. २५ फेब्रुवारी २०२० रोजी स्नेहसंमेलन व वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभास टी.वाय.बी.कॉम परीक्षेमध्ये प्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी वै.ह.भ.प. यशोदा भिकाजी कोठावळे या मातोश्रींच्या स्मरणार्थ १०००/- रु. चे बक्षिस.

१२) महाविद्यालय हे सामाजिक बांधिलकी जपणारे असते म्हणून या वर्षात संताचे संस्कार समाजात रुजवावे म्हणून २० गावांमध्ये प्रवचन सेवा आणि आनंदसिंधू वृध्दाश्रम टाकळीढोकेश्वर या आश्रमातील दोन निराधार आईबाबांची सेवा.

१३) राज्यस्तरीय पुरस्कार - टाकळीभान ता.श्रीरामपूर येथील सेवाभावी संस्थेचा अध्यात्मिक क्षेत्रात केलेल्या उल्लेखनीय सेवेबद्दलचा राज्यस्तरीय पुरस्कार जाहीर.

१४) 'ज्ञानज्योत' या अंकाचे कार्यकारी संपादक म्हणून काम पूर्ण केले.

प्रा. श्रीकांत आल्हाट -

१) दि. १० जानेवारी २०२० रोजी कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, राजूर, ता.अकोले येथे 'जागतिकीकरण आणि मराठी कथा' या विषयावर राज्यस्तरीय चर्चासत्रात शोधनिबंध वाचन.

२) दि. ०७ जानेवारी २०२० रोजी न्यू आर्टस्, कॉमर्स अ‍ॅण्ड सायन्स कॉलेज, पारनेर येथे 'युवा साहित्य संमेलनात' महाविद्यालयाच्या ४ विद्यार्थ्यांसह सहभाग.

३) दि. ०७ फेब्रुवारी २०२० रोजी कला महाविद्यालय खेड, ता.कर्जत येथील राज्यस्तरीय चर्चासत्रात 'माहिती तंत्रज्ञानाचा मराठी अध्यापनामध्ये वापर' या विषयावर शोधनिबंध वाचन.

४) दि. ०४ मार्च २०२० रोजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी येथे राज्यस्तरीय चर्चासत्रात शोधनिबंध वाचन.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे
मराठी विभाग प्रमुख

हिंदी विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० में अध्ययन - अध्यापन के साथ - साथ विद्यार्थियों के सर्वांगीण विकास के लिए दि. २८/०९/२०१९ के ''निबंध लेखन स्पर्धा'' का आयोजन किया । दि. १/१०/२०१९ ''हिंदी दिन समारोह'' संपन्न हुआ । दि. १०/१०/२०१९ ''गांधी विचार संस्कार परीक्षा'' आदि गतिविधियों का आयोजन किया । हिंदी दिन के उपलक्ष्य में डॉ.अशोक गायकवाड ने भाषा संबंधी छात्रों को विस्तृत मार्गदर्शन किया ।

विभाग प्रमुख प्रो.डॉ.प्रदीप कुमार चौंदंते जी के मार्गदर्शन में शिवाजी गायकवाड पी.एच.डी. छात्र ने अपना शोध प्रबंध सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय में जमा किया । दि. ०७/०९/२०१९ को बिटको कॉलेज, नाशिक के हिंदी विभाग में पी.एच.डी. छात्र की मौखीकी लेने गए थे ।

विभागीय दुसरे प्रा. एकनाथ जाधव क्रमश: दि. २२/०७/२०१९ को एस.पी. कॉलेज पुणे में पुनर्गठित पाठ्यक्रम कार्यशाला सहभाग लिया था । दि. २७/०७/२०१९ न्यू आर्टस् कॉमर्स अ‍ॅण्ड सायन्स कॉलेज अहमदनगर में एम.ए. प्रथम वर्ष के पुनर्गठन पाठ्यक्रम कार्यशाला में सहभाग लिया । दि. ०३/०२/२०२० से २२/०२/२०२० ओरियंटेशन प्रोग्राम, जयपुर से (अभिविन्यास कार्यक्रम) पूरा किया । दि. ०४/०३/२०२० कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी में राज्य स्तरीय संगोष्ठी में शोध आलेख वाचन किया । दि. ०६/२०३/२०२० पूना कॉलेज ऑफ आर्टस्, सायन्स व कॉमर्स आंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी में शोध आलेख वाचन किया आदि उपक्रमों में सहभाग लेकर हिंदी विभाग एवं कॉलेज को उपकृत किया है ।

प्रो. डॉ. पी.के.चौदंते
हिंदी विभाग प्रमुख

Department of English

- Special English Course is run at undergraduate level. Prof. Anil Kale and Prof. Rukhmini Tutare are working as a faculty in this department. Prof. Anil Kale heads the department.
- Department evaluates students through oral test, home assignments, semester exam and annual exam.
- Teachers in the department work in different committees such as admission, CDC, competitive examination, IQAC, college magazine, exam etc.
- Prof. Anil Kale participated in two state level workshops on 'New AQAR Methodology' and 'Revised Syllabus of English' at Pune.
- Prof. Rukmini Tutare Participated in NSS winter programme at Pimpri Jalsen.
- During Covid 19 outbreak, teachers worked from home and guided their students. They also participated in online quiz competition, webinars and online meetings.

Prof. Anil Kale
Head Dept. of English

इतिहास विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर इतिहास विभागात श्रीम. एस.आर.गडगे विभाग प्रमुख तसेच श्री.पी.एम.गावित हे सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. या शैक्षणिक वर्षात विद्यापीठ अभ्यासक्रमाबरोबर विविध उपक्रमांचे आयोजन विभागात केले होते.

१. तृतीय वर्ष कला विशेष स्तरावर स्थानिक इतिहास लेखन प्रकल्प तयार करुन घेण्यात आले.
२. राष्ट्र निर्मति महापुरुषांच्या जयंती व पुण्यतिथी साजरी करण्यात आली.
३. विभाग प्रमुख एस.आर.गडगे यांनी दिनांक १४/०२/२०२० ते २७/०२/२०२० या दरम्यान पटना युनिव्हर्सिटी पटना, बिहार येथे उजळणी वर्गामध्ये सहभाग घेतला.
४. विभाग प्रमुख एस.आर.गडगे यांनी ०२ व सहाय्यक प्राध्यापक पी.एम.गावित यांनी ०२ राष्ट्रीय/राज्यस्तरीय चर्चासत्रात शोध निबंध वाचन केले असून शोध निबंध प्रकाशित झाले आहेत.
५. दिनांक ०४/०१/२०२० रोजी प्रथम वर्ष कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांना प्राचीन शिल्पकलेची माहिती व्हावी म्हणून ढोकेश्वर येथे क्षेत्रभेट आयोजित करण्यात आली.
६. महाविद्यालयात परीक्षा विभाग, एन.सी.सी., महिला अत्याचार निवारण समिती, NAAC criterion, स्पर्धा परीक्षा विभाग, इ. समिती प्रमुख म्हणून स.प्रा.गडगे एस.आर. व स.प्रा.गावित पी.एम. काम पाहतात.
७. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे अंतर्गत स.प्रा.गावित पी.एम. यांची पी.एचडी. नोंदणी प्रक्रिया पूर्ण केली.
८. २६ जुलै रोजी कारगिल विजय दिवस विभागाच्या वतीने साजरा करण्यात आला.

प्रा.शांता गडगे
इतिहास विभागप्रमुख

भूगोल विभाग

भूगोल विभागाचा शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० चा वार्षिक अहवाल खालीलप्रमाणे.

१. विभागात डॉ.विजय सुरोशी (विभाग प्रमुख), डॉ. शिवराम कोरडे, प्रा. संतोष कोकाटे कार्यरत आहे.

२. प्रा.डॉ. विजय सुरोशी यांनी २ ते ७ डिसेंबर २०१९ यादरम्यान डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ अंतर्गत 'Cyber Security and Data Science' या विषयावर एस.के.गांधी कॉलेज, कडा, ता.आष्टी, जि.बीड आयोजित Faculty Development Program पूर्ण केला.

३. विभागांतर्गत दि. १४ जानेवारी २०२० रोजी भूगोल दिनानिमित्त 'हवामान बदल' या विषयावर प्रा.एन.बी.शिंदे (हवामान अभ्यासक) यांचे व्याख्यान झाले.

४. दि. १६ व १७ जानेवारी २०२० रोजी विभागाची सहल महाबळेश्वर, श्रीवर्धन, हरिहरेश्वर, पाली येथे आयोजित केली होती.

५. डॉ.शिवराम कोरडे यांनी दि. २८ व २९ जानेवारी २०२० बी.जे.एस.कॉलेज, वाघोली येथे राज्यस्तरीय चर्चासत्रात पेपर वाचन केले.

६. डॉ.विजय सुरोशी, डॉ.शिवराम कोरडे, प्रा.संतोष कोकाटे यांनी दि. १४ व १५ फेब्रुवारी २०२० रोजी अगस्ती कॉलेज, अकोले येथे आयोजित 'Resource Management for inclusive development' या विषयावर आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये सहभागी होऊन पेपर वाचन केले.

७. प्रा.संतोष कोकाटे यांचे पी.एचडी. चे काम शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर अंतर्गत चालू आहे.

८. डॉ.शिवराम कोरडे यांचे महाराष्ट्र भूगोल संशोधन मासिकात दोन शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहे.

डॉ.विजय सुरोशी
भूगोल विभाग प्रमुख

राज्यशास्त्र विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये राज्यशास्त्र विभागाच्या वतीने संविधान दिन, मतदार जागृती दिन या उपक्रमाबरोबरच 'राजकीय पत्रकारिता' ही कार्यशाळा सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ व महाविद्यालय यांच्या संयुक्त विद्यमाने दि. १८/०२/२०२० रोजी घेण्यात आली. सदर कार्यशाळेसाठी दै.लोकमत अहमदनगरचे निवशी संपादक श्री.सुधीरजी लंके हे उपस्थित होते.

१. राज्यशास्त्र विभागातील प्रा.गोकुळ मुंढे यांना सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची पी.एचडी. पदवी मिळाली. तसेच त्यांनी मार्च २०१९ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे राष्ट्रीय चर्चा सत्रात तज्ञ व्याख्याते म्हणून मार्गदर्शन केले. त्याचबरोबर राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद, कोल्हापूर आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे राष्ट्रीय चर्चा सत्रात शोधनिबंध सादर केला. तसेच कोविड - १९ मधील लॉकडाऊनच्या काळात दोन दिवशीय आंतरराष्ट्रीय वेबिणार व एक दिवशीय राष्ट्रीय वेबिणार पूर्ण केले.

२. प्रा.जिजाभाऊ घुले यांनी विविध आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रात शोधनिबंध सादर केले राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद, कोल्हापूर येथे झालेल्या परिषदेत शोधनिबंधाचे वाचन केले. त्याचबरोबर कोविड - १९ मधील लॉकडाऊनच्या काळात दोन राष्ट्रीय वेबिणार पूर्ण केले.

प्रा.डॉ.गोकुळ मुंढे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

जिमखाना विभाग

*** आंतरमहाविद्यालयीन संघ पुढीलप्रमाणे –**

१) कुस्ती (मुली) जिजामाता कॉलेज, भेंडा दि. ११, १२/०९/२०१९
२) शुटींग (मुले) – लोणी कॉलेज – दि. १३/०९/२०१९
३) कुस्ती (मुले) – महात्मा फुले कॉलेज, पिंपळगाव पिसा – दि. १४/०९/२०१९
४) मैदानी स्पर्धा (मुले/मुली) – मालपाणी कॉलेज, संगमनेर – दि. ३०/०९/२०१९ ते ०२/१०/२०१९
५) बुध्दीबळ (मुले) – कोल्हार महाविद्यालय, कोल्हार – दि. ०९/१०/२०१९
६) खो–खो (मुली) – न्यू आर्टस् कॉलेज, अहमदनगर दि. १३/१०/२०१९
७) कबड्डी (मुले) – न्यू आर्टस् कॉलेज, शेवगाव – दि. १४, १५/१०/२०१९
८) रोड रेस (मुले) – सायकलींग स्पर्धा – न्यू आर्टस् कॉलेज, अहमदनगर – दि. २०/११/२०१९
९) क्रिकेट (मुले) – जिजामाता कॉलेज, भेंडा – दि. २३/११/२०१९
१०) बॉक्सींग (मुले/मुली) – सी.डी.जे. महाविद्यालय, श्रीरामपूर – दि. २९/११/२०१९
११) ज्युदो (मुले) – सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर – दि. ०९, १०/१०/२०१९

*** सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ आंतर विभागीय स्पर्धासाठी निवड झालेले खेळाडू –**

१) कुस्ती – श्री.निखील छबुराव कांडेकर – पिंपळगाव पिसा.
२) रोड रेस सायकलींग – १) श्री.पारधी ज्ञानेश्वर मोहन – नाशिक, २) श्री.सरोदे सुमेध दत्तात्रय – नाशिक
३) कुस्ती – कु.कासोटे सुरेखा महादु – भेंडा
४) बॉक्सींग – कु.कासोटे सुरेखा महादु – पुणे
५) मैदानी स्पर्धा – कु.पवार पुजा दिलीप – पुणे
६) शुटींग – श्री.चत्तर अक्षय राजेंद्र – पुणे

प्रा.दादाभाऊ लोखंडे
जिमखाना विभाग प्रमुख

वाणिज्य विभाग

वाणिज्य विभागात स.प्रा.पांडूळे अंजली, स.प्रा.म्हसे रोहिणी, स.प्रा.पिंगट सविता कार्यरत आहेत. शैक्षणिक वर्ष २०१९–२० मध्ये विभागाची एकूण विद्यार्थी संख्या १८३ इतकी आहे.

१) दि. १४ सप्टेंबर २०१९ रोजी मालपाणी महाविद्यालय, संगमनेर येथे 'Choice Based Credit System Implementation' या विषयावर झालेल्या एकदिवशीय कार्यशाळेत स.प्रा. म्हसे रोहिणी यांनी सहभाग नोंदविला.
२) दि. १९ डिसेंबर २०१९ ते २१ डिसेंबर २०१९ रोजी न्यू आर्टस्, कॉमर्स अॅण्ड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर येथे झालेल्या 'Workshop on SPPS for Faculty' मध्ये सहभाग नोंदविला.
३) दि. १६ व १७ जानेवारी २०२० रोजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पारनेर येथे झालेल्या 'Challenges Befor Indian Economy' या दोन दिवशीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात स.प्रा. पिंगट सविता यांनी शोधनिबंध सादर केला.
४) दि. १६ व १७ जानेवारी २०२० रोजी विभागातर्फे दोन दिवशीय शैक्षणिक सहलीचे आयोजन करण्यात आले होते त्यामध्ये विभागातील २८ विद्यार्थी व २ प्राध्यापिका सहभागी झाल्या होत्या.
५) दि. २३ व २४ जानेवारी २०२० रजी कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय आश्वी येथे झालेल्या 'Agricultural Marketing' या दोन दिवशीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात स.प्रा. म्हसे रोहिणी यांनी शोधनिबंध सादर केला.

६) दि. २५ जानेवारी २०२० रोजी मा.श्री. सतीश लंके (सहाय्यक विक्रीकर आयुक्त, पुणे) यांचे वस्तू व सेवा कराचे परिणाम या विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आले.

७) दि. ७ व ८ फेब्रुवारी २०२० रोजी पी.व्ही.पी. कॉलेज प्रवरानगर, लोणी या महाविद्यालयात झालेल्या दोन दिवशीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात स.प्रा.पांडूळे अंजली यांचा 'Role of Entrepreneurship in rural Development' व स.प्रा.म्हसे रोहिणी यांचा 'Entrepreneurship' या विषयावर शोधनिबंध प्रकाशित झाला.

८) दि. ११ फेब्रुवारी २०२० रोजी श्री. विकास जाधव (prapti Finance Institution) यांचे वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांना असणाऱ्या नोकरीच्या संधी या विषयावर चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते.

९) दि. १८ फेब्रुवारी २०२० रोजी वाणिज्य महोत्सव या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. सदर कार्यक्रमात मा.श्री.श्रीधर बर्वे (शाखाप्रमुख एस.बी.आय.) यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले.

१०) दि. १८ व १९ फेब्रुवारी २०२० रोजी मालपाणी महाविद्यालय, संगमनेर येथे झालेल्या 'Strengthening Business Competencies for Sustainable Development' या दोनदिवशीय आंतरराष्ट्रीय परिषदेत स.प्रा.पिंगट सविता यांनी शोधनिबंध सादर केला.

११) दि. २८ व २९ फेब्रुवारी २०२० रोजी अण्णासाहेब आवटे आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज,मंचर,पुणे येथे झालेल्या 'Current Issues in Commerce and Management' दोन दिवशीय राष्ट्रीय चर्चासत्रा स.प्रा.पांडूळे अंजली यांचा 'Green Marketing' या विषयावर शोधनिबंध प्रकाशित झाला.

१२) दि. ६ मार्च २०२० रोजी प्रा.डॉ. दिलीप भानगडे (ज्ञानसाधना कॉलेज, ठाणे) यांचे गुंतवणूक जागृती या विषयावर चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते.

प्रा. अजंली पांडूळे
वाणिज्य विभाग प्रमुख

रसायनशास्त्र विभाग

श्री ढोकेश्वर महाविद्यालयाच्या रसायनशास्त्र विभागात स.प्रा. नामदेव वाल्हेकर (एम.एस्सी., नेट-सेट, विभाग प्रमुख), प्राध्यापिका अर्चना झावरे (एम.एस्सी.), प्राध्यापिका सोनल शिंदे (एम.एस्सी.), प्राध्यापिका वर्षा चिकणे असे एकूण चार प्राध्यापक कार्यरत आहे. रसायनशास्त्र हा विषय विशेष स्तरावर शिकवला जात असून या वर्षी विभागात प्रथम वर्ष ९६, द्वितीय वर्ष - ६४, तृतीय वर्ष - ३७ असे एकूण २०४ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहे.

सन २०१८-२०१९ मध्ये ४० विद्यार्थ्यांपैकी ३५ विद्यार्थी पास झाले असून विभागाचा निकाल ८७.५०% लागला आहे. ३५ पैकी २१ विद्यार्थ्यांनी एम.एस्सी. ला, ३ विद्यार्थ्यांनी एम.बी.ए. , २ विद्यार्थी मास कम्युनिकेशन , २ विद्यार्थ्यांनी अल्कहोल टेक्नॉलॉजी, तर एका विद्यार्थीनीने बी.एड. ला प्रवेश घेतला आहे. विभागातील २३ विद्यार्थी राष्ट्रीय सेवा योजना, एक विद्यार्थी कमवा व शिका तर ३ विद्यार्थी सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी आहेत. तसेच १६ फेब्रुवारी २०२० रोजी विद्यापीठ केमियाड परीक्षा घेण्यात आली. या परीक्षेसाठी प्रथम वर्ष विज्ञान वर्गातून ६५ विद्यार्थी बसले होते. विभागप्रमुख प्रा.नामदेव वाल्हेकर यांच्याकडे राष्ट्रीय सेवा योजना, गुणवत्ता सुधार योजना, शैक्षणिक व संशोधन समन्वयक म्हणून जबाबदारी सोपवण्यात आलेली आहे. लोणी (प्रवरानगर) पुणे विद्यापीठ, संगमनेर येथे झालेल्या विविध सभांसाठी सहभाग नोंदवला.

प्रा.नामदेव वाल्हेकर यांनी दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, पारनेर, येथे राष्ट्रीय, न्यू आर्टस्,कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर येथील आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये सहभाग नोंदवला. तसेच प्रा.वर्षा चिकणे, प्रा. सोनल शिंदे यांनी राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय, अहमदनगर येथे झालेल्या चर्चासत्रात सहभाग नोंदवला.

प्रा. नामदेव वाल्हेकर
रसायनशास्त्र विभाग प्रमुख

भौतिकशास्त्र विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये भौतिकशास्त्र विभागामध्ये प्रा.संजय गायकवाड, प्रा.ठुबे विद्या ठुबे, प्रा.अमोल पायमोडे, प्रा.ठुबे स्वाती इत्यादी प्राध्यापक कार्यरत आहेत. विभागामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाकरीता विविध उपक्रम राबविले जातात. भौतिकशास्त्र विभागात आयोजित सेमिनार स्पर्धेत टी.वाय.बी.एस्सीचे ७ विद्यार्थी सहभागी झाले होते. विज्ञान शाखेत अंतर्गत आयोजित शैक्षणिक सहलीस (सिल्वासा, स्टॅच्यू ऑफ युनिटी) विभागातून प्रा.संजय गायकवाड व टी.वाय.बी.एस्सी.चे विद्यार्थी सहभागी झाले होते.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ अनुदानित सौर उर्जा (१० के.डब्यु. ऑन ग्रीड) या प्रकल्पाचे देखरेखीचे काम विभागामार्फत केले जात असून प्रकल्प कार्यान्वित झाला आहे. विज्ञान मंडळ अंतर्गत Poster competition, Science Exhibition इत्यादी कार्यक्रमात विभागातील ७ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. अविष्कार स्पर्धेकरिता दोन विद्यार्थिनींनी प्रकल्प सादर केले. विभागामार्फत प्रा. संजय गायकवाड व प्रा.ठुबे स्वाती यांनी Soft Skill Program (मृदू कौशले) या कार्यक्रमाचे नियोजन करुन महाविद्यालयातील विविध प्राध्यापकांचे व्याख्याने आयोजित केली. या कार्यक्रमाचे उद्घाटन माननीय प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर यांनी केले.

दिनांक १३ व १४ फेब्रुवारी २०२० रोजी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ व गुणवत्ता सुधार योजना अंतर्गत अनुदानित दोन दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्राचे आयोजन भौतिकशास्त्र विभागाने केले होते. यामध्ये फर्गुसन कॉलेजचे माजी प्राचार्य व्ही.के.वाघ प्रमुख पाहुणे, तसेच अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे स्वीकृत सदस्य व कार्यक्रमाचे अध्यक्ष माननीय राहुल नंदकुमार झावरे पाटील, माननीय डॉ.भाऊसाहेब खिलारी पाटील, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातील भौतिकशास्त्र विभागातील प्रा.संजय ढोले, प्रा.शैलेंद्र दहिवळे इत्यादी उपस्थित होते. या कार्यक्रमाची प्रस्तावना माननीय प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर यांनी केले. दिनांक २५ फेब्रुवारी २०२० रोजी महाविद्यालयातील वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभामध्ये विभागातील तीन गटातील विद्यार्थ्यांनी सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे सादरीकरण केले.

प्रा.संजय गायकवाड
भौतिकशास्त्र विभाग प्रमुख

वनस्पतीशास्त्र विभाग

वनस्पतीशास्त्र विभागात सध्या चार प्राध्यापक काम करत आहे. प्रा.डॉ.थेटे ए.ए. विभागाच्या विभागप्रमुख म्हणुन काम बघत आहेत. विभागात टी.वाय.बी.एस्सी. साठी एकुण सतरा विद्यार्थी आहेत, तसेच एस.वाय.बी.एस्सी. साठी ५६ विद्यार्थी शिकत आहेत. दरवर्षीप्रमाणे विभागात विज्ञान मंडळातर्फे घेण्यात येणाऱ्या 'पुष्परचना' स्पर्धेचे आयोजन केले होते. तसेच विभागातील विद्यार्थ्यांनी विज्ञान दिवस साजरा करत असताना भित्तीपत्रक स्पर्धेत सहभाग नोंदवला. चालूवर्षी युजीसी तर्फे विभागासाठी ''फ्लोरीकल्चर अॅण्ड लँडस्केप गार्डनींग'' या विषयाच्या अॅडव्हान्स डिप्लोमा साठी मान्यता मिळाली.

सन २०१९-२०२० या वर्षात पुणे विद्यापिठातर्फे घेण्यात आलेल्या सेट परीक्षेत विभागातील प्राध्यापिका सेट परीक्षा उत्तीर्ण झाल्या. तसेच विभागातील प्राध्यापिका डॉ.थेटे ए.एम. यांनी आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग नोंदवुन पेपर चे वाचन केले.

विभागातील प्राध्यापिका घोगरे पी.बी. यांना चालू वर्षी एम.फील पदवी विद्यापिठातर्फे प्रदान करण्यात आली.तसेच प्राध्यापक झावरे आर.पी. यांची पी.एचडी. साठी नोंदणी झालेली असुन त्यांचे काम चालू आहे.

डॉ.अंजलीदेवी थेटे
वनस्पतीशास्त्र विभाग प्रमुख

प्राणिशास्त्र विभाग

प्राणिशास्त्र विभागात शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर, प्रा.डॉ.व्ही.एम.गंगोत्री आणि प्रा.दळवी एस.डी. कार्यरत आहेत. एफ.वाय.बी.एस्सी. चा निकाल ९५.३०% तर एस.वाय.बी.एस्सी. चा निकाल ९०% लागला आहे. प्रा.दळवी जून २०१९ मध्ये 'स्टार्ट अप सेल' कार्यशाळेसाठी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठामध्ये उपस्थित राहिले होते.

१८ ते २० नोव्हेंबर या कालावधीत प्राचार्य डॉ.मतकर एल.एस. हे 'शांतीनिकेतन, वेस्ट बंगाल' येथे एकविसाव्या 'नॅशनल कॉन्फरंस ऑफ एरोबिलोजी' साठी उपस्थित होते. १७, १८ आणि १९ जानेवारी २०२० रोजी भिमाशंकर जि. पुणे येथे प्राचार्यांच्या वर्कशॉपसाठी उपस्थित होते. ५ फेब्रुवारी २०२० या दिवशी आर.बी. एन.बी. कॉलेज येथे स्टेट लेवल सेमिनारमध्ये व्याख्याता आणि प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते.

प्रा.दळवी एस.डी. पुणे विद्यापीठात 'थिंकिंग सोशल' सेमिनार आणि न्यू आर्टस्, कॉमर्स अ‍ॅण्ड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर येथे 'स्टार्ट अप सेल' अंतर्गत स्टुडंट प्रोग्रामसाठी हजर होते. विभागाची सहल सिल्वासा, गुजरात येथे दि. २,३ आणि ४ जानेवारी रोजी आयोजित केली गेली. दि. ११ आणि १२ फेब्रुवारी रोजी न्यू आर्टस्, कॉमर्स अ‍ॅण्ड सायन्स कॉलेज अहमदनगर येथे इंटरनॅशनल कॉन्फंरससाठी प्रा.दळवी एस.डी., डॉ.मतकर एल.एस. आणि डॉ. व्ही.एम.गंगोत्री उपस्थित होते.

प्रा.डॉ.वैशाली गंगोत्री
प्राणीशास्त्र विभाग प्रमुख

इलेक्ट्रॉनिक्स विभाग

महाविद्यालयातील इलेक्ट्रॉनिक्स विभागात शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये प्रा.मुर्तडक पी.एस. (विभागप्रमुख), प्राध्यापिका टिंगरे एस.ए. व प्रा.ढूस एम.बी. हे कार्यरत आहेत.

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० टी.वाय.बी.एस्सी. वर्गात ०८ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला तसेच टी.वाय.बी.एस्सी. प्रथम सत्राचा निकाल ८०% लागला आहे. एस.वाय.बी.एस्सी. वर्गात २० विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला तसेच एस.वाय.बी.एस्सी. प्रथम सत्राचा निकाल ९०% लागला आहे. एफ.वाय.बी.एस्सी. वर्गात २८ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला तसेच एफ.वाय.बी.एस्सी. प्रथम सत्राचा निकाल ९६% लागला आहे. दि. ५ जानेवारी ते ७ जानेवारी २०२० दरम्यान विज्ञान विभागाच्या शैक्षणिक सहलीस विभागातील प्रा.टिंगरे एस.ए. यांच्या सह १५ विद्यार्थी सहभागी झाले होते.

प्रा.मुर्तडक पी.एस. यांनी २०१९-२०२० मध्ये पी.एचडी. कोर्स वर्क ४ जानेवारी ते २३ जानेवारी या कालावधीत पूर्ण केला व संशोधनाचे काम सुरु झाले आहे. विभागातील टी.वाय.बी.एस्सी."Project Based on Embedded System with PCB Design Program" च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन व प्रात्यक्षिक दिले जाते.

प्रा.मुर्तडक पी.एस.
इलेक्ट्रॉनिक्स विभाग प्रमुख

गणित विभाग

गणित विभागात २०१९-२०२० सन या वर्षासाठी प्राध्यापक स्वा.के.गावडे (विभाग प्रमुख) कार्यरत आहेत. या वर्षासाठी या विभागामध्ये एफ.वा.बी.एस्सीसाठी २८ विद्यार्थी आहे व एस.वाय.बी.एस्सी.साठी ११ विद्यार्थी आहे. तसेच २०१८-१९ या वर्षाचा एफ.वाय.बी.एस्सी. आणि एस.वाय.बी.एस्सीचा निकाल ९९% लागला आहे.

दरवर्षी एस.पी. महाविद्यालय, पुणे गणित विभागातर्फे घेतल्या जाणाऱ्या ''माधवा गणित स्पर्धा'' यामध्ये विभागातील विद्यार्थी सहभागी होतात. या शैक्षणिक वर्षात ५ जानेवारी २०२० रोजी झालेल्या ''माधवा गणित स्पर्धेमध्ये'' विभागातील १९ विद्यार्थ्यांनी सक्रीय सहभाग नोंदवला.

या विभागाअंतर्गत क्लास सेमिनार विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आयोजित केला. विद्यार्थी सायन्स फोरम, पोस्टर प्रदर्शन स्पर्धा, रामानुजन गणित पोस्टर प्रदर्शन, शिक्षक दिन, कमवा आणि शिका, राष्ट्रीय सेवा योजनामध्ये विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदवला. विज्ञान मंडळा अंतर्गत होणाऱ्या विज्ञान प्रदर्शनामध्ये विभागातील विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदवला.

प्राध्यापक स्वा.के.गावडे यांनी न्यू आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स महाविद्यालय, अहमदनगर येथे आयोजित केलेल्या Mathematics Syllabus restructuring F.Y.B.Sc. and Discussion on Maxima Software व Enrichment of Teachers in Mathematical Science on 20th september 2019 मध्ये सहभाग नोंदवला

तसेच या विभागात विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्न केला जातो.

प्रा.स्वाती गावडे
गणित विभाग प्रमुख

ग्रंथालय विभाग

आत्ताच्या युगात अनेक क्षेत्रात ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. त्यामुळे आपल्याला सर्व प्रकारचे ज्ञान स्वत: मिळवणे कठीण आहे. हे ज्ञान ग्रंथालयातील ग्रंथात एकत्रित केलेले असते. ग्रंथालयात जाऊन आपण हवा तो ग्रंथ वाचू शकतो. असे म्हणतात की, ''देवाचिये द्वारी उभा क्षणभरी । तेणे मुक्ती चारी साधियेल्या ।'' तसेच मलाही असे म्हणावेसे वाटते, ''ग्रंथालयामाजी बसे क्षणभरी । तोचि ज्ञान कण वेचितसे ।'' विविध ग्रंथांचे वाचन करुन आपणास ज्ञान प्राप्ती करता येते. म्हणूनच ग्रंथालये ही ज्ञान देवीची मंदिरे मानली गेली आहेत. कुणीही तिथे जावे आणि तृप्त होईपर्यंत आपल्याला हवे ते ज्ञान मिळवावे. म्हणून आजच्या काळात ग्रंथालये ही अत्यंत महत्वाची आहेत.

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाच्या काही अनुदानित महाविद्यालयांपैकी श्री ढोकेश्वर कॉलेजचे सुसज्ज असे ग्रंथालय जे दिवसेंदिवस आपली उपयुक्त ग्रंथ संपदा वाढवून आणि विविध सेवा सुविधा पुरवून विद्यार्थ्यांचा आवडीचे अभ्यास केंद्र बनत चालले आहे. स्थापनेपासूनच आज पर्यंत हे ग्रंथालय अतिशय उत्तम पध्दतीने आपली ज्ञान स्त्रोताची भूमिक पार पडत आहे. ग्रंथालय हा महाविद्यालयाचा एक विभाग नसून तो महाविद्यालयाचा कणा असतो. आजच्या पेपरलेस सोसायटीमध्ये व आभासी ग्रंथालय जगतात श्री ढोकेश्वर कॉलेजचा ग्रंथालय विभाग हा आपल्या समृध्द अशा ग्रंथ संपदेने व नियतकालिकांनी तसेच विविध सेवा सुविधा यांच्या सहाय्याने नव नवीन तंत्रज्ञानाला अंगीकारुन वाटचाल करीत आहे.

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० दरम्यान ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल प्रा.रायकर डी.एस. व ग्रंथालय सहायक श्री.बिडे कामकाज पाहत आहेत. ग्रंथपाल प्रा.रायकर यांनी ग्रंथालय समृध्द करण्याच्या दृष्टीने दिनांक ०९/०१/२०२० रोजी जयकर ज्ञानस्त्रोत केंद्र, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे मार्फत आयोजित ''कॉलेज लायब्ररीयंस मिट'' मध्ये सहभाग घेतला व कॉलेज ग्रंथालयांसाठीची

सर्व उपयुक्त माहिती घेतली. ग्रंथपालांनी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठात पी.एचडी. साठी १४/१०/२०२० रोजी नोंदणी केलेली आहे. तसेच कोविड – १९ च्या सुरुवातीच्या काळात अनेक जागरुकता कार्यक्रमात सहभागी झाले.

कॉलेज ग्रंथालयाची काही खास वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे :–

१. अभ्यासक्रमा संदर्भात वाचनासाठी आवश्यक असलेली पुस्तके वाचकांना उपलब्ध करुन देणे.
२. वाचकांमध्ये उस्फुर्त वाचनाची आवड निर्माण करणे.
३. वाचकांना वाचनालयाच्या सामग्रीच्या वापराचे प्रशिक्षण देणे.
४. वाचकांसाठी मुक्तद्वार पध्दतीचा स्वीकार केलेला आहे.
५. आधुनिक ग्रंथालय अज्ञावलीचा वापर करुन ग्रंथालयातील सर्व विभागांचे सल्लग्रीकरण करण्यात आलेले आहे.
६. ग्रंथालयाचे स्वतंत्र असे फेसबुक पेज विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करुन दिलेले आहे.
७. सर्वप्रकारच्या वाचकांना एन–लिस्ट कॅन्सोर्शियामच्या माध्यमातून इ–बुक्स व इ–जर्नल्स उपलब्ध करुन देण्यात आलेले आहेत.

ग्रंथालयाचे उपभोक्ते :–

१. महाविद्यालयीन विद्यार्थी – ८८८
२. महाविद्यालयीन शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी – ४८
३. ग्रंथालयाचे वाचन साहित्य
   १. ग्रंथसंख्या – १२१२०
   २. नियतकालिके व जर्नल संख्या – ३६
   ३. वर्तमानपत्र कात्रण वही – २
   ४. सीडीज – २२४
   ५. एन–लिस्ट (इ–बुक्स) – ३१,३५,०००
   ६. एन–लिस्ट (इ–जर्नल्स) – ६००० पेक्षा अधिक

ग्रंथालयातून दिल्या जाणाऱ्या सेवा :–

१. इ–बुक्स व इ–जर्नल्स
२. प्रचलित जागरुकता सेवा (सी.ए.एस.)
३. निवडक माहितीचे प्रसारण (सी.डी.आय)
४. संदर्भ सेवा (रेफरन्स सर्व्हिस)
५. बुक बँक
६. ग्रंथ आरक्षण सेवा
७. ग्रंथ सूची सेवा
८. मुक्त द्वार सेवा
९. इंटरनेट सुविधा

ग्रंथालयाद्वारा घेतले गेलेले उपक्रम :–

१. लायब्ररी ओरिएनटेशन प्रोग्राम
२. ग्रंथ प्रदर्शन
३. वाचक प्रेरणा दिन इ.

भविष्य कालीन योजना :–

१. अधिकाधिक संदर्भ साधने ऑनलाईन व ऑफलाईन उपलब्ध करुन देणे.
२. ग्रंथालयातील आधिकाधिक विभाग संगणकीकृत करुन ग्रंथालय माहिती केंद्र म्हणून विकसित करणे.

प्रा.दुर्गा रायकर
ग्रंथालय विभाग प्रमुख

संशोधन विभाग

या वर्षी संशोधन समन्वयक म्हणून सहाय्यक प्राध्यापक नामदेव वाल्हेकर हे काम पाहत आहेत. प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर पी.एचडी.चे मार्गदर्शक असून सध्या त्यांच्याकडे चार विद्यार्थी पी.एचडी. करत आहे. तसेच ते एम.फिलचेही मार्गदर्शक असून एक विद्यार्थी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली एम.फिल. करत आहे. महाविद्यालयातील प्रा.गोकुळ मुंढे (राज्यशास्त्र) यांनी या वर्षी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची पी.एचडी. पदवी प्राप्त केली. महाविद्यालयातील शांता प्रा.गडगे (इतिहास विभाग), प्रा.जिजाभाऊ घुले (राज्यशास्त्र), प्रा.समीर दळवी (प्राणिशास्त्र), प्रा.रमेश झज्ञवरे (वनस्पतीशास्त्र), प्रा.एकनाथ जाधव (हिंदी), प्रशांत मूर्तडक (संगणकशास्त्र), प्रा.संतोष कोकाटे (भूगोल) यांची पी.एचडी. चालू असून लवकरच पूर्ण होईल. महाविद्यालयातील प्राध्यापकांचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स मध्ये एकूण २४ प्रबंध प्रकाशित झाले असून राज्य व राष्ट्रीय स्तरावरील सेमिनार मध्ये १७ प्राध्यापक प्रबंध वाचनासाठी सहभागी झाले होते.

विखे पाटील इंजिनिअरींग महाविद्यालय, विळद घाट, अहमदनगर येथे आयोजित करण्यात आलेल्या अविष्कार स्पर्धेत महाविद्यालयातील १० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला होता. पुणे विद्यापीठ संशोधन केंद्र येथे महाविद्यालयातील एकूण २ प्राध्यापकांनी २०१८-२०२० या कालावधीसाठी प्रबंध प्रस्ताव सादर केले असून लवकरच त्याला मान्यता मिळेल. या वर्षी गुणवत्ता सुधार योजनेअंतर्गत राज्यस्तरीय चर्चासत्र मंजूर झाले असून त्यासाठी रुपये एक लाख व सोलार उपकरणासाठी रुपये पाच लाख इतकी रक्कम मंजूर झाली असून त्यावर कारवाई करण्यात आली.

प्रा.नामदेव वाल्हेकर
संशोधन समन्वयक

विद्यार्थी विकास मंडळ

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये विद्यार्थी विकास मंडळाअंतर्गत सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाकडे एकूण बारा विविध कार्यशाळेचे प्रस्ताव सादर केले होते. त्यापैकी राज्यशास्त्र, मराठी, भूगोल व झुलॉजी या विषयांना प्रत्येकी चार हजार रुपये अनुदान मंजूर झाले असून दि. १७/०२/२०२० व १८/०२/२०२० रोजी सदर कार्यशाळा घेण्यात आल्या.

प्रा.डॉ.गोकुळ मुंढे
विद्यार्थी विकास अधिकारी

सांस्कृतिक विभाग

सांस्कृतिक विभागामध्ये विभाग प्रमुख म्हणून प्रा.लक्ष्मण कोठावळे, प्रा.दादासाहेब लोखंडे, प्रा.नामदेव वाल्हेकर, प्रा.अंजली पांडुळे, प्रा.श्रीकांत आल्हाट हे काम पाहत असून या शैक्षणिक वर्षामध्ये सांस्कृतिक विभागामार्फत खालील उपक्रम राबविण्यात आले.

१) संवादिनी वादन - सांस्कृतिक विभागामध्ये संवादिनी वादनासाठी ठाणगे मोहिनी गोरक्षनाथ, सोनुळे सोनाली रावसाहेब, अनंत वैष्णवी पोपट, ताजवे वृषाली कैलास, शेटे प्राची भाऊसाहेब, निवडुंगे तेजश्री उमाजी, लोंढे नंदा गणपत, झावरे मनस्वी बाळासाहेब, ठुबे प्रतिक्षा बाळू, नवले प्रतिक्षा, शेळके सलोनी या विद्यार्थीनी श्री. प्रसाद खिलारी विद्यार्थ्यांच्या मार्गदर्शनाखाली शास्त्रीय गायनाचे प्रशिक्षण घेत आहेत.

२) १५ ऑगस्ट २०१९ आणि २६ जानेवारी २०२० या दिवशी ध्वजगीत व राष्ट्रगीत गायनाचा कार्यक्रम घेण्यात आला.

३) दि. २५ फेब्रुवारी २०२० रोजी वार्षिक पारितोषिक वितरण व स्नेहसंमेलन प्रसंगी प्रसिध्द शिवशाहीर मा.कल्याण काळे आणि सहकारी यांचा शिवचरीत्रावर पोवाडा सादर झाला.

४) स्नेहसंमेलन प्रसंगी महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनी १७ सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केले ते पुढीलप्रमाणे मदने निकिता व सहभागी

कलाकारांचे गजानन ही गणेशवंदना, मोहन माने व सहभागी कलाकार 'अफजलखानाचा वध' ही एकांकिका निकिता वाळुंज व सहभागी कलाकार यांचे ह्दयी वसंत फुलताना या गीतावरील समुह नृत्य, प्रतिक्षा रोहोकले हिचे शिवकालीन मर्दानी लाठी, काठी कलेचे सादरीकरण, माधुरी रोकडे व सहभागी कलाकारांचे 'देश रंगीला' या देशभक्ती गीतावरील समुह नृत्य, विकास खाडे व सहभागी कलाकारांचे 'पबजी बाबा' नाटक, सुजित उंडे व सहभागी कलाकारांचा 'मुंगळा डान्स', रोहित वाघमारे व सहभागी कलाकारांचे 'दारुबंदी नाटक', मनस्वी झावरे हिची एकपात्री एकांकिका, जयश्री काळे व सहभागी कलाकारांचा कॉलेज लाइफ कॉमेडी डान्स, विजय झावरे व सहभागी कलाकारांचे देशभक्तीपर गीत, इ. कार्यक्रम सादर झाले. याशिवाय लोककलाप्रकारांचेही कार्यक्रम या प्रसंगी कलाकार विद्यार्थ्यांनी सादर केले.

५) रणशूर समाधान टी.वाय.बी.एस्सी. व विवेक धुमाळ हे विद्यार्थी तबला वादनाचे शास्त्रीय प्रशिक्षण घेत आहेत.

६) दि. ४ फेब्रुवारी २०२० रोजी श्री. रणशूर समाधान लहू (टी.वाय.बी.एस्सी.) हा विद्यार्थी मॉडर्न कॉलेज, पुणे येथे झालेल्या शास्त्रीय तबला वादन स्पर्धेत सहभागी.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे
सांस्कृतिक विभाग प्रमुख

आजी माजी विद्यार्थी पालक संघ

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये महाविद्यालयाच्या रौप्य महोत्सवी वर्षामध्ये दि. १९ सप्टेंबर २०१९ रोजी महाविद्यालयाचा रौप्य महोत्सवी समारंभ संपन्न झाला. या प्रसंगी महाविद्यालयाचे सर्व आजी माजी विद्यार्थी व पालक बहुसंख्येने उपस्थित होते या कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेचे अध्यक्ष मान. नंदकुमार झावरे पाटील हे होते तसेच सर्व संस्था पदाधिकारीही उपस्थित होते. पारनेर तालुक्यातील जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेतील सर्व विद्यालये आणि महाविद्यालये यामध्ये मान.प्राचार्य, शिक्षकवृंद व सेवक वृंद उपस्थित होते. या प्रसंगी प्रसिध्द ग्रामीण साहित्यीक व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु डॉ.नागनाथ कोतापल्ले यांचे व्याख्यान झाले.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे
प्रा.डॉ.शिवराम कोरडे
आजी माजी विद्यार्थी पालक संघ प्रमुख

विद्यार्थीनी मंच

शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीलाच दि. २० जुलै २०१९ या दिवशी श्री. बाजीराव पवार यांचे तरुणांमधील सामाजिक ताणतणाव आणि लैंगिक समानता या विषयावरील व्याख्यान झाले. डॉ.भाऊसाहेब खिलारी यांनीही मुलींच्या समस्या आणि सामाजिक जबाबदारी या विषयावर व्याख्यान दिले.

२० डिसेंबर २०१९ या दिवशी डॉ.सुहास कुलकर्णी, पेटंट ऑफिस, मुंबई यांचे "INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS" या विषयावरील व्याख्यान झाले. दि. २२ जानेवारी या दिवशी 'GENDER CHAMPIONS' या कार्यक्रमात हुंडाबळी, या विषयावर पोस्टर स्पर्धा आयोजित केली होती, पस्तीस विद्यार्थ्यांनी सहभागी होऊन कार्यक्रम यशस्वी केला.

डॉ. व्ही.एम.गंगोत्री विद्यार्थीनी मंचचे कामकाज पाहतात.

प्रा.डॉ.वैशाली गंगोत्री
विद्यार्थीनी मंच प्रमुख

राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये प्रा.शिवराम कोरडे, प्रा.नामदेव वाल्हेकर यांची कार्यक्रम अधिकारी म्हणून तर, प्राध्यापिका रुख्मिणी तुतारे यांची सहाय्यक कार्यक्रम अधिकारी म्हणून नव्याने नियुक्ती करण्यात आली आहे. विद्यापीठ नियमानुसार योजनेत ७५ स्वयंसेवक व ७५ स्वयंसेविका असे एकूण १५० विद्यार्थी सहभागी झालेले आहेत.

राष्ट्रीय सेवा योजनेमार्फत या वर्षी महाविद्यालयाच्या प्रांगणात २५० झाडे लावण्यात आली. तसेच महाविद्यालयातील स्वच्छता, झाडांची आळी करणे, पाणी घालणे, गवत काढणे त्याचबरोबर गावातील सार्वजनिक ठिकाणे साफ सफाई करणे, ढोकेश्वर परिसर साफ सफाई करणे इ. कामे योजनेमध्ये केली गेली. तसेच निबंध स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा, व्याख्यान माला असे विविध स्पर्धा घेण्यात आल्या.

या वर्षी महाविद्यालयाचा विशेष श्रम संस्कार शिबीर पिंपरी जलसेन येथे आयोजित करण्यात आले होते. यामध्ये एकूण ७५ स्वयंसेवक व तीन प्राध्यापक व एक प्राध्यापकेतर कर्मचारी सहभागी झाले होते. शिबिरामध्ये डोंगरावरील चर खोदण्याचे व इतर विशेष काम करण्यात आले. स्वयंसेवकांनी मतदान जाणीव जागृती विषयावर पथनाट्य बसवले होते व त्याचे एकूण ११ प्रयोग शेजारील ८ गावांमध्ये सादर करण्यात आले.

विभागातर्फे वृक्षरोपणासाठी मा.सभापती राहुलभैय्या झावरे, मतदान जाणीव जागृतीसाठी मा.तहसीलदार चव्हाण साहेब, उद्घाटन समारंभासाठी कोल्हे, एड्स जनजागृतीसाठी अजित शेंडे, इत्यादी मान्यवरांना आमंत्रित केले होते. तसेच विभागातर्फे विशेष शिबिरात रक्तदान शिबीर आयोजित करण्यात आले होते.

पुणे विद्यापीठ राष्ट्रीय सेवा योजना मार्फत घेण्यात येणाऱ्या राज्यस्तरीय, विद्यापीठस्तरीय, जिल्हास्तरीय, विविध शिबिरामध्ये महाविद्यालयातील एकूण ३७ स्वयंसेवकांनी सहभाग नोंदवला आहे. तसेच विद्यापीठाद्वारे वेळोवेळी निर्देशित केलेल्या सप्ताह, पंधरवडा, जयंती, पुण्यतिथी, आरोग्य विषयक कार्यक्रम, युवा सप्ताह इ. घेण्यात आले.

प्रा.नामदेव वाल्हेकर
राष्ट्रीय सेवा योजना विभागप्रमुख

एन.सी.सी. विभाग

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर येथे शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० मध्ये नवीन एन.सी.सी. युनिटची स्थापना करण्यात आली. सदर युनिटसाठी ५० विद्यार्थी त्यापैकी २५ मुली व २५ मुले अशी मान्यता मिळाली आहे. सदर एन.सी.सी. युनिट साठी स.प्रा.गडगे शांता व स.प्रा.टिंगरे शैलजा या अधिकारी म्हणून काम पाहत आहेत. महाविद्यालयात एन.सी.सी. विभागाच्या वतीने पुढील कार्यक्रम राबवण्यात आले.

१०/१०/२०१९ रोजी कमांडिंग ऑफिसर कर्नल जीवन झेंडे यांनी महाविद्यालयास भेट दिली.

१. ३०/११/२०१९ रोजी वॉकेथॉन स्पर्धेमध्ये विद्यार्थी सामील झाले.
२. ०४/१२/२०१९ रोजी प्लास्टिक निर्मुलन मोहिमे अंतर्गत पथनाट्य सादरीकरण करण्यात आले.
३. ०४/१२/२०१९ रोजी महाविद्यालय परिसरात स्वच्छता मोहीम राबवण्यात आली.
४. राष्ट्रीय सेवा योजनेअंतर्गत रस्ता सुरक्षा रॅलीमध्ये एन.सी.सी. चे विद्यार्थी सहभागी झाले.
५. ०३/१०/२०२० रोजी सावित्रीबाई फुले जयंती साजरी करण्यात आली.
६. ०३/१०/२०२० रोजी पारनेर पोलीस स्टेशनचे पी.आय. राजेश गवळी यांनी विद्यार्थ्यांना पोलीस काका उपक्रमाविषयी माहिती दिली.
७. २६/०१/२०२० रोजी विद्यार्थ्यांनी महाविद्यालयात उत्कृष्ट पथसंचलन सादर केले.
८. कोविड - १९ च्या जागरुकतेसाठी २१ विद्यार्थ्यांनी IGOVT चे प्रशिक्षण पूर्ण केले.
९. कोविड - १९ च्या जागरुकतेसाठी विद्यार्थ्यांनी पोस्टर तयार केले.
१०. महाविद्यालयातील वार्षिक गुणदर्शन कार्यक्रमामध्ये विद्यार्थ्यांनी देशभक्तीपर गाणे सादर केले.

प्रा.शांता गडगे
एन.सी.सी. विभाग प्रमुख

स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर येथे कला, वाणिज्य व विज्ञान विभागात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी विविध स्पर्धा परीक्षांविषयी माहिती व्हावी, स्पर्धा परीक्षेची तयारी कशी करावी वेगवेगळ्या परीक्षांसाठी काय पात्रता असते याची माहिती व्हावी या उद्देशाने महाविद्यालयात स्पर्धा परीक्षा केंद्र कार्यरत आहे. सदर केंद्रामार्फत शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० या वर्षी पुढील कार्यक्रम राबविण्यात आले.

अ.नं.	दिनांक	कार्यक्रमाचे नाव	मार्गदर्शक	उपस्थित विद्यार्थी संख्या
१.	६/९/२०१९	स्पर्धा परीक्षा मुलभूत तयारी	युनिक ॲकेडमी	१६०
२.	७/९/२०१९	स्पर्धा परीक्षा व शारीरिक पात्रता	स्कॉलर ॲकेडमी	१६०
३.	९/९/२०१९	स्पर्धा परीक्षा व अभ्यासक्र	एव्हरेस्ट ॲकेडमी	१५५
४.	११/०९/२०१९	स्पर्धा परीक्षा व ग्रामीण विद्यार्थ्यांची मानसिकता	ज्ञानज्योत ॲकेडमी	१४०
५.	१३/९/२०१९	विद्यार्थी व स्वयंरोजगार	श्री.गवराम नवले	१७५
६.	२०/१/२०२०	बँक क्षेत्रातील संधी	आय लर्न ॲकेडमी	१८५

स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र अंतर्गत महाविद्यालयातील कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेतील प्रा. गावित प्रकाश, प्रा.विजय सुरोशी, प्रा.संतोष कोकाटे, प्रा.जिजाभाऊ घुले, प्रा.रोहिणी म्हसे, प्रा.अंजली पांडुळे, प्रा.सविता पिंगट, प्रा.विद्या ठुबे, इत्यादीनी विविध विषयांवर विद्यार्थ्यांना उपयुक्त मार्गदर्शन केले.

प्रा.शांता गडगे
स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र प्रमुख

वादविवाद, वक्तृत्व व निबंध समिती

वादविवाद, वक्तृत्व व निबंध समितीमध्ये प्रा.लक्ष्मण कोठावळे व प्रा.एकनाथ जाधव कार्यरत आहेत. या समितीमार्फत या शैक्षणिक वर्षात खालीलप्रमाणे उपक्रम घेण्यात आले.

१) महाविद्यालयाच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त 'माझे महाविद्यालय' या विषयावर निबंध लेखन स्पर्धा घेण्यात आली. या स्पर्धेमध्ये १०५ विद्यार्थ्यांनी निबंध लेखन केले.

२) सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठांतर्गत १० विविध महाविद्यालयामध्ये वाद-विवाद व वक्तृत्व स्पर्धेमध्ये १२ विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.

३) दि. ५ सप्टेंबर २०१९ रोजी 'शिक्षण दिनाचे महत्व' या विषयावर ९ विद्यार्थ्यांनी भाषणातून आपले विचार प्रकट केले.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे - प्रा.एकनाथ जाधव
समिती प्रमुख

अँन्टी रॅगिंग कमिटी

महाविद्यालयातील अँन्टी रॅगिंग कमिटीद्वारे वर्षाच्या सुरुवातीलाच माहिती पुस्तकात रॅगिंग संदर्भात माहिती दिली जाते. महाविद्यालयातील प्रत्येक मुला, मुलींना त्या संदर्भात सुचना देण्यात येतात. या कमिटीतील सर्व शिक्षकांचे मोबाईल नंबर देण्यात आले. महाविद्यालयाच्या आवारात रॅगिंग करणाऱ्यास किंवा उत्तेजन करणाऱ्यास दंडात्मक कारवाई करणे व सर्वसाधारण मुला, मुलींना त्रास होणार नाही याची काळजी घेण्यात येते. मुलींना तशी विचारपुसही वर्गात जाऊन केली जाते.

१) अश्लील चाळे करणे २) मोबाईलवरुन फोनवर रॅगिंग करणे किंवा घरी जाताना रॅगिंग करणे.

अशा प्रकारे गैरवर्तन केल्यास त्या विद्यार्थ्यावर कारवाई करण्यात येईल अशा सुचना देण्यात आल्या. परीक्षेच्या काळात रॅगिंग करणे, अशा मुलांना दंडात्मक कारवाई करुन महाविद्यालयातून काढून टाकण्यात येईल अशा सुचना देण्यात आल्या.

प्रा.लोखंडे डी.एम.
समन्वयक - अँन्टी रॅगिंग कमिटी

विद्यार्थीनी वसतिगृह विभाग

राजमाता जिजाऊ विद्यार्थीनी वसतीगृह विद्यापीठ अनुदान मंडळ व अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज अहमदनगर यांच्या एकत्रित अनुदानातून महाविद्यालयाचे सुसज्ज व प्रशस्त असे वसतीगृह उभारण्यात आले आहे. विद्यार्थीनीच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास व्हावा. त्यांच्या निवासाची सोय व्हावी या हेतूने अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थेने व महाविद्यालयाने हे वसतिगृह सुरु केले आहे. वसतिगृहाची पूर्ण क्षमता ४० आहे. ग्रामीण भागातील आर्थिक परिस्थिती व शिकण्याची जिद्द पाहून महाविद्यालयातर्फे अत्यल्प दरामध्ये विद्यार्थीनींना वसतीगृहामध्ये प्रवेश दिला जातो.

वसतीगृहामध्ये विद्यार्थीनीना स्वतंत्र अभ्यासीका उपलब्ध करुन दिली आहे. शारीरिकदृष्ट्या त्या सक्षम व्हाव्यात म्हणून विविध प्रकारच्या खेळाचे साहित्य व विद्यार्थीनीना खेळण्यासाठी भव्य मैदान आहे. खुले बॅडमिंटन खेळाचे मैदान आहे. भौतिक सुविधामध्ये मनोरंजनासाठी एल.सी.डी.टी.व्ही. इनव्होटर तसेच प्रथमोपचार पेटी इ. गोष्टी उपलब्ध करुन दिल्या आहेत.

वसतीगृहामध्ये विद्यार्थीनीसाठी स्वतंत्र जेवणाची सुविधा आहे. महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.एल.एस.मतकर सरांच्या मार्गदर्शनाखाली फेब्रुवारी मध्ये एक मिटींग घेण्यात आली. या सभेमध्ये सर्व सभासद हजर होते. या वेळी वसतीगृहामध्ये ज्या गोष्टीची कमतरता आहे त्या गोष्टीवर चर्चा करण्यात आली. त्याच बरोबर स्वच्छता, शिस्त इ. गोष्टीवर चर्चा करण्यात आली.

निवासी विद्यार्थीनींना संस्थेचे सर्व आदरणीय पदाधिकारी व मा.प्राचार्य यांचे वेळोवेळी मार्गदर्शन लाभले.

प्रा.आशा आयनर
विद्यार्थीनी वसतिगृह प्रमुख

महिला तक्रार निवारण (विशाखा) समिती

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे यांच्या संदर्भ पत्र क्र.संसं/उशी/पूवी/परिपत्रक/२०१९/३५०६ दि. २०/१२/२०१९ महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम २०१६ मधील प्रकरण ५ नियम क्रमांक ७३ (१०) नुसार कामाच्या ठिकाणी महिलाचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध मनाई व निवारण) अधिनियम २०१३ च्या तरतुदी नुसार महाविद्यालयात अंतर्गत महिला तक्रार निवारण समितीचे पुढीलप्रमाणे स्थापना करण्यात आली आहे.

अ.नं.	पदाधिकाऱ्याचे नाव	पदनाम	संपर्क क्रमांक
१.	प्राचार्य डॉ.लक्ष्मण मतकर	अध्यक्ष	९०११५०३३३४
२.	स.प्रा.शांता गडगे	सचिव	९७६६११८३८१
३.	स.प्रा.रोहिणी म्हसे	सदस्या	९४०४४५४६३५
४.	स.प्रा.शैलजा टिंगरे	सदस्या	९८०४९५५६४९४
५.	स.प्रा.अंजली पांडूळे	सदस्या	९४२००३०२६०
६.	ॲड.श्रीकांत वाळूंज	कायदेशीर सल्लागार	९५२७९७२७२७
७.	डॉ.स्वाती खिलारी	समाज सेविका	९४२१५८२२४१
८.	कु.आंबेकर योगिता	विद्यार्थिनी प्रतिनिधी	९०२२८१७५७७

सदर समिती महाविद्यालयात उत्तम प्रकारे कार्यरत असून मार्गदर्शक तत्वांप्रमाणे काम करत आहे. तसेच सदर समिती महाविद्यालयात स्थापन केल्याचा अहवाल शिक्षण संचालक पुणे व महिला व बालकल्याण समिती अहमदनगर यांच्याकडे पाठवण्यात आले आहेत.

प्रा.शांता गडगे
महिला तक्रार निवारण समिती

शिस्त पालन कमिटी

महाविद्यालयाच्या वर्षाच्या सुरुवातीलाच प्रवेश प्रक्रियेच्या वेळी सर्व विद्यार्थ्यांना ओळखपत्र व महाविद्यालयाचे हँडबुक दिले जाते. यामध्ये महाविद्यालयाच्या शिस्त पालना विषयी माहिती देण्यात आली आहे. महाविद्यालयाच्या बोर्डवर शिस्ती संदर्भात सुचना दिल्या जातात.

उदा. महाविद्यालयाच्या आवारात प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या गळ्यात ओळखपत्र असणे बंधनकारक आहे.
१) महाविद्यालयात व्यसन कोणीही करु नये. २) महाविद्यालयाच्या आवारात अश्लिल लिखान कोणी करु नये. ३) कोणत्याही कर्मचाऱ्याबरोबर विद्यार्थ्याने उध्दट वर्तन करु नये. इ. विषयासंदर्भात प्राचार्य साहेबांच्या मार्गदर्शनाखाली अनेकवेळा मुलांबरोबर चर्चा करण्यात आल्या. ४) वर्गात कोणीही मोबाईल वापरु नये. ५) अनाहुत पाहुण्यांना वर्गात परवानगी शिवाय नेऊ नये. ६) महाविद्यालयाच्या आवारात व वर्गात कॅमेरे बसवले आहेत. ७) कोणीही पालकांना परीक्षा विभागात किंवा परीक्षा चालु असताना वर्गात नेऊ नये. इ. प्रकारे बोर्डवर सुचना देण्यात आल्या.शिस्त पालन न करणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर कडक कार्यवाही करणे, दंडात्मक शिक्षा करणे, पुन्हा गैरवर्तन करणाऱ्या मुलांना महाविद्यालयातून काढून टाकणे किंवा लेखी घेणे इ. सुचना सांगण्यात आल्या.

प्रा.लोखंडे डी.एम.
समन्वयक – शिस्त पालन कमिटी

Internal Quality Assurance Cell (IQAC) Report 2019-20

Prof. Anil Kale has been working as the coordinator of IQAC since September 2018. College has been striving to augment quality in every aspect of its functioning. Apart from the regular programmes, college has taken following steps to bring in innovation and quality. Some of the key achievements during this year are as follows:

1) College has received sanction from UGC for starting BVoc programme in Landscape Gardening and Nursery. This course was inaugurated by Or K. N. Dhumal. Head.Dept of Botany. SPPU, Pune.
2) College has been running add-on certificate courses in Tally, Travel and Tourism.
3) In order to encourage students to lake Competitive exams, college organises Lecture Series in which eminent scholars are invited as resource persons.
4) Students Development Council committee has submitted 14 proposals for workshops to BoD. SPPU, Pune.
5) College has submitted proposals to UGC for financial assistance to STRIDE (Scheme for Trans-disciplinary Research for India's Developing Economy) and Women's Studies.
6) College has raised NCC unit of 17 Maharashtra Battalion. This unit was inaugurated by Colonel Zcnde.
7) To inculcate scientific attitude and nurture creativity among students, SPPU, Pune has sanctioned 'Start up Cell' to college.
8) To facilitate organi/ation of meetings and seminars, college has opened a new seminar hall and named it after famous Indian scientist C.V. Raman.
9) College has opened a canteen to cater to students' and staff needs.
10) In tune with the national drive to environment protection and bring awareness among students, college has planted different species of trees in its vicinity.
11) College has installed 10 kwgrid lie solar power plant to reduce rising energy bills. This plant will generate 40-50 kw of energy per day.
12) College encourages teachers to participate in National and International Conferences and publish their Research Papers.

13) NSS unit of college organised various programmes like Cleanliness drive. Fit India Drive, Flood Relief fund, free plantation, Voters' Awareness programme etc.
14) To mark the Silver Jubilee Year of the college, various programmes like water conference, Guardian's meet, poets' meet etc were organised.
15) During Covid 19 outbreak, teachers worked from home and guided their students. They also participated in webinars and short term online courses.

Prof Anil Kale
Co-ordinator

परीक्षा व मुल्यमापन विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० साली परीक्षा विभागात महाविद्यालयीन परीक्षा अधिकारी म्हणून प्रा.पी.एम.गावित हे कार्यरत आहे. त्यांना सहायक म्हणून प्रा.एस.डी.दळवी, प्रा.आर.एम.म्हसे व श्री व्ही.एम.झावरे काम पाहतात. महाविद्यालयात अनुदानित व विनानुदानित तत्वावर ०९ वर्ग चालवले जातात. प्रथम वर्ष बी.ए./बी.कॉम./बी.एस्सी. या वर्गाचे २०१९ पॅटर्न नुसार यंदा श्रेयांक पध्दतीनुसार विभागाच्यावतीने सर्व प्राध्यापकांसाठी दि. २०/०९/२०१९ रोजी कार्यशाळा आयोजित करुन मूल्यमापन पध्दती व विद्यार्थ्यांच्या नोंदीविषयी चर्चात्मक मार्गदर्शन केले. विद्यापीठाच्या नियमानुसार सर्व वर्गाच्या वर्षभरात लेखी, तोंडी व प्रात्यक्षिक परीक्षा नियोजित वेळापत्रका नुसार घेतल्या जातात. एफ.वाय.बी.ए., बी.कॉम, बी.एस्सी. वर्गाचे निकाल सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने निर्देशित केल्याप्रमाणे पदवीदान समारंभ दिनांक २५/०२/२०२० रोजी माननीय श्री कल्याण काळे (शिव व्याख्याते) व अ.जि.म.वि.समाजाचे अध्यक्ष माजी आमदार नंदकुमार झावरे पाटील यांच्या उपस्थित घेण्यात आला. परीक्षेचे कामकाज व्यवस्थितरित्या पार पाडण्यासाठी मा.प्राचार्य, परीक्षा समिती, प्रशासकीय अधिकारी, व सर्व शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्य लाभले त्याबद्दल सर्वांचे ऋण व्यक्त करतो. शैक्षणिक वर्ष २०१८-२०१९ मध्ये घेण्यात आलेल्या परीक्षेचा निकाल व प्रथम आलेले विद्यार्थी यांचा अहवाल खालीलप्रमाणे :

अ.नं.	वर्ग	परीक्षार्थी विद्यार्थी	उत्तीर्ण विद्यार्थी	निकाल	प्रथम आलेले विद्यार्थी
१.	प्रथम वर्ष कला	१८४	१६५	९१.३०%	गुंजाळ स्नेहलता साहेबराव
२.	द्रितीय वर्ष कला	११३	७६	६७.२५%	निमसे कोंडीभाऊ रंगनाथ
३.	तृतीय वर्ष कला	१०५	६२	६०.१९%	डोंगरे दत्तात्रय लक्ष्मण
४.	प्रथम वर्ष बी.कॉम.	९०	७६	८८.३७%	ठाणगे प्रतिक्षा भगवान
५.	द्रितीय वर्ष बी.कॉम.	६८	४७	७०.१४%	गोडसे छाया रामदास
६.	तृतीय बी.कॉम.	६६	३७	५६.०६%	कोकाटे कोमल बबन
७.	प्रथम वर्ष विज्ञान	९३	८६	९२.४७%	चेमटे प्रियंका अर्जुन
८.	द्रितीय वर्ष विज्ञान	७२	७१	९८.६१%	घोडेकर सुजय रंगनाथ
९.	तृतीय वर्ष विज्ञान	९५	७६	७८.०३%	जगदाळे ज्ञानेश्वर भाऊसाहेब

प्रा.प्रकाश गावित
महाविद्यालयीन परीक्षा समिती अधिकारी

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

* अनुदानित शिक्षकांची यादी *

अ.नं.	शिक्षकाचे नाव	विषय	मोबाईल नं.
१.	प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव श्रीधर मतकर	प्राणीशास्त्र	मो. ९०११५०३३३४
२.	प्रा.अनिल चंद्रभान काळे	इंग्रजी	मो. ९९७०५३२७६२
३.	प्रा.लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे	मराठी	मो. ९४०३३७०९५६
४.	प्रा.डॉ.प्रदिपकुमार किसन चौदंते	हिंदी	मो. ९८६०२८८४३४
५.	प्रा.श्रीमती शांता रंगनाथ गडगे	इतिहास	मो. ९७६६११८३८१
६.	प्रा.डॉ.गोकुळ श्रीरंग मुंढे	राज्यशास्त्र	मो. ९१७५७७७७२३
७.	प्रा.प्रकाश महादू गावित	इतिहास	मो. ८२७५५८३२७९
८.	प्रा.डॉ.विजय निवृत्ती सुरोशी	भूगोल	मो. ९८८१८४१२०४
९.	प्रा.दादाभाऊ मुरलीधर लोखंडे	शा.शि.संचालक	मो. ९८६०८१७२२४
१०.	प्रा.डॉ.शिवराम महादू कोरडे	भूगोल	मो. ९४२२७२७६५४
११.	प्रा.एकनाथ गणपती जाधव	हिंदी	मो. ९६७३११९१९४

* विना अनुदानित शिक्षकांची यादी *

अ.नं.	शिक्षकाचे नाव	विषय	मोबाईल नं.
	रसायनशास्त्र विभाग		
१.	प्रा.वाल्हेकर नामदेव मगन	रसायनशास्त्र	९९२१०७५५७९
२.	प्रा.झावरे अर्चना भास्कर	रसायनशास्त्र	७०३०१८४०७०
३.	प्रा.चिकणे वर्षा भास्कर	रसायनशास्त्र	९६२३०४४७३०
४.	प्रा.शिंदे सोनल भाऊसाहेब	रसायनशास्त्र	९६०४००७१९८
	भौतिकशास्त्र विभाग		
१.	प्रा.गायकवाड संजय बबन	भौतिकशास्त्र	९६७३१३२२२४
२.	प्रा.ठुबे विद्या आनंदा	भौतिकशास्त्र	९०६७२६४८९७
३.	प्रा.ठुबे स्वाती विठ्ठल	भौतिकशास्त्र	८००७४१८११०
४.	प्रा.पायमोडे अमोल किसन	भौतिकशास्त्र	९९२२०६९३३०
	प्राणीशास्त्र विभाग		
१.	प्रा.डॉ.गंगोत्री वैशाली माधव	प्राणीशास्त्र	९८८१४०९२६७
२.	प्रा.दळवी समीर दादाभाऊ	प्राणीशास्त्र	९४२०१२०७७२

वनस्पतीशास्त्र विभाग			
१.	प्रा.डॉ.थेटे अंजलीदेवी मारुतराव	वनस्पतीशास्त्र	९१४६४४१६५५
२.	प्रा.झावरे रमेश प्रभू	वनस्पतीशास्त्र	८६६९०५३०४५
३.	प्रा.घोगरे पुनम बबन	वनस्पतीशास्त्र	७३५०८१५८४७
४.	प्रा.आयनर आशाबाई तुकाराम	वनस्पतीशास्त्र	८३२९१८८८२१
इलेक्ट्रॉनिक विभाग			
१.	प्रा.मुर्तडक प्रशांत सोपानराव	इलेक्ट्रॉनिक	९९७०५०२७७९
२.	प्रा.टिंगरे शैलेजा अरविंद	इलेक्ट्रॉनिक	७६२०३३४७४३
३.	प्रा.ढूस मनोज बन्सी	इलेक्ट्रॉनिक	७३५०७७९४४३
गणित विभाग			
१.	प्रा.गावडे स्वाती केशव	गणित	९५०३५०८७३८
वाणिज्य विभाग			
१.	प्रा.पांडूळे अंजली विष्णू	वाणिज्य	९४२००३०२६०
२.	प्रा.म्हसे रोहिणी मधुकर	वाणिज्य	९४०४४५४६३५
३.	प्रा.पिंगट सविता पांडुरंग	वाणिज्य	९६५७३७१३७०
राज्यशास्त्र विभाग			
१.	प्रा.घुले जिजाभाऊ सिताराम	राज्यशास्त्र	९६५७७३०४६१
भूगोल विभाग			
१.	प्रा.कोकाटे संतोष भास्कर	भूगोल	७३८७६५०४५७
ग्रंथालय विभाग			
१.	प्रा.रायकर दुर्गा सुहास	ग्रंथालय	९१५६४००७७८
इंग्रजी विभाग			
१.	प्रा.तुतारे रुक्मिणी तात्याबा	इंग्रजी	९६८९२९२२६५
मराठी विभाग			
१.	प्रा.आल्हाट श्रीकांत गोपीनाथ	मराठी	९९२१७५६४८१

* अनुदानित शिक्षकेतर सेवकांची यादी *

अ.नं.	कर्मचाऱ्याचे नाव	हुद्दा	मोबाईल नं.
१.	श्री.बाळासाहेब गुमन गिरी	सह.अधीक्षक	मो. ९१४६५५५२०३
२.	श्री.जगन्नाथ गोविंदा सावळे	वरिष्ठ लिपीक	मो. ९८९०५२४४९३
३.	श्री.सचिन निवृत्ती लांघी	कनिष्ठ लिपीक	मो. ७७७५९८८०७९
४.	श्री.शिवाजी मुकिंदा बोरुडे	शिपाई	मो. ९४२२७२७५८८
५.	श्री.मुरलीधर चिंधू खाडे	शिपाई	मो. ९५२७०२१४२०
६.	श्री.दादाभाऊ भास्कर बिडे	शिपाई	मो. ९७६७३३४०५५
७.	श्री.राजेंद्र रमेश नागूल	शिपाई	मो. ८६९८५०६२३४

* विनाअनुदानित शिक्षकेतर सेवकांची यादी *

अ.नं.	कर्मचाऱ्याचे नाव	हुद्दा	मोबाईल नं.
१.	श्री.महेश भाऊसाहेब वाव्हळ	संगणक ऑपरेटर	मो. ८६००४८३९७०
२.	श्री.विपकास मारुती झावरे	संगणक ऑपरेटर	मो. ९०११२७६२७२
३.	श्रीमती कांचन नारायण डोंगरे	संगणक ऑपरेटर	मो. ९६०७८११६९४
४.	श्रीमती मंगल गंगाधर धावडे	सफाई कामगार	मो. ८१४९८४९६२६
५.	श्रीमती मनिषा संतोष माकरे	सफाई कामगार	मो. ९०७५१२२७४८

महाविद्यालयाची ठळक वैशिष्ट्ये

- सुसज्ज इमारत व जिमखाना
- अनुभवी , उच्चशिक्षित व तज्ज्ञ प्राध्यापक वर्ग
- अद्ययावत विज्ञान प्रयोगशाळा व मौलिक ग्रंथसंपदा
- गरजू व होतकरु विद्यार्थ्यांसाठी कमवा व शिका योजना
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र
- राजकीय पत्रकारिता कोर्स
- संगीत प्रमाणपत्र कोर्स
- ट्रॅव्हल ॲण्ड टुरिझम कोर्स
- टॅली इ.आर.पी. ९ सर्टिफिकेट कोर्स
- विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्तींची व्यवस्था
- भव्य क्रीडांगण व पार्किंग सुविधा
- मुलींचे सुसज्ज वसतिगृह
- राष्ट्रीय सेवा योजना
- राष्ट्रीय छात्र सेना